

Т. ЄЖ

НА СВІТАНКУ

1970

ВИДАВНИЦТВО „БАТЬКІВЩИНА“
МІР. МАР'ЯН ДЗЬОБА

Т. Т. ЄЖ

НА СВІТАНКУ

ПОВІСТЬ

ПЕРЕКЛАД

Л Ъ В І В 1 9 3 6

1.

В давні часи Болгарія дуже була вподобалась Святославі Ігоревичові. Та й не диво. Це одна з найкращих країн Європи. Розляглася вона на обох спадах Балканських гір, з яких один простягається до моря Егейського, а другий сходить до Дунаю. Ті спади нерівними східцями переходять у гори та узгір'я, що обмежують собою долини, а в тих долинах пробігають річки та струмочки, що біля своїх джерел під горами клеочуть і бурхають по каміннях, а далі течуть спокійно і поважно. Одна з таких річечок, що впадає в Дунай, зветься Янтра. При тій річці стоять два міста, дуже важні для Болгарів: Тирнова, колишня столиця болгарського царства, і повище Тирнови, у горах Габрова, де вперше зайнявся просвітний рух болгарського народу після віковичного сну його у неволі. Янтра має чимале значіння для околиць, повз які вона протікає. Понад нею йде шлях через Балкани.

Біля гирла через неї переходить поштовий тракт. На цьому тракті турки зробили мурований міст через Янтру. Біля того мосту вони поставили цінцар-мегану¹⁾, а за нею згромадилася купка хаток, і зветься те село: Кривена. За що його так названо, трудно вгадати: чи через те, що у тому місці шлях звертає, чи тому, що пониже мосту Янтра подається луком вправо, неначе надумуючись, чи впадати у Дунай, чи бігти поряд з ним

¹⁾ Заїзд. корчму.

о самого моря. Ніхто того не знає і мабуть не буде нати, хіба що може колись Кривена виросте у велике, агате та славне місто і тоді цікаві історики добудуть віковичного забуття якусь правду про початок тієї селі. А чому б і не так? Хіба ж Одесса, наприклад, то літ перед нашими часами не була убогим рибальським селом? Це діло Боже.

Кривена не була ні багата, ні славна, ні велика. Найважливіша була там мегана, тобто для правовірних аварня, а для неправовірних шинок. Таку двоїсту вдачу мала вона через те, що господар її, цінцар був ніби румун, та не румун, — ніби болгарин, та не болгарин, — ніби вірний, але не конче вірний підданий падишаха: озмовляв він по румунському, по-болгарському і по-урецькому, знав ще зо дві мови; своє діло справляв обре, а поруч з тим прикладав рук і до другого діла, ро яке не знав ні рушуцький губернатор, ні сістовський каймакам, ні заптії²⁾). Ніхто не мав на його гадки, доб він заводив яке непевне діло. Звали його меганджі, о держав мегану, хоч та мегана власне не була заїзом, бо не було там ні стайні, ні повітки. Будівля та ула убога, крита соломою і було в ній дві світлиці, а осередині між ними сіни. Направо світлиця була протора, стояли у ній дерев'яні лави, прилавок і піч. Прилавок відділявся дерев'яними ґратками, що закривали ід мусульманських очей полицку з пляшками ракії³⁾ та астики⁴⁾ з чарками та склянками, що стояли купкою іля пляшок. Правовірним мусульманам закон не дозволяє пити горілку; отже, хоч деякі з них цікавим оком оглядали за ґратки, але для них у мегані була інша трава: у печі від ранку до вечора жеврів жар, а над рипічком рядками стояла черепаха посуду для кави— жезми, дерев'яна скринька з меленою кавою й скільки високих пляшок з глиняними люльками та довгими шку-

2) Поліція турецька. 3) Горілка проста. 4) Горілка солодка.

ряними кишечками — наргіле, турецька люлька. Замість вікон у тій світлиці були квадратні лутки, без рям, без шибок; отже враз зо світлом і вітер залітав до хати й гуляв по ній вільно. На зиму у ті лутки вставляли рями, закриті пухирями замість скляних шибок. На літо ті рями виймали й ховали на горище. На ніч порожні лутки закривали деревяними віконницями зі середини хати.

Заїзд той, мегана, звичайно був збудований головним чином для прохожих та проїзжих мандрівників, але й кривеняни теж давали йому деякий заробіток. І заробляв Пето, господар мегани, дуже добре. Найбільше грошей впливало до кишені Пета меганджі у ті дні, коли бували ярмарки у Сістові. Тоді всі мусульмани і християни, що з правого берега Янтри йшли, або їхали до Сістова, ставали у мегані, щоб випити кави, або малко ракії⁴⁾ — щоб веселіше було ярмаркувати. Від ранку до вечора товклися тоді люди у мегані і Пето не встигав, як то кажуть, носа висякати, хоч брав собі на підмогу поденного момче (хлоп'я) з Кривени. В інші дні він справлявся самотужки, а була й така пора, що за цілий день жива душа не заглядала у мегану. У таку добу Пето сидів, куняючи, коло печі, роздував жар, щоб не погас, і прислухався, чи не йде хто. Слух у нього був через те такий гострий, що чув він добре скрип мажі⁵⁾ за горою і лайку суруджія⁶⁾ біля сістовських воріт.

Почувши таке, Пето підсипав вугілля у жар і роздухав його міхом. Одного такого дня Пето сидів коло печі, склавши руки на грудях і простягнувши ноги; він дрімав заплющивши очі, і лиш деколи рука його підіймалась, обганяючи від мух. Особливо не любив він, коли мухи лоскотали йому ніздря; тоді він сердито підводив голову, розплющував очі і кляв їх. Якраз у таку хвилину перед вікном промайнула людська тінь.

⁴⁾ Гарба. ⁵⁾ Вартового.

Пето встав з лави й звернувся до печі. У хату увійшов один чоловік, за ним другий, третій, четвертий, п'ятий, шостий і сьомий. Хоч Пето, пораючись коло печі, підсипаючи вугля у жар і роздмухуючи його, не повертався і не дивився на гостей, проте перелічив їх і навіть знав, хто вони. Це були нізами⁷⁾ з того війська, що стояло по наддунайських містах. Перший, що увійшов був в офіцерському однострої, при короткій шаблі, з револьвером за поясом, у червоній фесці з чорною китицею, обутий був у капці з запятками. Другі були рядові салдати і лиш один з них мав нашивки десятника, що зветься по-турецьки онбаші. Перший мав чин найнижчого старшини: мілязім.

Мілязім пройшов через хату навскіс, скинув капці під лаву і сів, підгорнувши ноги під себе. Так само сів онбаші, поставивши рушницю у куток і скинувши з плечей ранець. За прикладом он-баші посідали і всі інші рядочком, подобували з пазух люльки та капшуки й почали повагом набивати люльки тютюном.

— А теш! (вогню) — промовив один, набивши люльку.

Меганджі, який тимчасом роздмухував огонь і поставив на жар воду у бляшаній посудині, добув з-за пояса щипчики, захопив жаринку й подав.

Загадав вогню другий, і меганджі знов подав. За ним озвався третій, четвертий і так усі. Запихало сім чубків; а коли меганджі клав жаринку мілязімові, той промовив:

— Біраз каве! (тобто: чорної кави).

Меганджі з великої бляшаної посуду перелив трохи окропу у маленьку мідяну і поставив її на жар; коли вода закипіла, всипав туди ложечку меленої кави знов поставив на жар, дав закипіти раз, удруге, утретє, взяв бляшану підставку, поставив на ній малесеньку

⁷⁾ Постійне військо.

чашечку, у другу руку взяв каву і подав все те мілязімові. Турок обережно взяв чашку, підняв її до уст, і не торкаючись устами потягнув у себе пахучий дух кави і враз із ним частину гущі, що зібралась шкуркою по верху. Проковтнувши, він цмокнув аж двічі, смакуючи, погладив долонею по грудях і почав попивати каву маленькими ковтками, покурюючи поволі люльку.

За прикладом свого офіцера і нізами почали загадувати собі каву. Меганджі usługовував усім, а потім став, спершись плечима на край печі, склавши руки на грудях і дожидаючись, чи знов загадають йому що, чи почнуть балачку. Ніхто нічого не загадував, а трохи згодом почалась розмова.

Мілязім спитав:

— Не вар, не йок. (Що є, чого нема?)

— Сен білір, ефенді (ти знаєш, пане), — відповів

Пето.

Мілязім потягнув з люльки, пихнув димом і знов спитав:

— Чи багато людей заходить у твою кавену?

— І-ї... — відказав той, — коли багато, коли й ні.

— Які ж це люди?

— Люди... І Пето назвав скільки сусідніх сіл.

— Добре, — промовив мілязім і спитав: — знайомі твої?

— Знайомі і незнайомі.

— Незнайомі є?

Пето здвигнув плечима, показуючи, що про незнайомих нічого сказати не може.

— Ну бо? — домагався мілязім.

— Хіба Янтра питає вівцю, що приходить до неї напитись, чия вона?

— І-й (добре), — відказав мілязім. — Але ж ти не Янтра.

— То ж люди, що йдуть сюди, приходять не до мене, а по каву.

- І по ракію.
- Правовірні по каву, а райї⁸⁾ по ракію.
- А райя п'є мовчки.
- Або мовчки, або не мовчки.
- А як не мовчки, то що?
- То балакає, ефенді.
- Мудрий ти! — промовив мілязім, який хотів щось випитати, але меганджі викручувався ухильними відповідями. — Мудрий ти і маєш вуха, щоб слухати.
- А так, — згодився Пето.
- Не чув же ти чого?
- О, ефенді, — відповів Пето, махнувши рукою: коли б я мав стільки парічок⁹⁾, скільки слів людських влетіло в одно моє ухо, я був би найбагатіший чоловік на світі!
- Гм! — пробубонів турок, похитавши головою.
- Слухаю, але не чую... моя хата з краю.
- Угм... але ж... дивишся?
- Дивлюся.
- Ну?
- Меганджі здвигнув влечима.
- Коміту якого не бачив?
- Що воно коміта? — спитав Пето.
- Коміта... Гм... я й сам не знаю, — відказав мілязім і глянув на свою команду, неначе питаючи їх.
- Коміта... пробубонів другий, подаючись вперед і вибиваючи люльку об край лави.
- Коміта... протяг третій.
- Мабуть це хіба еснаф (ремесло) такий, чи що? промовив знов мілязім.
- Нізами потричі похитали головами, пристаючи на гадку свого начальника.
- Пето стояв мовчки, зовсім байдужий. З обличчя

(⁸⁾ Християни. ⁹⁾ Дрібні, турецькі гроші „пара“.

його не можна було вичитати ні згоди, ні заперечення. Він чекав.

— Це мабуть еснаф такий, — промовив знов мілязім, уважно дивлячись на меганджі.

— Еснаф? Може, — протяг Пето, похитавши головою і здвигнувши бровами.

— Знаєш?

— Ти знаєш, ефенді.

— Цсс... протяг турок, дивлячись угору. Це такий еснаф, що за його садовлять в апсу (тюрму), рубають голову, або вішають. Знаєш?..

— Пхи, — здивувався Пето, хитаючи головою. А я думав, що це може... контрабанда... пачковози...

— Йоктер! (ні) — відповів мілязім. — Не те.

— А що ж?

— Хто ж його знає? Коміта та й годі.

— Гм... дивувався Пето.

— Того ж ми сюди прийшли й у твоїй мегані будем сидіти й коміту виглядати.

Пето на це не відказав ні слова. Настала мовчанка, а потім мілязім озвався до онбаші:

— Постав, сину, вартового і розкажи йому, що та як.

— Нехай стоїть і дивиться на міст. А як побачить щось таке, що скидається на коміту, нехай спиняє його й веде сюди. Розумієш?

— Розумію, ефенді.

По тім слові онбаші кивнув на одного з салдатів і той зісунув ноги з лави, обув у капці, взяв рушницю і станув на поготові. Онбаші вивів його з мегани і чутно було, як він вернувся.

— Ну? — спитав мілязім.

— Все гаразд, ефенді... міст — так, а вартовий — так, — і він показав руками: — миша не проскочить, щоб він її не примітив.

— Миші нехай собі проскакують, і собаки, і коти, і люди, аби тільки коміту зловити.

— Не втече вона: хіба що, на Бієлу пішла б.

— Еге, і там, сину, варта стоїть.

Настала довга мовчанка; турки поважно думали свою думку, так як тільки вони вміють думати. Вони сиділи нерухомо на лаві під стіною. Меганджі якийсь час порався біля печі, посуду поставив на місце, згорнув жар, присипав його попільом, окріт приставив до жару, щоб не захолов, потім, подивившись на двір через двері, висякав носа, набив люльку, закурив її і сів на лаву коло мілязіма.

— Біда, ефенді, — промовив він.

— Яка? — спитав той

— Погано тепер на світі.

— Чому?

— Беруться люди до такого діла, що садовлять їх за те до в'язниці, голови рубають, вішають...

— А беруться.

— Того давніше не бувало.

— Не бувало.

— Ловили, рубали і вішали гайдуків.

— Правда твоя.

— Мабуть тая коміта та гайдуки — все одно.

— Цс! — не згодився мілязім. — Не все одно.

— А коли ж не одно, то чому ж її так само ловлять, рубають та вішають?!

— Так, джанем (душко), звелів бізім (наш) падишах. А як він звелів, так і мусить бути... таке то.

— Онщо... — промовив меганджі.

— Коли б він звелів мені відрубати голову тобі, джанем, я взяв би ніж та й відрубав би.

— Ова... відповів меганджі повагом. — Такого зо мною не буде.

— Ой не кажи так, джанем...

— Про мене падишах нічого не знає...

— Як не знає! — здивувався мілязім...

— Звідкіля ж?...

— Слухай — розкажу тобі: заптій тебе знає?

— Знає, — відказав Пето.

— От бачиш: від заптія довідався про тебе ага, ага сказав мудірові, мудір каймакові, каймак паші, паша великому везирові, а везир падишахові... Таким чином падишах знає про все і коли б він забажав твоєї голови, то сказав би лиш везирові: „голову меганджі“... і в одну мить твоя голова помандрує у Стамбул... Білір сен (розумієш)?

— Розумію, — відповів Пето і рушився, щоби встати,

— Почекай трохи, — припинив його мілязім. Меганджі сів.

— Підеш до чорбаджі (староста) і скажеш йому, що прийшов у Кривену мілязім, а з ним шість нізамів і треба, щоб кривеняни їх годували, бо не на те ж вони слуги падишаха, щоб голодні сиділи.

— Добре, — відповів меганджі.

За часів турецького панування було таке право, що кожному, хто показував старості (чорбаджі) паспорт, що називався тескієра, громада повинна була давати захист і харч на три дні. Цим правом найбільше користувались всякі урядовці й військові. Цим останнім давався від казни харчовий пай лиш тоді, як вони стояли в казармах. Коли ж їх куди посилали, то харчувались громадським коштом, по черзі. Таким правом черга починалась з Пета, бо до його мегани уперше зайшли нізами. Зрозумів він добре промову мілязіма і не пішов навіть до чорбаджі, але перейшов лише через сіни у другу хату і загадав жінці своїй, щоби зготувала якої їжі для нізамів. Зараз заходилась жінка з дочкою коло страви.

У тій половині мегани, де жив Пето й його сімя, порядок був уже не такий, як в кавені. Була там лиш одна світлиця, не було в ній ні лав, ні стільців як у за-

можних людей. Стояв лиш під стіною один кругленький невисокий стіл. На стінах були полиці з усяким начинням. Долівка була застелена старими рогожами, а по під стінами лежали купи вовчих подушок, солом'яних та в'вняних, покритих квітчаною китайкою. Служили ті подушки і для сидання і для спання. Подушки були не дуже чисті. Під одною стіною на землі лежала велика камяна плита, над якою була поставлена кабиця, з поперечинами, на них висіли залізні ланцюги з казанками. На кілку біля порогу висів казанок з водою і черпак. Оце була вся справа і ввесь скарб у хаті Пета меганджі.

Сиділи у тій хаті три жінки: стара, середнього віку і дівчина. Стара сиділа долі і пряла вовну, а коло неї сиділа молода, гожа і гарна дівчина літ двадцяти і вишивала червоною ниткою якусь мережанку. Третя жінка порядкувала у хаті.

Як увіходили нізами у мегану, двері від цієї світлиці були відхилені. Жінка середнього віку зараз їх зачинила.

— На що? — спитала стара.

— Аскеляр (вояки) — була відповідь.

Стара з неспокоєм глянула на дівчину. Декілька хвилин всі три уважно прислухувались, поглядаючи на невеликі дверцята у задній стіні, що сховались за кабицею.

Як затих гомін нізамів у сінях, обличчя у жінок стали спокійніші.

— Це певне якісь, що йдуть зі Сісова до Рущука, або з Рущука до Сісова, озвалась середня жінка. Виють каву і підуть собі геть...

— Дай-то Боже... — промовила стара. — Але...

— Що але... бабо? — спитала дівчина.

— Аскер—нещастя, відповіла баба.

— Нещастя, коли приходить і нападає...

— Вони підуть собі...

— Підуть.. може підуть... Дав би Бог!... Але-ж вони приходять... воно так, як упир, що з могили встав і іде проміж живих людей... не добрий знак. .

— Бабо... бабо... зідхнула дівчина з тривоною.

— Іго, сказала стара, — чому вони не сидять у Рушці або у Сістові, коли їм там добре?

— Ідучи з Рушука до Сістова, мусять проходити сюдою, — озвалась середня жінка. Вона прочувала, що для нізамів треба буде варити страву і почала поратись коло кабиці.

— А проте аскер — нещастя... промовила стара і замовкла.

Не озвалась вона і тоді, коли меганджиха, почувши знов гомін у сінях, визирнула через вікно і сказала, що одного аскера поставлено на варті перед меганою. Стара лиш зідхнула...

Пето зазирнувши у цю хату, гукнув лиш коротко:

— Їжі для сімох аскерів... Марійка нехай увечері вибирається до Драганиці!..

У меганджихи все для їжі було готове, лиш треба було замісити тісто для коржа і спекти його. Вона заходила приставляти горшки та казанки до вогню, а тимчасом дівчина замісила тісто і убгала корж на стільниці. Меганджиха пошпигала його рясно держальцем ложки, а потім очистила від жару камяну плиту під кабицею, поклала туди корж, пригорнула його гарячим попелом і метнулась накривати стіл.

Низенький столик, що був у хаті, вона накрила скатеркою, поставила на йому тарілки, ложки, сіль, перець і у двох мисках пражений горох та маслини, а по середині у макітрі — пілав. Злагодивши все те, вона звернулася до старої:

— Майко (мамо) стара!

Стара стогнучи встала помалу, поставила кужелю у куток і взявши столик зо стравою, понесла його в сіни. Там зустрів її меганджі.

— Хочуть їсти на дворі, — сказав він.

Стара спинилась зо столиком у руках і перед нею пройшли один за одним всі нізами і мілязім на останку. Він подивився на стару і, звернувшись до Пето, спитав:

— Хіба у тебе нема булки (молодиці) або момиці (дівки)?

— Нема, ефенді.

— Але ж ти мабуть, жонатий, джанем? — мовив турок, сідаючи під холодом розлогого горіха, що стояв біля мегани.

— Евет (так), ефенді, — відповів Пето.

— Чому ж не молодиця подає нам страву?

— Моя стара жінка нездужає.

Він навмисне сказав „стара“, бо знав, що турки до молодиць більше ласі, ніж до дівчат.

Султан Абдул-Меджід видав танзімат (закон), що забороняв нівечити дівчат. Правда, старші та важніші урядовці не дуже вважали на той закон, але мілязім був невеличкий чин і боявся халепи собі, коли б зачипив дівку. Але молодиць, той закон не брав під свій захист; тому і цікавились ними турки більше ніж дівками.

За мілязімом і всі нізами посідали під деревом круг столика. Стара пішла в хату і винесла коржа, обгорнувши його рушничком, а меганджі виніс глек з водою і миску. Турки помили руки, а потім мілязім взяв коржа, поламав його і поклав кожному нізамові шматок ще гарячого коржа, що курився парою. Турки, дмухаючи на пальці, ламали далі на шматочки, мняли їх і ковтали, як галушки. Потім мілязім приступив до пілаву, а за ним і всі інші. Їжу запивали водою, передаючи глек з рук до рук.

II

Під оріхом перед меганою (заїздом) турецькі вояки попоїли добре. Хоч Пето і знав, що йому за те не заплатять ні однісінької копійки, проте не скупився. Його жінка наварила пілаву стільки, що всі семеро

могли наїстися добре, але крім того пілаву були ще інші страви: чобра, себто кисленька, забіяна юшка з маленькими шматочками мяса. Потім друга юшка з турецьким перцем, потім яйця, знов таки з перцем та печена козлятина. Турки аж порозперізувались і розстібали свої мундурі, а їли поволі й повагом, дбаючи, щоб нічого не лишалось. Важка була та робота, але ж і старались вони добре Сопли, але робили своє діло. Прислугували їм Пето і стара: вона забирала порожні миски, і вносила повні, а Пето їх приймав і становив на стіл.

Тим часом на мості показалося кілька чоловіків. Перший побачив їх онбаші, легенько штовхнув мілязіма ліктем і сказав:

— Глянь!

— Що, сину? озвався той, звернувши очі на міст.
— Якісь люди.

— Чи не коміта? ¹⁰⁾ — шепнув онбаші.

— Побачимо... Повз нас мусять пройти.

Незабаром люди надійшли. Було їх душ двадцять чоловіків та жінок, молодих і старих. Троє дітей йшло з ними, а двох жінки несли у плахах за плечима; три жінки аж згинались під важкими клунками, загорнутими у рядна, а одна стара йшла згорбівшись і підпираючись ціпком. Один з чоловіків поганяв осла, навантаженого саквами і дрючками від шатра, двоє інших ішли вільні.

— Чінганляр (цигани), — сказав онбаші, коли люди наблизились.

— А бачиш, не коміта, — відказав мілязім.

Цигани підійшли й стали осторонь. Жінки поскидали свою вагу на землю. Всі вони звернули очі на нізамів, а ще більше на столик, круг якого ті сиділи.

¹⁰⁾ Комітою (од слова „комітет“) турки називали всіх причетних до революційного руху.

— Є? — запитав онбаші.

Мілязім (офіцер), що обгризав кість, нічого не кажучи, шпурнув нею між циганів. Цигани кинулись на неї, одно з дітей вхопило її, але циганка зараз видерла кість собі, тоді один циган вхопив ту жінку за руку і почав тягатись з нею. Онбаші кинув другу кість, другий салдат третю, а там знов козлячу голову. Цигани дерлися за ті кості, а турки реготали, і коли цигани трохи втихомирились, їм знову кидали якийсь шматок їжі. Цигани дерлись, боролись, аж падали на землю. А турки голосно сміялись, гукали і під'южували.

— Ану, жінко!.. вали його!.. за горло його!

— Ану, не давай бабі!

І цигани боролись, перевертались, салдати реготали аж до сліз.

— Айда!.. Ану ще!.. вигукували вони.

Щедрість їх більшала. Під кінець обіду Пето поставив на столику каймак, халву і рахат-лукум. Каймаку вже не могли вояки кидати циганам, бо це була лиш шкурка з пряженого молока, але рахат-лукума й халви вони не їли: все пішло на циганів.

Викидали все, а Пето більше нічого не давав. Цигани стали купкою, наче дожидаючись ще чогось.

Якби хто уважно придивлявся до тої бійки циганської, то примітив би, що вона була не справжня. Була це просто комедія, хитрощі, щоб здобути собі шматок їжі.

Не стало шматків — не стало й боротьби. Через хвилину стара циганка вийшла з гурту, наблизилась до столика й почала щось мимрити собі під ніс.

— Гм? Тобі, матко, ще грошей забажалось? — озвався мілязім.

— Дайте, коли ласка... дайте, аллах вам на тім світі віддасть, — промовила стара.

— Чи ж ми тобі не надавали їжі?

— Не мені, душечко... не мені, котику... Я стара...

бачиш? Молоді у мене видерли... Дайте старій, а те, що дасте, запишеться й пригадається вам, хоч би ви й самі забули.

— Хочеш, щоб тобі дати дурно? — спитав один вояк.

— Не дурно, козлику, не дурно... Я знаю примову таку, що як будеш стрибати, то ніде тобі не урветься... Я знаю замовляти хороби і майбутнє ворожити.

Турки не дуже думають про майбутнє, бо вірять, що яке воно записане у книгах божих, таке й буде і ніщо його не перемінить. Тому то мілязім байдуже слухав стару циганку і спитав, показуючи очима на циганів:

— Чи є у них музики?

— Є, джанем, — відказала стара.

— І-ї... от... звернувся він до нізамів і спитав: — коли б так ракії!

Онбаші зідхнув, другі теж зідхали, один аж застогнав.

— Що ж? — спитав мілязім.

— А що ж? — відказав один, другий.

— Ракія (горілка) не вино... промимрила циганка.

Пророк не дозволив правовірним вина. Про горілку Коран мовчить.

— Ну, то так, — почав мілязім, — меганджі (хазяїн заїзду) поставить перед нами горілку, а цигани нам заграють, заспівають, потанцюють... то й для них, — додав він, бачивши, що циганка не відходить, — може щось перепаде.

— Добре, душечко, — сказала стара. — Заграють вам і потанцюють...

Вона відійшла. Пето спитав:

— Якої?

— Мастики (солодкої), — відказав мілязім.

Нізами не перечили і незабаром на столі стояла вже чимала пляшка, глек з водою і сім чарок навкруги. У чарки на одну третину Пето налив світлої прозорої

мастики, а потім долив їх водою і стало воно у чарках біле, мов молоко. Цей напиток дуже смачний, пахне трохи живицею; дуже люблять його на Сході і напиваються ним без пам'яті.

Заграли й музики циганські, не такі, правда, як у Венгрії, де цигани грають марші, чардаші і навіть твори Ліста, — а прості собі та жалібні. Грали лиш на сопілку та бубон. Заспівали вони сумну пісню, в якій кожна строфа починалась і кінчалась словами „аман“ (горе).

— Аман, аман, аман! — стогнав співак. — Дівчина чорноока... аман, аман, аман... Аман, аман, аман... дівчина чорнобрива — аман, аман, аман.

І так далі. Під час того співу вийшла одна циганка і обійшла навколо, за нею друга, теж обійшла так само, потім третя, четверта, п'ята. З них дві скидались на дівчат. Всі вони були худі, нужденні, обличчя темні, зуби білі, очі блискучі, мов у гарячці, чорні коси розпатлані. Як виступили всі п'ять, почали піддригувати, підскакувати і вихилитися жагучими рухами. Туркам це подобалось, особливо коли вони в танці відкривали яку частину тіла. Вражало це їх, як блискавкою.

Скінчилося видовище і знов стара циганка підійшла до столика.

— Грошей хочеш? — промовив мілязім, грошей... гм... а чого без ведмедя ходите?

Здох наш ведмідь, душко... здох... зідхнула вона.

— Коли б я побачив ведмедя, то може й дав би який гріш...

— І я дав би... сказав один...

— І я... озвались другі.

Втім онбаші штовхнув легенько мілязіма і звернув його увагу на міст.

— Гм... що? — спитав той.

— Чоловік якийсь... Чи не коміта?

Мілязім подивився у той бік і, кивнувши на одного з нізамів, звелів йому стати на варту.

Нізам підвівся, хрюкнув кілька, разів взяв рушницю і став. У той час до мегани (заїзд) вже наближався прохожий, котрого вигляд нічого непевного не мав у собі. На ногах мав він шкуратяні із сириці постоли, а онучі замотані були йому аж до колін волоками; на спині була проста сіра селянська свита — „габа“, а на голові була руда смушева шапка. Незграбна лантухувата одежа не приставала до його постаті і обличчя і, хоч і старався він напустити на себе придуркуватий вигляд, але з чорних очей його, зпід насунутої на чоло шапки виглядав розум і сила.

Коли той чоловік наблизився качиною ходою на своїх грубих ногах, вартовий крикнув:

— Дур (стій)!.. підійди сюди.

Прохожий спинився, зпід шапки зиркнув очима навкруги так, наче б не знав, що з собою робити.

— Іди сюди! — гукнув ще раз вартовий.

Прохожий приступив трохи. Вартовий взяв його за комір, підвів до столика й пустив. Мілязім оглянув його. Як би він був не пив мастики, то може б примітив, що прохожий гострим поглядом зиркнув на меганджі і той таким же саме поглядом неначе відповів йому. Тими поглядами вони неначе перемовились: було там запитання і відповідь. Але ніхто того не примітив і не міг примітити, хіба циганка, коли б дивилась на них. Але вона дивилась тільки на прохожого, навіть розглядала його та не примітила.

— Звідкіля ти? — спитав мілязім.

Прохожий переступив з ноги на ногу, похитав головою і відказав:

— Я...е...я о... з ппая-ни...

Заїкався він дуже.

— Яке твоє ремесло?

— Пасу віці...

— А не робиш ти коміти?

— Бббе... ррре... заїкався той і нічого не міг вимовити.

— Коміти... (повстання)... знаєш?

— Ннне ззнаю...

Відповідаючи, він так чудно вигинався тілом, що звернув на це увагу онбаші.

— Ведмідь, — пробубонів він.

— Справді ведмідь, — згодився мілязім.

Прохожий тим часом зідхнув так, неначе загарчав.

— Ведмідь... гей! — озвався мілязім до старої циганки.

— Нехай танцює, дарую вам його.

— Танцюй!.. звернувся він до прохожого, коли не хочеш, щоб я зробив з тебе коміту, відіслав в тюрму.

Знов переглянувся прохожий з меганджі і глухо загарчав.

— Ну, беріть же його, нехай танцює! дам грошей. Нехай танцює ведмідь, нехай танцюють і циганки. Гайда! — гукнув розгулявшись мілязім, а меганджі доливав йому тимчасом мастики.

Один з циганів приступив до прохожого, дав йому дрючок і закинув на шию аркан. Других двоє циганів-музик знов виступили грати. Запищала сопілка, загуб бубон, циганки одна за одною почали виступати, як і раніше, і знов почався дикий танець, лиш тепер у середині кола підскакував, вигинався та мурчав болгарський селянин на аркані за ведмедя. Вояки не тямали себе з утіхи. До згуків сопілки та бубна мішались їх веселі вигукування. Тривала така забава з пів години і як скінчилась, турки додержали свою обіцянку і заплатили циганам. Заплату давали дивним способом. Коли циганка знов підійшла, мілязім достав з кешені калитку, вийняв з неї шажок, кивнув на циганку, і коли вона, підійшовши, нахилилась, він послинив той шажок

з одного боку і приліпив їй до чола. Так само зробив онбаші і кожний з вояків. Циганка обліплена шажками, відійшла, згорнула ті гроші з чола, віддала їх одному з циганів, і почали вони всі збиратись у дальшу дорогу. Вони стовпились біля дверей мегани і попросили води. Меганджі виніс їм відерце з черпаком та ще хлібину. Вони дякували, бажали йому всякого добра і потім з поспіхом рушили в дорогу. А поспішали вони, бо вкрали черпак і боялись, що Пето хапнеться пропажі. Та даремно боялись вони; саме тоді, як вони крали черпак, меганджі помагав прокрадатись селянинові, що був за ведмедя; він закривав його собою від турків, а той просувався поза циганами і зчез враз із ними. Лишилися під деревом тільки вояки, але можна сказати, що й вони зникли, бо ще сонце не зайшло було, а вже їх память і розум залила мастика. Меганджі виніс їм з хати подушки, і вони поснули у холодку. Навіть вартовий закуняв, ліг та й перестав уже бачить. Сім носів загуло як труби, а до того концерту прилучились звичайні голоси природи: гули комарі, квакали жаби, хуба і шуміла річка по камені.

Вояки наївшись й напившись, спали добре. Мабуть і гарматній вистріл, а може й труба архангела Гавриїла, не розбудила б їх.

Проспали вони всю ніч, а найтвердіше спали тоді, коли на східній стороні неба зачервоніла світова зірниця. Спали так твердо, що коли приблукалась свиня, підійшла до самої голови мілязіма, обнюхала її і почала торкати рилом, шукаючи чогось під нею, він не прокинувся, а лиш усміхнувся крізь сон і промимрив:

— Грай і танцюй... танцюй... танцюй...

Махнув рукою, і свиня відійшла геть.

Дивились на це меганджі, меганджиха, стара майка, молода дівчина і парубок у фесці, пальті, шараварах і черевиках.

Дивно: звідкіля він тут взявся?

А взявся він ось-як: коли скінчився циганський танець з ведмедем, той що був за ведмедя, просунувся поза меганджі та циган у мегану і з сіней повернув не направо у кавярню, а наліво у хату господаря. Побачивши його, меганджиха обняла його і назвала Стояном, а він її мамою. Мамою називав він і стару. Коли вона його спитала, чого він так довго барився, він, не заїкаючись вже зовсім, відказав:

— Ех... стара майко, мав я багато діла... та й обійшов чималий світ.

— Пів року тебе не було.

— За пів року лиш частину свого діла зробив я.

— Де ж ти бував? — спитала дівчина.

— Де я бував? — відповів він: — в Румелії, в Македонії, в Сербії, в Румунії... та й Болгарію пройшов вдовж і впоперек.

Меганджиха схопилась:

— Але ж ти голодний, втомився!

— І голодний я, і втомився — відказав він: — від самого ранку йду сьогодні і тепер замість спочинку мусів танцювати оцю комедію перед турками. Оце мені було найгірше.

— Сину мій... дитино моя! — казала меганджиха, стелючи подушки біля кабиці. — Сядь собі, спочинь.

— Нехай передягнуса попереду.

Він скинув шапку і обличчя його дуже перемінилось. Немов з гусениці зробився метелик. Був він молодий і не дуже гарний, але чорняве обличчя його красив промінь розуму, що світив з його карих очей. Волосся стриг він коротко, мав невеликі чорні вуса і виглядав на літ двадцять п'ять.

— Хочеш передягтись — спитала меганджиха з тривогою у голосі.

— Не можу вже видержати.

— Вояки... як побачать тебе.

— Адже ж сюди не ввійдуть вони.

— Не знаю... боюсь... що на це скаже Пето?

Стара вийшла і через хвилину у хату вскочив Пето. Меганджиха розказала йому про те передягання і про свій страх.

— І-ї! — відказав меганджі байдужим голосом. — Тепер можна мілязімові посадити коміту на самий ніс і він її не побачив би.

— Це він тут для комітету? — спитав Стоян.

— Мабуть так... лиш не знає, що то за ремесло таке.

— Ремесло?

— А так... Здається йому, що це ремесло...

— Чим же воно сталося, що тут поставлено варту?

— Я зрозумів з оповідання мілязіма, що сістовський каймакам одержав з Рущука наказ обставити військом всі мости на Янтрі... ну та й прислав сюди мілязіма з шістьма вояками... Але, — перехопив він сам себе, — треба мені вернутись до турків і подбати, щоб допили пляшку мастики... Тоді буде спокій. Турки нічого не побачуть, хоч би навіть увесь комітет з музикою проходив тут. Нехай передягається сміливо... — сказав він жінці і вийшов.

Стоян сів на подушки й почав розмотувати столи. Сестра сіла біля його.

— Поможу тобі... сказала.

— Добре, але обережно, бо там є всякі папірці, а їх треба берегти.

Дівчина розмотувала ремінці й мотузки, і дуже обережно здіймала ганчірки, між якими знаходила листи й різні записки. Були вони невеликі, та дрібнесеньким писані письмом. Добуваючи їх, вона віддавала братові, а той складав їх коло себе. Відтак узяла обидві його ноги у руки й поцілувала.

— Маріко! — скрикнув Стоян — що з тобою!

Дівчина мовчки встала, згорнула на грудях руки й затопила очі в полумя.

— Що ж ти зробила?

— Що — відказала вона згодом. Я подумала, що ті ноги твої... носять тебе...

— Всяку людину ноги носять.

— Але не всяку на таке діло, як твої тебе, Стояне.

— Що ж, озвався він — не роблю я нічого незвичайного, а лиш те, що повинен. І батько мій, і я — ссали ми болгарське молоко, й їли болгарський хліб, виростали під болгарською стріхою. Хіба ж ми не маємо обов'язків для тої землі, що нас вигодувала, як своїх власних дітей?

— Добра їй бажаєш — озвалася стара, що сиділа збоку.

— Хіба ж міг би я робити так, як той невдячний годованець, якого прийняли в хату: коли б та хата валилась, або горіла, а він стояв би, згорнувши руки, і дивився, як господарі ратують її. Чи ти б не так робила, мамо?

— Це інша річ.

— І я тобі кажу, що боятися нема чого...

— Таких, як ти, смертю карають.

— Хіба ж ти не знаєш, що смерть дає життя? Тими карами турки самі собі яму копають...

— Краще було б, коли б ти за ремесло взяв собі торгівлю.

— Взявся б я й за торгівлю, мамо моя, коли б мене не тягнула якась непереможна сила до тієї молоті, яка своє життя покладає, сіючи у народі зерна волі. А ті зерна сходять, ростуть і дають добрий врожай.

— Коли б лиш Бог милосерний ховав твою головушку.

Стоян звернувся до сестри:

— Принеси мені мою одягу. Дівчина пішла до шафи, а Стоян скинув зі себе селянську одягу, зпід

якої добув револьвер, і почав передягатись у ту одежу що подала йому сестра.

Передягнувшись, Стоян сів на подушку й промовив:

— Тепер мені вже добре й вигідно, мов би я довго спочивав.

На порозі станув Пето.

— Ну — промовив — вояки напилися на всю ніч. Хоч би їм тепер сам султан звелів встати — не послухають.

Сівши біля сина, достав з кишені капшук, набив люльку і подав капшук Стоянові.

— Ні, відмовився той.

— Є там папірець на цигарку...

— Я цигарки не курю.

— Чому так? — Ти ж куриш.

— Куриш та покинув.

— Он як — промовив Пето, дивуючися. Він поклав жаринку в люльку, закуриш і спитав:

— Чому ж так?

— Я розлічив, що за ті гроші які я втратив би на тютюн за три місяці можна купити револьвер, або книжку.

— Револьвер або книжку; — повторив Пето й спитав: хіба це однаково?

— Однаково... І одно й друге помагає нам на турків. Револьвер маю при собі на те, щоб боронитись, коли нападуть мене запліти, книжкою ми підкопуємо турецьку державу.

— А чи звалите ж її?

— Не звалимо її, коли не підкопаємо.

— Гм — пробубонів Пето. — Ій Богу правда... правда! Згорнувши руки багато не зробиш... Правда...

— Турки на книжку способу не мають...

— Але мають способи на револьвери...

— До якогось часу.

— Не розумію я — казав Пето — чому вони не ставлять книжку проти книжки?

— Ставлять, батьку, але не мають чим набивати її... револьвери набивають порохом та кулями, а книжку треба набивати словами правди та волі...

— Гм? — прибубонів знов Пето, може він і не зрозумів думки сина.

Розуміла його добре дівчина. Вона затопила очі в брата і ловила кожне його слово. Так дивлячись і слухаючи, вона забула про все і мати мусіла аж тричі штовхнути її пальцем і тричі сказати:

— Вечеря!

Дівчина неначе прокинулась з якогось сну й заходила накривати столик до вечері. Незабаром уся сім'я сіла круг його і почала вечеряти.

III

У Болгарії діялись вельми цікаві події. Колись, як відомо, була вона вільна держава. Вона впала; річ звичайна, траплялось це і з іншими державами. Вона впала, про неї забули і забула вона сама про себе.

Спочатку минулого віку болгарин не знав, що він болгарин: він мав себе за райю (турецького підданого) по праву, по обов'язку з роду-віку, з діда-прадіда. Така була його доля; пес родиться псом, а райя райєю; і ту свою долю він приймав зовсім покійно і був найвірнішим підданим падишаха. Бунтувались і повставали греки, серби, альбанці, проносились над Болгарією війни. Туреччина почала вже підупадати, а болгарин все вірний її підданий і тільки з року 1850 почало йому в голові світати. А як почало, то вже й далі пішло. Народня свідомість, що багато віків неначе спала, почала розвиватись і ширитись надивовижу швидко, а помагали тому книжки, що друкувалися спочатку за дозволом і доглядом уряду.

Впродовж 30 літ національна ідея Болгарії зародилась, розцвіла і достигла таким пишним квітом, що захопила всю молодь могутньою течією, виробляючи патріотичне завзяття і характери незвичайної сили.

До таких людей належав син шинкаря, Стоян, прізвиськом Кривенав, бо був родом з Кривени. Він був уже парубком за повстання хаджі Дімітра, яке велось необмірковано і скінчилося нещасно, і не пішов Стоян у те повстання тільки тому, що був тоді у школі в Букарешті і ніхто не сповістив його про таке діло, бо вважали його за малого хлопця. А сам він мав себе за людину, здібну боротись за рідний край.

Батько не жалів грошей на сина і жив Стоян догідно, знався і водився з освіченими людьми і побачив добре різницю між освіченим, культурним містом і кривенською меганою. Коли б не той патріотизм, він не вернувся б до своєї старої оселі, а жив би у місті сам для себе.

Але Стоян, проїнявшись своїми високими думками, за себе не думав.

Думав за його батько і коли він, скінчивши науку, вернувся додому, старий спитав:

— Ну... а що ж тепер?

— Як то що? — спитав молодий.

— Що думаєш робити?

Може хочеш взяти мегану після мене?

— Мабуть... ні...

— Бо і мені не охота віддати її тобі... Ще зо два десятки літ здужаю стояти при печі й варити каву. А нам обом було б тут тісно, бо лиш у ярмарки мені потрібний помічник.

— То піду я у світ.

— Пощо?

— Може що собі знайду.

— А не став би ти часом до готового діла?

— Чому ні?

— Знаєш у Рущуці хаджі Христо? Я балакав з ним. Він охоче прийняв би тебе до рахунків і до писання листів по-румунськи та по-німецьки.

Стоян пристав на це і через днів кілька перебрався у Руцук. Робота, яку він там знайшов, була торгова.

Хаджі Христо вів торгівлю чималу і мав справи зі Семигородом. Стоян став йому у пригоді. Але Стоянові торгівля не дуже припадала до душі. Проте він держався того діла, аж поки почалися політичні розрухи, що були наслідком попередніх притишених повстань. Притишено було тоді не причину, але наслідки повстання: ті самі причини породили нові заворушення.

Поза границями Туреччини, в Букарешті, в Білгороді та по інших містах орудували комітети, що звалися центральними революційними, словянськими і т. ін. Впливали ті комітети своїм виданнями: відозвами та маніфестами, але головна і найважливіша діяльність пропаганди велася в самій Болгарії під турецьким оком в містах, по школах, церквах та читальнях.

В Рущуці була читальня. Стоян натрапив на неї і почав ходити туди щодня.

Читальню заснували багаті городяни і була вона гарна.

Крім газет та часописів була там і книгозбірня, з якої видавано книжки читачам. Доглядав її чорбаджі (старшина) болгарської громади, який відповідав перед пашею за всю діяльність читальні. А та діяльність мусіла йти згідно з напрямом газети „Дунай“, що виходила в Рущуці і дбала про те, щоб захищати людей від непевних думок і держати їх на льюальному шляху. Така була мета читальні, а прямувала вона до неї таким способом, що на столах і в шафах не було нічогосінько такого, що могло б видатись непевним. Часописи, друковані у Туреччині, пошта відсилала у читальню, а часописи закордонні: французькі, волоські, грецькі, турецькі¹

та болгарські відсилали попередю в конак, де перечитував їх окремий цензор і задержував ті числа, в яких здавалось йому будь-що шкідливе для добрих думок. Отже, всі книжки та часописи в читальні розповсюджували тільки „добрі“ думки про добрість султана, пашів, всіх урядовців великих та малих, мусульманів та інших народів і нарешті болгарів.

Під кінець турецького панування Рушук, що стояв, при залізниці, яка лучить середню Європу зо Сходом, почав набиратись європейських прикмет. Була там резиденція паші, начальника вілаєту і тому те місто виглядало, як столиця. Були там великі кам'яні дома, готелі і крамниці. Схід і захід перемішались тут, але можна було передбачити, що захід поборе. Вже європейськими будинками була забудована головна вулиця, що вела від пристані до двірця; незабаром турецькі мазанки мали зчезнути і з інших улиць. І на людях вплив Європи починав переважати старі звичаї Азії. З християнських народів жили там румуни та болгари, греки та вірмени, а з нехристиянських — турки, черкеси і трохи євреїв. За винятком черкесів вплив цивілізації проникав скрізь, навіть туркині цікавились, а християнки почали заміняти свою звичайну одягу на європейську. Правда, міняли одягу тільки сміливіші; хто боязкий — той держався старовини, вважаючи, що так безпечніше. Були там навіть франти, чепуруни і чепурухи, до яких міг би залічитись і Стоян, бо хоч був син шинкаря, але виховався в Букарешті і набрався цивілізації. На високий рід та всякі привілеї там не вважали, бо їх в Болгарії зовсім не було. Не було там ні князів, ні графів, ні баронів, ні дворян і тільки Вогорідес називався князем, але й той зрумунився і згречився.

Стояна не в той бік тягнуло. Він, правда, не цурався людей, але й не піддавався їм. В читальні він сходився з видатнішими городянами, людьми спокійної вдачі, які звикли говорити:

— Аби не гірше, то може буде краще. — Стоян мовчав і прислухався до розмов, що велися в читальні з приводу громадських болгарських справ. Прислухались до тих розмов і деякі молодші, а між ними парубок літ двадцяти, який звук приходить у читальню що суботи увечорі і сидів там всю неділю. Звернув він на себе увагу Стояна тим, що уважно слухав, а ще уважніше читав: у неділю, в яку б не прийти пору, завжди можна було його застати. Одягався він бідно і трохи чудно, бо була його одежа мішана: частина французької, частина болгарської. Мабуть, була вона йому вся дарована. На ногах мав він ходаки селянські. Стоян раз спитав дозорця читальні:

— Хто це такий?

— Не знаю, — відповів той. — На ім'я він Нікола. Приходить в суботу у вечорі, а йде в понеділок вранці... Впросився...

— Тож він дві ночі у читальні ночує?

— Ночує і за те має підлогу. Приносить з собою свічки і мабуть, всю ніч читає та пише.

— Цікава людина...

Нікола зацікавив Стояна і той забажав придивитись до його ближче. Для того одної неділі Стоян прийшов у читальню пізенько. Крізь щілини у віконницях світилось. Стоян зайшов. Не було там нікого крім Ніколи, який сидів за столиком і писав.

— Добрий вечір! — привітався Стоян.

— Добрий вечір!

— Що ж ти? по ночах пишеш?

Парубок повернув голову, глянув на Стояна і відповів:

— В день не маю часу.

Писання його здивувало Стояна тим, що перед ним лежав словник. Стоян підійшов, зазирнув і спитав:

— Що ж ти тут робиш?

— Переписую.

— Словник?

— Словник.

— Нащо?

— Купить не маю грошей, а навчитись хочу.

Словник був французько-сербський, виданий у Білгороді р. 1846. Нікола переробляв його на болгарсько-французький, але не записував усіх слів. Стоян придивлявся до цієї роботи.

— Вчишся французької мови? — спитав він.

— Еге, — відповів Нікола.

— Фрази.

— Як буду знати фрази, то й досить для мене.

— Треба знати їх говорити і злучувати.

— Що воно таке? — спитав парубок.

— Прочитай мені оце: pain (хліб). Нікола прочитав його так, як воно пишеться: паін.

— Так воно пишеться, а читається інакше, — поправив Стоян і прочитав слово, як треба. — Отже ж ти вчився зовсім не так як слід.

— О, Боже! — зідхнув парубок.

— Хочеш навчитись, щоб балакати?

— І балакати і книжки читати.

— Треба, щоб хто навчив тебе вимовляти добре і граматику щоб ти виучив.

— А що воно граMATика?

— Наука про те, як говорити та писати.

— Ой, як же ж я хотів би її знати!

— Чого ж це у тебе така охота взялася?

— Чого?.. хіба я знаю.

— Яка твоя робота?

— Роблю у абаджія (кравця).

— Давно?

— Трохи не рік.

— Звідкіля ти родом?

— З Котла...

— Кравцював і в Котлі?

— О, ні! ніде перед тим не кравцював. А почав тільки тоді, як став на роботу у абаджія тут у Рущуці.

— А що ж ти робив раніше?

— Пас вівці.

— Ти ж умієш читати й писати.

— Я навчився ще змалку, а потім...

— Що потім?..

— Мав книжки і читав, ходивши за вівцями.

— Хочеш вчитись, хлопче? — спитав Стоян.

— А!.. — палко скрикнув Нікола.

— Коли хочеш, буду тобі показувати книжки вибирати.

Нікола глянув на його вдячним поглядом і посунувся трохи, щоб дати місце Стоянові, який сів поруч з ним і почав вчити його, як вимовляти французькі слова.

Ученик з Ніколи був дуже тямущий; вміє він усе читув, міркував і памятав. Щоразу Стоян це бачив.

Дав йому Стоян дещо про землю, показав карту географічну і він одразу все зрозумів та й далі міг уже сам вчитись, цікаво розглядаючи річки та гори, границі земель, морей та окремих держав. Так само пішло діло з арифметикою. Здавалося, що в тій голові був великий запас всяких відомостей, нагромаджених без ладу і треба було лиш упорядкувати їх. За пів року він вивчив всю арифметику і Стоян міг перейти з ним до альгебри та геометрії. Найбільше захоплювала Ніколу історія. Французьку мову він також зрозумів швидко, вивчив велику силу слів і граматику. В одну суботу Стоян застав Ніколу дуже веселого й щасливого.

— Що сталося з тобою? — спитав Стоян.

— Я покинув мого абаджія.

— Чого ж ти радієш?

— Як же мені не радіти, коли я став на службу до нового кравця, що приїхав з Парижа, виписав собі по-французьки таблицю і по-французьки балакає.

Справді було чого радіти Ніколі: одно те, що з безплатної служби він перейшов на платну, а друге те, що міг слухати французьку мову, якої він вчився, а крім того і часу вільного тепер він мав більше, бо у кравця-болгарина він сидів день і ніч, а у француза ніч мав вільну. Він розповів про це Стоянові.

— Знайшов же ти собі квартиру? — спитав Стоян.

— Не знайшов і оце хочу тебе просити...

— Щоб я прийняв тебе до себе? З дорогою душею.

— Ні, — відповів Нікола. — Нехай би мені дозволили тут у читальні ночувати... Адже ж Марко пускає мене сюди на ніч з суботи на неділю і з неділі на понеділок.

Марко був дозорцем читальні.

— Побалакай з ним.

— Балакав уже... не може. Каже, що хаджі Христо лаяв би його, коли б довідався, що на тих дві ночі він мене пускає.

— Так я побалакаю з хаджі Христо...

— Будь ласка, — попрохав Нікола.

Хаджі Христо був головою ради і орудував читальнею. Він не хотів відмовляти просьбі Стояна, та й діло було невелике. Статут читальні не забороняв пускати на ніч, коли хто просився. А що не забороняється, те можна дозволити. Таким чином хаджі Христо доручив Стоянові сказати Маркові, що Нікола може ночувати у читальні і повинен за те щоранку замітати її.

Було це корисно і для читальні і для Ніколи. Особливо для останнього користь була велика...

Наука його пішла ще краще.

Оселившись у читальні, він швидко придивився до того, що діялось там. На столах лежали часописи, а у шафах книжки, що пройшли крізь турецьку цензуру. Крім них часом траплялись закордонні часописи і книжки: російські, сербські та болгарські, що видавались у Букарешті та Браїлові. Читачі цікавились тими видан-

нями, звідкіля вони бралися? Поздовж Дунаю стояла турецька варта і ніхто без паспорту та без тусу не міг перейти тої водяної границі, „не втративши свободи, або життя“. А проте часописи та книжки з-за кордону прибували й прибували.

IV

Яким чином приходили у Рущуцьку читальню заборонені часописи та книжки, не знав того Стоян, не знав Нікола, не знав і Марко. Тому останньому не раз прикро дорікав за те хаджі Христо.

— Звідкіля воно береться? — питав хаджі, коли в його руки попадався такий заборонений примірник.

— Хіба я знаю? — відповідав доглядач.

— Доглядай уважніше.

— Я ж доглядаю... кожний шматок переглядаю, який з пошти приносять і на штемлі дивлюсь.

— І нічого такого пошта не приносить?

— Нічогосінько.

— Хтось підкидає, — мовив хаджі Христо наздогад. — Гляди ж добре і злови... а я вже з ним розправлюсь... Коли б, крий Боже, паша довідався, всім нам була б тяжка халепа, а в першу чергу закрили б читальню.

Ото ж з того часу Марко найуважніше почав стежити. Але все його старання пропадало дурнісінько. Бо й справді: люди приходили, сиділи, курили, балакали; хіба ж був спосіб догледіти, чи хто з них не приніс газетки або книжечки за пазухою і не встромив її проміж тих, що лежали на столі. Дурно стеріг Марко цілими годинами. Нікого він не міг зловити. Заборонену річ він запримічував тільки тоді, як усі цікаво хапались читати її. Кожний читав те мовчки і лиш очі та обличчя його показували, яке враження робила на його така читанка. Один усміхався, другий морщив чоло, інший

знову починав клясти. Газетка ходила по руках, і Марко знаходив її на столі, коли всі люди забиралися з читальні. До кого ж можна було причепитись? Він палив проклятий папір і мовчав, а хаджі Христо мовляв йому чимраз грізніше:

— Гляди, стережи, бо біда буде...

Марко нарешті надумав з'єднати собі помічника щоб достежити лиходія і для того, сховавши один такий заборонений примірник, зачепив раз Ніколу, коли той прийшов увечері.

— Не знаєш, що тут діється? — промовив він.

— А що?

— Можуть нам закрити читальню.

— Що ти кажеш?

— Це ж було б страшне нещастя?

— Правда.

— Отже треба нам встерегтись від того нещастя.

— Як? — спитав Нікола.

— Дивись!... відповів Марко, показуючи йому часопис, який він сховав на показ.

Нікола приходив пізно і досі не бачив таких виданнів. Тому то цей часопис зробив на нього велике враження. Він переглянув його в одну хвилину і спитав:

— Читав ти його, Марку?

— Я... ні... я не читаю.

— Чому?

— Бо роблю лиш те, що мушу, читати я не годився.

— Хоч би з цікавості?

— Цікавість не входить в мої обов'язки... Я погодився доглядати читальню, і доглядаю її, а проте якось потрапляють сюди такі часописи, яких тут не повинно бути.

— А нащо ж читальня?

— На часописи штемпельовані, а оці, — він показав очима на той, який держав Нікола, — хтось ниш-

ком підкидає... Треба притьмом зловити лиходія... Ти що неділі сидиш цілий день при столі, то можеш мені по-могти.

— Зловити лиходія? — спитав Нікола.

— Еге... Вистежи його і мені скажи... більш нічого не треба.

— А що ж із тим буде, хто підкидає?

— Розправиться з ним хаджі Христо... Треба, щоб нам Турчин не закрит читальню, бо було б теж нещастя.

— Правда, — промовив Нікола, — але було б теж нещастя, коли б таких часописів не читали.

Марко тої думки не зрозумів. Він належав до таких людей, яких в Болгарії чимало, і читали вони зовсім механічно, байдуже. Читав він тому, що був письменний.

— Послухай лишень, — сказав Нікола.

І він прочитав Маркові з часопису один розділ, палко написаний, де показувалась вся неправда турецького панування в Болгарії.

— Розумієш?

— Та... вже ж, — відказав Марко.

— Знав же ти про це?

— Не знав.

— Так і не знав би, коли б я тобі не прочитав?

— Атож.

— Отже, в читальні повинні бути конче такі часописи? Га?

— Та повинні б... Але... хаджі Христо...

— Тут не про хаджі Христо діло, а про пашу, — казав Нікола. — Отже, щоб паша не довідався, треба, щоб тих часописів не побачили шпиги, що доносять паші.

— Еге, — згодився Марко

— А заходять сюди вони?

— Заходять, — сказав Марко і назвав скільки чоловіка непевних.

— То й добре. Скажи хаджі Христо, що це вони підкидають часописи.

— Та якже... вони? — дивувався Марко, не розуміючи Ніколи.

— Не кажи, що ти таки бачив, а так... що думка в тебе така. Бо бачиш... це мабуть таки так. Вони, поганці, підкидають навмисне, щоб нам закрили читальню.

— А-а! так воно мабуть і справді вони, — казав простуватий Марко.

Марко й повірив, що справді заборонені часописи приносять заушники та донощики паші. Цю думку він виказав хаджі Христо.

— А-а! — промовив поважний хаджі. — Ось воно що! Гм!

— Вони підкидадають для того, щоб нам закрили читальню, — казав Марко.

— Що ж його робити з ними?

— Хіба що не пускати їх поганців, у читальню, — казав Марко.

— Ні, не годиться. Але треба так зробити, щоб ті часописи пропадали зараз, щоб заптії¹ їх не бачили, коли зайдуть у читальню. Розумієш?

— Розумію, — відповів Марко.

— Нехай пропадають тихо... забирай їх нишком.

— Я ж так досі й робив. Найбільше приносять їх у неділю. Отже щонеділі увечорі я їх збираю і палю

— Не треба і до вечора ждати, — казав хаджі Христо. — Як тільки побачиш такий часопис на стол зараз бери його та у піч.

— А може б... почав Марко.

— Що?

¹ Заптії — поліція.

— Шкода палить їх... може б так... ховать?

— Як знаєш. Краще б палить... щоб клопоту з того не вийшло якого.

Марко про цю розмову розказав Ніколі, а Нікола зараз Стоянові.

Стояна це зворушило. Він догадався, що щось готується і прокинувся в йому той колишній запал, якого він не міг перевести у діло, бо був тоді ще дуже молодий. Він розумів, що часописи ті йдуть у Руцук контрабандою, але не тим шляхом, як торговельна контрабанда. Взяла його охота достежити це діло, але не для цікавості, а затим, щоб самому прилучитись до тої роботи.

Така ж сама охота взяла й Ніколу, але той передовсім хотів вклонитись і віддати честь невідомому діячеві.

Отже Стоян і Нікола почали стежити за цим ділом. А стежити довелося не довго. Днів через кілька вони його достежили, та ще так сталося, що обидва в один час. Люди сходились у читальню, вони обидва сиділи і звертали очі на кожного, хто входив, та й примітили, як один, увійшовши, вийняв з-за пазухи часопис і підсунув під газету, що лежала на столі: сам же сів у дальній куток. Нікола штовхнув Стояна ліктем і шепнув йому на ухо:

— Не сподівся я того.

Стоян здвигнув плечима.

Нікола й не гадав, щоб той лицар був такий непоказний; тихий, плохий ще й на ногу кривий. Звався він Станко Радов і був у місцевій школі вчителем у нижчих клясах.

І Нікола шепнув на ухо Стоянові.

— Не сподівався я такого від Станка.

— Чому?

— Такий він плохенький...

— У плохому тілі гарна душа, — відповів Стоян.

— Гм... буває... згодився Нікола.

І вмить Станко покращав і наче виріс в його очах. Ніколова жива фантазія почала підносити плохенького вчителя на височінь героя.

Станко читав часописи, кидаючи іноді погляд з-під лоба на присутніх. Згодом він встав і вийшов.

— Ходім за ним, — шепнув Нікола Стоянові.

Вони вийшли і швидко догнали Станка, бо він йшов помалу і не думав втікати.

Стоян привітав його, а Нікола почав відразу:

— Великий ти чоловік, Станку.

— Я? — спитав той, здивований.

Еге... ти. За Дунай ходиш.

— Зроду нога моя не була за Дунаєм.

— Звідтіля ж ти перенесиш ті часописи, що підкидаєш у читальні.

Така мова збентежила Станка.

Він глянув на Ніколу й спитав:

— Ти бачив?

— Бачили ми оба.

— Ну, то вже більше підкидати не буду.

Великий чоловік почав меншати в Ніколових очах. Стоян інакше, спокійніше дивився на цю справу і промовив:

— Підстежили ми тебе не затим, щоб ти перестав робити те, що робиш, а за тим, щоб помагати тобі. Бачиш: і достежили ми тебе швидко, бо ти сам один. Тепер ми вже будем берегти тебе, а як треба, то й помагати тобі.

— Будем помагати тобі! — палко скрикнув Нікола.

— Цить! — спинив його Станко. — Не кричи на вулиці.

Нікола долонею затулив собі рота.

— Ходім лишень до мене, — промовив Стоян. — У мене окрема хата... там побалакаєм.

Стоян жив в домі хаджі Христа. Оселя його була

на болгарському передмісті і займала чималий шматок землі. Був там великий сад, гарно викоханий.

Стежки, що були протоптані поміж грядками та деревами, вели у бесідки, повиті виноградом. Одна така бесідка була недалеко біля входу, друга — у самій гушавині саду.

Дерева, бесідки та кущі закривали собою таємні переходи та схованки, яких було багато у всякій болгарській оселі за часів турецького панування.

Дім хаджі Христо на два поверхи стояв при вулиці, але двері до його були з подвіря, огороженого високим кам'яним муром та всякими хозяйськими бубудинками: клунею, стайнею, коморами та хлівами, де держав хаджі всякої худоби чимало. В однім кутку двора стояла винниця, де гнали ракію (горілку).

Стоян не повів своїх товаришів до вітальні. Увійшовши з ними на подвіря він спинився, подумав і промовив сам до себе:

— Стіни мають вуха.

Стіни мають вуха, а вікна мають очі, бо коли він озирнувся навкруги, то побачив в одному вікні дівчину, яка дивилась на них. Стоян вклонився їй; вона усмінулась так принадно, що й Станко і Нікола звернули на це увагу і затопили в ній очі. І плохенький вчитель, і палкий вівчар, а тепер кравець, були зачаровані її красою, яка так несподівано їх вразила, що мабуть вони й не чули питання Стояна.

— У сад можна? — спитав він дівчину.

— Еге... можна, — відповіла вона співучим чарівним голосом.

— Нема там нікого? — спитав Стоян знов.

— Нікого... мабуть... відповіла вона.

— Ходім! — звернувся Стоян до товаришів.

Пішли.

Стоян завів своїх гостей у бесідку, посадив їх і почастивав тютюном, а коли вони закурили, він спитав:

— Ось тут ми вільні і безпечні. Що ж, Станку?
— Що ж... озвався той, поводячи плечима.
— Маєш з нас помічників.
— Було б краще, коли б ви мене зовсім заступили.

— Як же так?

— А так: беріть, носіть, підкидайте, аби я нічого про те не знав.

— Добре, — відповів Стоян.

— Коли добре, то й годі.

— Скажи ж нам, де їх забирати?

— А! — відповів Станко. — Про те я ще мушу довідатись і спитати... Не від мене це залежить.

— А від кого?

— Того власне я й не можу сказати.

— Ну бо... почав намовляти Стоян.

— Ні, — перехопив Станко, — ані вам, ані кому, ані найбільшому приятелеві не скажу, хоч би мене турки живцем пекли. Це свята річ.

Він говорив це зовсім спокійно, так, неначе для його було все одно, чи пектись на жару у турків, чи сидіти тут у бесідці, повитій виноградом. Неначе в тім різниця була зовсім невеличка.

— Я обіцяв...

— Ти присягнув? — спитав Стоян.

— Ні... дав слово та й тільки. Спитали мене: „Не скажеш?“ „Не скажу“... та й годі. Але... почав він і спинився.

В ту хвилину увійшла в бесідку та сама дівчина, що стояла у вікні. Вона внесла на підставці чашки, кубки і кришталеві мисочки. У чашках були зварені з цукром ягоди і шербет, у кубках вода, на мисочках лежали срібні ложечки. Увійшовши, вона звернулась до вчителя і подаючи йому підставку промовила:

— Пофтім... (прошу)

Учитель, набравши кінчиком ложечки варення, зів,

запив водою і поставив назад кубок на підставку. Дівчина звернулась до Ніколи; привітливо усміхнулась і знов промовила: — Прошу!

— Нікола взяв ложечку і, поклавши її в чашку, не міг уже вийняти. Він пірняв ложечку й враз із нею піднялася чашка, а потім відорвавшись від ложечки, впала на землю і розбилась на шматочки. Бажаючи позбірвати їх, Нікола поліпнув собі солодощами пальці...

— Нічого, нічого — потішала його дівчина. Подаючи нову чашочку промовила: прошу.

— Не треба вже може... відповів Нікола, оближуючи свої долоні: — води хіба тільки напюсь. Як дівчина вийшла, продовжали розмову:

— Отже скажу я так, — говорив Станко, — ви все берете на себе. Гаразд. Я за це діло і не хотів братись, але нікому було більше, то мусів. Я готов все робити, але волів би, щоб таке робив хтось інший, бо і мені люба моя голова на плечах. Ну, чи готові ви підставити свої голови?

— Що ж, — відповів Стоян: — я своєї голови не жалкую для такого діла.

— І я також, — додав Нікола.

— То я про вас скажу і дам вам знати, а поки що буду сам давати одному з вас ті часописи, що назначені для читальні.

— Давай мені, озвався Нікола.

— Мені однаково.

— Буду заходити до тебе увечорі.

— Двічі на тиждень: у середу і в суботу.

— Розумієш?

— Чому ні? Треба лиш пам'ятати: середа і субота, ще раз сказав Нікола.

V

Краса Іленки може б і не вразила так дуже Ніколу, коли б не пригода з кришталевою чашкою. Буває, що маленькі події ведуть до великих наслідків. На

слідки, що вийшли з пригоди з тою чашкою, не були великі. Гарна дівчина зовсім несподівано звернула на себе увагу Ніколи.

— Я розбив чашку... говорив собі раз-у-раз...

— Зробив їй шкоду... їй...

А коли юнак раз-у-раз згадує про неї, то знак такий, що вона заповонила його серце, або скоро заповонить.

— Вона... вона...

Сидячи у кравця при роботі, він тільки й думав, що про неї:

А такі думки дуже небезпечні. Нікола того не знав, але зрозумів це лиш у неділю, сидівши в читальні.

Прийшов Стоян і сівши біля його, спитав нишком:

— Був у Станка? — Ов-ва... Забув!

— А бачиш!

— Не знаю, що зо мною сталося, забув на віки.

— Тож учора була субота.

— Так: субота, серед... середа, субота... У середу я ходив та дарма, а в суботу... забув... Піду сьогодні ввечері.

— А застанеш його?

— Лихо ж моє! І як же я міг забути! А згодом ще тихше він спитав: А що ж там Іленка?

— Що? — здивувався Стоян.

— Сердиться на мене? — Защо?

— А за тую ж нещасну чашку.

— І-і, — відповів Стоян, махнувши рукою.

Нікола зідхнув і згодом знов спитав:

— А чи можна її побачити? — Чому ж.

— Ну то добре, — сказав Нікола сам до себе.

Трохи згодом вийшов він з читальні і прямісінько подався до дому хаджі Христо. Увійшовши в подвір'я, він не знав, що зробити, щоб доступити до дівчини. На його щастя вийшла наймичка, і він сказав їй, що хоче побачитись з Іленкою.

— Назіщо? — спитала наймичка.

— Маю їй дещо сказати...

— Про що?

— Про кришталеву чашку.

— Іди ж туди, — сказала вона, показуючи йому двері. — А я їй скажу, то вона, вийде.

Він увійшов у кімнату, з великими стінами, заставлену ослонами. Там хаджі Христо приймав людей не дуже важних, які приходили до його з різними справами. Там і хаджі Христиця, тобто жінка хаджі, умовлялась з купцями й перекупками.

Наймичка думала, що і „коконіца“, — так називала челядь Іленку звичаєм задунайським, — повинна там прийняти хлопця з крамниці що торгує скляним крамом і для того впустила Ніколу в ту кімнату.

Нікола сів на ослоні і не довго довелося йому дождити. Іленка незабаром показала у дверях, він скочив, і вона, дивлячись на його здивовано, неначе питаючи, промовила:

— Аа!..

— Я прийшов...

— Як маєшся?

— Я на хвилинку тільки... мені треба... — Що?

— Ось... бачиш... бубонів він, — та чашка...

— Чашка? Ти кажеш хіба про розбиту?

— Еге, про неї... Я хочу про неї спитати, чи є від неї пара?

— Є, — промовила вона здивована.

— Така сама?

— Така сама.

Я хотів би її побачити.

Вона глянула на його, питаючи поглядом і сказала:

— Добре... почекай трішки, принесу тобі варення і води... побачиш...

— Ні!.. скрикнув Нікола, протягаючи руку. — Я варення їсти і води пити не буду: я хочу лиш придивитися до чашки, щоб купити ту саму.

— Так вона тобі подобалась?

— Мені вподобалась не чашка і не для того я її купити хочу.

— А для чого ж?

— Щоб тобі не було шкоди... Я ж розбив, то мушу відкупити.

— Що ти вигадав! — озвалась дівчина. — Ото ще!

— Я ж розбив.

— Не ти сам.

— Як?

— Враз зо мною... Ми з тобою злучились у спілку.

— Ти і я? — повторив Нікола, неначе здивований такою спілкою.

— Щоб зробити шкоду, — додала вона.

— Та... ні... сперечався він.

Хіба ж я не повинна була тебе остерегти, як ти підіймав ложечку з чашкою. Я ще навіть більш винна за тебе.

Е-е-е? — відповів Нікола, недовіряючи. — Говори здорова... Я розбив, я й мушу відслужити.. так поправді.

— Відслужити? — спитала дівчина, поважно. — Служи на Болгарію... буде з тебе...

Ого! — скрикнув Нікола. — Звідкіля в тебе взяли такі слова!

— Стоян нам розказував, яким шляхом ти ідеш і звідкіля прийшов. Отже я думаю, що нічого тобі забивати свою голову чашкою... Хіба ж можна рівняти чашку до справи рідного краю!.

Так... так... — казав Нікола, дивлячись на дівчину палким поглядом.

— Про чашку ти забудь!

— Забуду, о забуду, але... о!

Що? — спитала вона спокійно, дивлячись на нього.

— Не забуду про тебе...

Дівчина закрила собі очі віями, хвилину подумала нарешті промовила:

— Хіба ж я варта більше за чашку, коли рівняти з рідним краєм?

— Ти? з рідним краєм?.. Не знаю... не знаю...

— За рідний край, коли ти справжній болгарин, віддав би ти життя...

— А за тебе не віддав би, думаєш?

— Болгарин такого не повинен говорити, — відповіла вона, і повернулась до дверей.

— Почекай! — кликнув Нікола.

Вона спинилась і одвернулась.

— Про чашку забуду; про тебе забути постараюсь, але... не знаю чи зможу: в думках моїх буду тебе закривати Болгарією... Побачим, чи зможу...

А тепер... он що... Та... і він хитнув головою, наче викидаючи з неї думку, — ні... Бувай здорова...

— Іди здоров! — відказала Іленка.

Іленка вибігла на верх і з вітальної світлиці, відхиливши край завіси, стежила очима за Ніколою, що вискочивши з подвір'я неначе з гарячої купелі, йшов швидкою ходою. Неначе якась сила гнала його. Здавалось, що тепер ніяка перешкода не може спинити його: коли б йому трапився рів широкий поперек дороги, він перескочив би його; через мур перестрибнув би; турчина повалив би. Якийсь запал підносив йому груди. Але на щастя не натрапив він ні на рів, ні на мур, ні на турка навіть, він вскочив у читальню і, лиш переступивши її поріг, опам'ятався трохи.

Він оглянув всю хату, наче шукаючи кого очима. Він шукав Стояна, але його не було.

— Пішов додому, — подумав він і як без думки читав він, так без думки і встав, вийшов і подався через місто.

Він не біг вже, як попереду, — ішов повагом за думаний, уступаючи людям з дороги, але не знав, куди його ноги несуть. Ішов він довго, аж нарешті спинився, бо далі іти не можна було: він стояв над кручею, під

ним внизу широкою смугою протікав Дунай, а за Дунаєм скільки оком займеш, зеленим килимом простяглася долина. В далечині де-не-де щось блищало, а Нікола на це не звертав уваги. Він дивився, але не бачив. Сівши на краю кручі, він турецьким звичаєм підігнув під себе ноги, ліктями сперся на ноги, кулаками підпер голову і так просидів годину, а може й більше. Він нібито думав; але якби хто його спитав: „про що він думає?“ він не знав би, що сказати. Думка бігла за думкою, без ладу, мов би у сні; думав про Болгарію, яка вбачалась йому молододу гарною дівчиною, дуже подібною до Іленки Христівни. Мріючи про неї, він дійшов до такої думки:

— Коли б вона (Іленка чи Болгарія) з цього місця сказала мені скочити прямо в Дунай... я скочив би.

Він зідхнув.

— Що ти тут робиш?

Він оглянувся. За ним стояла стара жінка, котра ідучи повз його спинилась. Він бачив її кілька разів. Тепер, подивившись на неї, він відповів:

— А що ж... сиджу...

— Не сиди тут, сину. Це місце недобре: воно людям паморочить голову... Тобі ще голова не заморочилась?..

— Ні, — відказав він, дивуючись.

— Покинь, — сказала баба Морка, — не сиди тут... Хіба ти не маєш іншої роботи.

— Я? роботи?..

— Бачиш... вже вечоріє.

Стара показала рукою на захід: сонце великим червоним кругом спускалось вже на край неба.

— Бачиш, — сказала баба: — день кінчається, то і кожна людина, мабуть, має кінчити якусь роботу. Хіба ж ти ніякої роботи не починав?

— Почав, бабо, служити, — відказав Нікола.

— А бачиш, — озвалась баба. — Іди ж до своєї

служби, а тут не сиди. Хіба що... може тобі хто позволив...

Баба говорила так поважно, що Нікола мимохіть мусів її послухати. Він пішов, а баба лишилась.

Служба, про яку казав Нікола бабі, була та, що загадала йому Іленка. Він слухав Іленку, слухав і бабу Морку, неначе не мав своєї волі. Що це за баба? Він бачив її часто, чув щось про неї, але що власне, того він добре не пам'ятав. Про який дозвіл вона казала? Роздумуючи про це, він прямував до Станка по часописи.

Станко жив у школі, або краще буде сказати: школа була у Станковій хаті. Була там одна світлиця, а в кухні жив учитель. У клясі не було ані лав, ані столів: була тільки полиця з книжками, таблиця чорна, дерев'яна та стара, жовта карта Європи ще з початку ХІХ віку. Школярі звичайно сиділи долі.

Того дня була неділя, школярів не було й у клясі сиділа вся сім'я Станкова: жінка й пятеро дрібних дітей. Найстаршій дівчині було літ вісім.

— Добрий вечір, — привітався Нікола, входячи в хату.

— Дай Боже здоров'я, — відповів Станко. Він сидів долі і не міг встати до гостя, бо держав одну дитину на руках, друга вмостилаь йому на коліна, а третя стояла, держучись за батька.

— А я тебе вчора дожидав, — сказав Станко.

— Моя вина, — відповів Нікола, сідаючи поряд зо Станком. Він вдарив себе рукою по чолі.

— Оця голова винна, що я забув!

— Не сердься сам на себе... діло звичайне... Память? Гм! Память держиться у голові тільки добре за сьомим разом. Ти оце лиш перший раз забув і я не дивуюсь... Я думав інше... здалося мені, що ти вже передумав.

— Ну бо, — озвався Нікола.

— Про голову тут діло йде, не кожний пустить свою голову на одчай.

— Коли ти пустив на одчай, маючи дітей.

— Ей!.. — промовив Станко, — я інше діло.

— Як інше?

— Це моє ремесло... Починається воно від граматики і йде до всього того, що читається... Дітей вчу а, б, в; старим кажу: читайте, і так воно дійшло до того, що я почав підкидати часописи, які люди бояться брати в руки. Але я не хотів би втратити голову... І здалося мені, що й тобі ще життя не докучило.

— Звичайно ні.

— Подумай гарменько... може ще передумаєш.

— Коли б я передумав, то знов ця робота впаде на тебе.

— На мене... ні, бо мене вже підстерegli.

— То ж треба когось?

— Треба, але такого, як я казав у саду у хаджі Христо, щоб не дав себе спекти на жару і не промовив би ані слова про те, що знає.

— Я ж дав на це відповідь.

— Правда; але чи подумав ти добре?

— Авже ж... подумав трохи.

— Добре... Ну, то коли вже надумав, треба тепер тільки трохи почекати дозволу.

— Дозвіл... здивувався Нікола. Сьогодні я вже вдруге чую це слово.

— Як же це?

— Тепер про дозвіл ти мені сказав, а оце недавно про дозвіл говорила мені баба Морка.

— Де ж ти її бачив?

— Я сів був над кручею над берегом, вона прийшла, сказала мені: йди собі, і додала, що там сидіти не можна, хіба, що коли мені дозволять.

— Гмі — промовив Станко. Ти її знаєш?

— Чув я щось про неї.

— Чудна вона трохи жінка, але дуже розумна... В Рушці її всі знають... вона не боїться ні аги, ні самого паші.

— Це видно по ній, — сказав — Нікола.

Станко хотів ще щось сказати, та лиш похитав головою і покликав жінку, котра у сусідній кімнаті лагодила вечерю.

— Візьми дитину, — сказав він їй, подаючи маленьке, що заснуло в його на руках. Маю з ним дещо поговорити про книжки.

Жінка забрала дитину; він встав, вийшов і через хвилину вернувся. Здавалось, він не приніс нічого, але сівши біля Ніколи, витягнув з рукава і поклав перед ним листок часопису, згорнутого у скілька разів та тоненьку книжечку в червоній обгортці. Поклавши, він сказав:

— Ось тобі... Бери й сховай в рукав.

Нікола послухав його.

— А йдучи вулицею, — додав Станко: — гляди, щоб заптії не забрали тебе в тюрму.

— Чого ж вони мають мене брати?

— Чого? Може їм здатись, що ти непевний і заберуть, витрусять тобі всі кишені, заберуть все, що маєш і коли знайдуть у тебе гроші, — подержать тебе і випустять без грошей; а коли знайдуть оці писання, будуть тебе водити з тюрми до конаку, з конаку до тюрми, будуть тебе допитувати, штовхати, бити по пятах, голодом морити, мучити, а вкінці або повісять, або зашлють в Акру і будеш там гнити живцем... Розумієш?

— Ну, ну... промовив Нікола здвигнувши бровами.

— Тепер знаєш, чого сподіватись?

— Знаю.

— Ну, то бережись. Зайди до мене в середу, а тепер... чуєш?

Він підніс палець у гору, щоб звернути, увагу Ні-

коли на жалібний, протяглий голос співця, що лунав з найближчого мінарету.

— Вечірня молитва... Через пів години по вулицях можна буде ходити тільки котам, собакам та заптіям... Поспішай.

Нікола скочив і побіг.

На вулицях рух був жвавіший, ніж удень, бо кожен поспішав додому. В цю пору дня, особливо у свята та неділі ходили частіше патрулі, забираючи п'яних та всяких непевних людей. Нікола почувавши себе непевним, держав себе якось незвичайно і вклепався б у біду, коли б який заптій уважно придивився до його. Але на цей раз йому пощастило. Він пробіг до читальні без перешкоди і таким чином щасливо почав свою нову службу.

VI

Баба Мокра була жінка незвичайна. Літ дев'ять минуло, як вона повдовіла і після чоловіка досталося їй чимало добра. Було у неї трьох синів і одна дочка. Покійний її чоловік був дуже багатий купець у Рушці і вельми поважали його і шанували не тільки всі городяни, але навіть і уряд турецький.

В останні роки його раз-у-раз вибирали за чорбаджі (старшину) і ту службу він справляв чесно і поважно. Турецький уряд мав його за людину певну і вірну і не вважав на те, що своїх синів він послав для науки закордон. Такому багатиреві можна було це простити, тим більше, що самі турки посилали свою молодь для науки у Францію, у Німеччину і навіть у Швейцарію. За рік чи два перед смертю він виправив закордон найменшого сина, а старший вже кінчав там науку; він вчився у торговій школі і мав заступити свого батька, а тимчасом всі справи забрала в свої руки баба Мокра. Вона вела їх обережно, так само, як її небіжчик, стережучись всього, що могло не подобатись уря-

дові. Вона дбала лиш про гроші і хоч не вмiла ні читати, ні писати, а проте справи свої торговельні вела так добре, що небаром всі почали поважати її так само як і небіжчика її чоловіка. Всі мали її за дуже розумну, та й справді, вона вела дуже добре свої справи; на язик була така гостра, що не змовчала б нікому, а смілива така, що не злякалась би і самого султана.

Два роки вона вела сама торгівлю, аж поки вернувся старший син.

— Ну, добре, що я тебе дочекалась, — промовила вона привітавшись з ним. — Бери ж тепер собі всі справи: торгуй, як знаєш, та веди рахунки добре, щоб міг здати їх меншим братам.

— Е, мамо, — відповів син. — Чогось не кортить мене ця торгівля.

— Чому? — спитала вона.

— Я маю друге діло... А робить два діла нараз не можна.

— Правда, — відповіла мати, і не питала вже його, яке він має друге діло.

Син, що виховався в Європі, говорив їй часто про всякі права народні, про автономію, про людські права окремих людей та про інші всякі речі, яких вона зовсім не розуміла і не хотіла розуміти.

— Яке мені діло, — мовляла вона, — до таких речей, що не мають нічогосінько ні до сала, ні до мила, ні до олії!.. Від твоїх справ вони не стануть ні дешевші, ні дорожчі.

Син пробув дома днів скільки.

Мати намовляла його піти з нею до паші.

— Він про тебе питав і хотів з тобою познайомитись.

— Але ж він, мамо, гнобитель нашого краю... казав син.

Мати того не розуміла. Вона, правда, боялась тур-

ків, знала, що з ними треба поводитись обережно, бо їх була сила, їх право.

Але вона думала, що така вже воля Божа і що інакше бути не може. Вона зжила з такими порядками і звикла до них. На всі можливі причепки та прикросі від турків вона мала способи і знала, що робить. Даючи хабарі турецьким чиновникам, вона усміхалась і жартувала і за те вони її любили.

Тому то вона не розуміла свого сина: він обвинав турків, а охоче водився з молодими болгарами, що сходились до його і розказував їм про швайцарців, голандців, еспанців, італійців, про великих діячів, які нічого ніяк не мали до торгівлі. Вона слухала ті синові оповідання, як гарні казочки, памятала дещо з них, але ніяк не могла зрозуміти, яка з того може бути користь.

Раз попросив син у матері двісті дукатів.

— Нащо? — спитала вона.

— На револьвери, майко.

— Дешево трапляються тобі, га?

Вона думала, що він купує їх для того, щоб потім продавати.

За двісті дукатів можна було купити тридцять, або й сорок револьверів. Нащо ж би їх купувати таку силу відразу, коли не на продаж?

Вона дала гроші і дожидалась транспорту. А син тимчасом почав збиратись у дорогу.

— Куди? — спитала мати.

— У Румунію, майко.

— На довго?

— Ні. Вернусь не сам.

— Може ти наглядів вже собі коконіцу (дружину)? — спитала Мокра, а в голосі її почулася надія, що син одружиться, що дочекається вона внуків...

— Ніколи мені тепер про коконіцу думати, — відповів син.

Саме тоді, як вона сподівалась сина додому, по-

чулися звістки про якісь розрухи та про чету,¹⁾ повстанців, що увійшла в Болгарію з Румунії. Бабу Мокру взяла якась непевність та страх. Тривожилась, що якраз син її тепер там, звідкіль та чета вийшла.

З великою тривоگوю баба Мокра прислухалась до нових звісток, що приходили раз-у-раз і сповняли сумом та одчаєм душі мешканців болгарської магали. Але не всі звістки були сумні. Розказували, наприклад, що здовж Дунаю, від Рущука до Віддина в багатьох місцях перейшла чета на болгарську землю і що кожний четаджи мав по три револьвери. А в ту пору болгари дуже вірили в силу револьверів. Рахували тую чету в двацять тисяч чоловік. Отже, виходило, що револьверів було тисяч шістьдесять. Ця звістка на який час підняла надії у всіх. Але згодом на її місце прийшли сумні звістки і чимраз їх приходило більше; нарешті ті сумні звістки стали зовсім правдиві, коли почали повертатись жандарі, ведучи звязаних покровавлених людей. Вибігали всі мешканці їм назустріч. Від городських воріт, аж до тюрми стояла юрба понура, сумна і мовчазна. Де-коли з-посеред юрби чувся стогін, коли нещасна мати пізнавала звязаного і закроваленого сина. Попереду йшли жандарі з бранцями, а за ними другі несли відрубані голови. Вони держали ті голови за чуби, підносили їх угору і питали:

— Пізнаєте?

Баба Мокра стояла в юрбі; серце її стискалось і вона ніяк не могла собі уявити, щоб її син був між бранцями, або щоб голова його була відрубана. Їй здавалося неможливим, щоб він, такий гарний і чистий, міг бути з тими нещасними, нужденними бранцями. Їй здавалось, що це була б безмірно велика жертва для Болгарії.

„Болгарія“ стала для неї новою думкою, яку викликали

¹⁾ Чета, чота — загін.

повязані і покровавлені бранці, а закріпили її відрубані голови в руках жандарів. Вона приглядалась до того незвичайного видовиська, уста її тремтіли, очі світились мов у гарячці. Жандарі йшли один за один за другим, аж пройшов один, держучи високо відрубану голову і показуючи її людям, питав:

— Пізнаєте?

Він показував, питав і проходив далі. Він дійшов до баби Мокри і не встиг її спитати, як вона скрикнула:

— Мій син!

Вона крикнула, витягнула руки до тої голови, підвела очі наче на молитві, а уста її шептали:

— Болгарія... Болгарія... Болгарія.

— Пізнаєш? — спитав жандар, піднявши голову у гору.

— Пізнаю, — вже спокійно промовила вона. — Віддай мені її.

— Іди в конак, попроси, доправляйся.

— Буде її Бог доправлятись! — відказала Мокра і щезла в натовпі.

А юрба гомоніла:

— Він намовляв молодих і вони погинули марно!

— Не марно, — відповіла Мокра, просовуючись крізь юрбу.

Через кілька годин поранене серце її дознало нового болю: перед її домом зібралась громадка нещасних жінок; в одних сини були вбиті, у других — забрали у вязницю. Вони стали клясти Мокру і накликати кару на її голову.

— Так ти його виховала, що понамовляв наших, потягнув за собою і запропастив...

Баба Мокра вийшла до них і спитала:

— Хіба не пропав і він сам?

— Але він намовив і потягнув за собою...

— І його самого намовляли.

— Хто ж? Хто?! — питали жінки так, неначе го-

тові були роздерти на шматки того, хто був причиною їх нещастя.

— Той, хто його покликав — ось там... і баба Мокра показала пальцем на небо.

Мокра промовила це так поважно, що жінки втихомирились. Вони побачили, що й у Мокри таке саме тяжке горе, як і у них.

Баба Мокра, лишившись на самоті, також плакала. Другого дня в ту пору, коли паша приймав, вона подалась у конак. Адютанти дуже здивувались, побачивши її: одно, що вона прийшла, а друге, що була зовсім спокійна, немов байдужа. Один з них спитав:

— Чого ти сюди прийшла?

— До паші, джанем (душко).

— Хіба ти не знаєш, яке у тебе нещастя?

— Довідалась я про це раніш від тебе і від паші.

— Не знаю, чи допустить тебе паша до себе.

— Як не знаєш, то спитай його.

Адютант пішов і незабаром знов вийшов і покликав Мокру до паші.

Рушучський паша був чоловік поступовий і з людьми поводився ввічливо. Він ніколи не гнівався, не обурювався. З приязною усмішкою він приймав всіх, хто до його приходив, але з такою самою усмішкою він давав прикази вішати людей і рубати їм голови. Бабу Мокру він привітав, кивнувши головою, показав їй рукою місце біля себе на канапі і почав розмову, як звикли турки питанням:

— Не вар, не йор? (що є, чого немає).

На те відповіла Мокра також турецьким звичаєм: — Сен білір, ефенді, (ти знаєш, пане), Так таки було й справді.

— Бачиш, до чого довела твого сина тая загранична наука! — промовив паша.

— Таке призначення, паша ефенді... така доля...

Воно так... Але ж певне того не було б, як би він

сидів у Рушці, нікуди не їздив і торгував салом... Нащо вам здалися Франція та Швейцарія?

— Таке призначення... — промовила знов Мокра.

— Гм... промимрив паша, бо не міг нічого сказати проти доказу, взятого з мусульманської віри.

— Не судилось мені просити тебе на весілля.

— Шкода... а я вже надіявся випити вина...

...Я хотіла б мати твоє слово і за... тим я й прийшла...

— А що? — спитав паша.

— Дай мені, ефенді, дозвіл...

— Забрати голову сина?

Ні... Я знаю, що вона враз з іншими має піти на показ... нехай іде.

— Не на показ, — поправив паша, — а на страх.

— Кому на показ, а кому на страх. Та не в тім діло... Я хотіла лиш обмити її й зачесати. То ж голова моєї дитини.

Коли вона мовила ці слова, серце її трохи не розірвалось з болю; і хоч вона говорила спокійно, але в грудях її неначе бушувала буря; вона казала далі:

— Коли ти мені це дозволиш, ефенді, я скажу тобі: спасибі. Але я не про те прийшла просити. Дозволь мені, ефенді, щодня на годинку ходити в тюрму.

Таке прохання дуже здивувало пашу; він спитав:

— Пощо тобі туди?

— Ти не питав би так, ефенді, коли б чув, як мене учора кляли матері.

— Защо? — спитав паша співчуваючи.

— Мій син намовив їх синів і повів за собою. Я бажала б доглянути і нагодувати їх синів, які попали в тюрму. Хоч таким способом я трохи розважила б жаль і горе тих жінок.

Таке прохання було зовсім справедливе. Але паша задумався, трохи помовчав і, нарешті, промовив:

— Ти хочеш обмити і зачесати голову сина?..

Гм... хочеш в'язням носити у тюрму одержу й їжу?.. Гм! — він похитав головою, і промовив: — Нехай буде так.

Він плеснув у долоні і, коли з'явився ад'ютант, дав йому наказ.

— Іди за ним, — звернувся він до Мокри.

Вона пішла за ад'ютантом і він завів її попереду в сторожку, що була тут таки у конаку. Це була сторожка жандарів. Ад'ютант сказав кілька слів старшому жандарові. Той показав Мокрі на купку голів у кутку. Було їх там п'ять, баба Мокра підійшла, згорнула руки на грудях і здержала на превелику силу сльози.

— Тільки мені тут не репетуй, — остеріг її старший жандар.

— Не бійся, джанем. — Не почують твої вуха мого плачу. Прошу тебе лиш дай мені рушника і води збан.

У сторожці найшовся рушник і збан.

Мокра стала навколішки перед рядком голів, блідосиніх, покапаних, і замащених кров'ю з розпатланими, покудйовженими чубами; на коротких пеньках обрубаних ший червоніло засохле м'ясо і біліла хребтова кість. Зуби їх були зціплені. Їх вигляд був незвичайний, страшніший від трупів тим, що були вони відрубані від тіла. Здавалось, мов би на кожному обличчі зазначилась скарга на таке насильство, скарга німа, але глибока.

Баба Мокра стала навколішки, повела поглядом по головах і простягнула руки до синовій голови, але спинилась, зідхнула важко, взялась руками за груди, неначе спиняючи в них жаль і потім почала мити іншу голову. Обмивши її, обтерла, зачесала і почала мити знов іншу, не синову. Потім обмила третю, четверту, аж на останку взялася за синову.

— Сину мій, сину, сину! — шепотіла вона.

В серці її здіймався біль, неймовірний, з глибини грудей рвався стогін, але вона перемогла той біль, спинала стогін. Руки її тремтіли, але вона присилувала

себе і поволі чисто обмила щоки, чоло, вуха, шию, причесала волосся гребінцем, попереду рідким, потім густим, помастила їх пахнучою олією, пригладила.

Баш-чауш гукнув на неї:

— Годі вже того!

Вона відступила трішки, присіла на долівку і не спускала очей з голови сина.

Баш-чауш вніс п'ять довжезних ломак, затесаних і загострених з одного кінця; біля порога стало п'ять жандарів. Баш-чауш настромляв на кожну ломаку відрубану голову і віддавав жандареві. Мокра дивилася на все те, зціпивши зуби і стиснувши кулаки. Коли баш-чауш скінчив своє діло, вона вийшла за жандарами зі сторожки. На дворі конака стояли салдати, турецькі урядники, челядь, а через ворота заглядала юрба цікавих городян. Почулася незабаром команда, салдати з рушницями обступили жандарів, що держали високо голови на ломаках; вперед виступило двоє довбушів і вдарили в барабани і вся та валка людей виступила на вулицю, і подалась до міських воріт.

Баба Мокра пішла за ними.

Дійшли до воріт. Там стояла варта, бо Рушук була турецька фортеця. Один жандар встромив біля воріт жердку з головою, вся валка повернула назад і таким саме чином посунула до других міських воріт. Баба Мокра пішла за ними аж до третіх воріт, бо там застромили жердку з головою її сина. Коли жандари пішли далі, вона впала навколішки, стиснула руки на грудях, підвела очі на ту нещасну голову і почала шептати:

— Сину... сину... сину...

Вона встала, ще раз глянула на ту любу голову і, пересиливши себе, пішла... пішла прямісінько до тюрми.

Сторожа тюрми хоч би як придивлялась, не могла б пізнати по ній, що вона так тяжко переболіла серцем і душею. Обличчя її було спокійне, ласкаве і голос зовсім байдужий.

— Я вже знаю про тебе, бабо Мокро, — сказав десятник вартовий, до якого вона підійшла. — Паша прислав сюди наказ про тебе.

— Наказ, щоб пропустити мене в тюрму, — озвалась Мокра.

— Так воно, так, — сказав десятник, — але...

— Не бійся, джанем, — перехопила Мокра. — Не для того я просила пашу, щоб тобі кривда була.

— Я не хотіла тебе підводити на яку біду.

— Добре, — усміхнувся десятник і спитав: — сидить у тюрмі твій син, брат, чи хто? Кого тобі там треба?

— Мені там всі близькі. Ти бачиш, я стара, а старі люблять і чужих дітей, як своїх.

— Так то воно, так. Але про твою дитину можна було б якось ще побалакати.

— Побалакаймо, — озвалась Мокра, зрозумівши, що за добрий бакшиш (хабар) можна буде когось викрасти з тюрми.

— Ну, то йди — промовив десятник, встаючи з лави.

— Не зараз, — озвалась Мокра. — Не годиться до голодних йти з порожніми руками. Піду принесу їм якої їжі.

— Треба було принести відразу.

— Ніколи було мені, — сказала Мокра. — Було інше діло.

— Ну, то йди, та вертайся, — озвався десятник.

Баба Мокра не збиралась і пів години: вона вернула з великим кошем всякої їжі і зараз її пустили в тюрму. Десятник сторожі повів її вниз по кам'яних сходах, через двоє міцних, дубових кованих залізом дверей. Тюрма була тісна, темна, брудна та вогка. Лиш маленьке закратоване віконце, пробите у грубій кам'яній стіні високо під стелею, давало трішки світла. Навіть соломи не було, як водиться у всіх тюрмах і в'язні спали на вогкій, брудній долівці.

Мокра ввійшла з десятником і привітавши в'язнів, промовила:

— Так вам і треба. Оце вам болгарське царство.

— Ха-ха-ха! — зареготав десятник.

В'язні, деякі поранені, інші здорові, здивовано дивились на бабу Мокру. Деякі пізнали її.

— Милостивий паша, — казала вона, — дозволив мені принести вам трохи їжі.

І вона почала добувати з кошика хліб, сир, м'ясо, деяку садовину та вино.

— Від кого це? — спитав один в'язень.

— Не питай, їж...

Голодні в'язні в одну мить розхапали їжу. На споді кошика знайшли ще сорочок тютюн та сірники.

VII

При десятникові розмова баби Мокри з в'язнями була коротка. Ті, що були з Рушука, переказали через неї дещо своїм родичам.

Їжа стала в'язням дуже у пригоді, бо були голодні. Навіть тяжкий дух у в'язниці трішки прочистився бо весь час розмови, двері стояли відчинені. Аж десятник озвався до Мокри:

— Буде вже, годі.

— Коли годі, то й годі, — промовила вона.

Вони вийшли. Коли десятник зачинив двері, Мокра всунула йому в руку дуката.

— На другий раз побудеш з ними довше, коли схочеш — промимрив він задоволений. — Я бачу, що ти жінка розумна.

На другий раз він не тільки дозволив їй посидіти довше, але навіть сам вийшов собі, лишивши її з в'язнями. Користуючись тим, Мокра зараз спитала їх:

— А котрий з вас тут такий, що найпевніше на шибеницю піде?

— Вже не хто, як я, бабо — озвався один.

— Було б таке і з моїм сином, коли б його турки живцем забрали.

— Не йнакше, — відповів той.

— Отже скажи мені, що маю робити, так як би сказав мені мій син. Я буду прядти нитку для тих ткачів, що настануть після вас.

— А чи настануть такі ткачі? — промовив один, що стратив надію.

— Хіба ж за вами і світ завалився?.. спитала баба. — Звідля ж ви взялись?

Той, що питав бабу, замовк. А між бабою та іншими вязнями почалась розмова про діяльність тих людей, що викликали це нещасне повстання. Давали вони їй деякі поради і доручення. Надійшов десятник і розмова скінчилась, а почалась знов на другий день. Так ходила Мокра щодня, аж поки вийшов присуд для вязнів. Перед тим велося слідство, але до цього діла крім вязнів не приплутали нікого, бо баба Мокра в свій час перестерегла і сповістила, кого слід. Присуд був досить ласкавий, знов таки завдяки бабі Мокрі. Вона вміла з турками говорити, бігала, куди треба було, оббивала всі пороги і вистаралась таки, що на смерть не засудили нікого. Той, що сподівався шибениці, був засуджений на галєри, але перед тим днем, коли його туди мали виправляти, він щез із тюрми. Достежував і допитував уряд, як це могло статись, але не достежив нічогосінько; деякі думали, що вязня вихопила нечиста сила, а та сила, мабуть, був добрий бакшиш від баби Мокри десятникові. Коли скрізь шукали втікача, він сидів схований у баби Мокри, згодом вона виправила його за Дунай.

Баба Мокра з тої пори всю душу поклала на ту підземну роботу. Вона викрала одного з головних діячів тої роботи, для того, щоб не згинуло те діло, яке почав її син. Ця діяльність не спинялась, а ще розро-

сталась. Баба Мокра піддержувала її, як могла. В її хаті збирались найважливіші діячі і борці за народню справу, а Мокра вела це так уміло, що поліція нічого-гісінько не могла достежити. Хата її була здатна до такого діла; вона стояла недалеко від тої кручі, де Мокра застала Ніколу і сад доходив до самої кручі. Сад був огорожений муром, який йшов понад Дунаєм. Між кручею та муром був яр, через який перейти було небезпечно і трудно, бо був він крутий, а на дні стрімло гостре каміння. Далі яр був не такий прикрий, загинався луком і простягався до самої річки. У тім місці на березі не було ніодної стежки, бо беріг був недоступний.

До того берега досягав, як уже говорилось, сад баби Мокри. І був той сад як і всі інші: такі самі дерева садові, такі самісінькі грядки і травники, бесідки і такі самі потайні переходи та схованки, як робили собі всі болгари на випадок, коли довелось би ховатись перед турками. Особлива прикмета того саду була криниця з колесом, до якого на залізних ланцюгах були приковані два великі відра. Коли одно витягалось, друге спускалось. Вона була особлива тим, що там не була вона потрібна, бо недалеко була друга мурована криниця, з якої вистарчало досить води на всю магалу (вулицю). А проте та криниця не дивувала нікого, а найменше турків, які звикли, щоб скрізь було багато води.

Отже в саду баби Мокри була криниця, а в других садах їх не було. Хата ж її нічим не різнилась від інших болгарських домів. Так само було багато світлиць з химерно заплутаними переходами, потайними дверима, шафами у стінах та іншими схованками. Був час, коли ті тайники та сховки, були потрібні, коли турки напали на хлопят, щоб повертати їх у яничари, а дівчат та молодичь для гаремів. Ті часи вже минули, жити стало безпечніше, але звичай стародавній заховався надовго

і в старих болгарських домах ще й досі можна знайти ті тайники та закамарки.

Сади й городи сусідні злучувались між собою також переходами, щоб втікаючи та ховаючись, можна було перебігати з одного в другий. Оповідали старі люди з тої магали, де жила баба Мокра, що у неї були найкращі за всіх тайники і колись, за часів турецьких нападів, у Мокри переховались всі дівчата і молодиці з дітьми й як вже не шукали турки і в домі, і в саду — не знайшли й однісінької душі. Але це було дуже давно і ніхто гаразд не знав, чи воно справді так було, а коли було, то де саме ті Мокрині тайники. Ніхто того не знав, хіба може, сама Мокра. А хата й садок її були точнісінько такі самі, як і у всіх сусідів. Була та криниця глибока, на дні була вода і коли було дивитися зверху, то нічого особливого в криниці не вбачалось. Але в глибині її, недалеко від поверхні води, були між цямринами невеличкі дверцята, а за ними у бік ішов підземний перехід і виходив аж у той яр, що біля кручі. У неприступному ярі між величезним камінням була щілина, закрита кущами глоду, оце ж і був неприступний вихід з того тайника. Підземний хід був сяжнів з сімдесят довжини, мурований і у двох місцях від його йшли у бік ще два ходи у дві просторі муровані печери. Там, мабуть, і ховались колись ті нещасні дівчата й молодиці з дітьми, яких ловили турки. Тяжкі були тоді часи, і бідні люди мусли придумувати всяких способів, щоб заховати своє життя, своїх близьких та своє добро від напасників та грабіжників.

Там баба Мокра переховала днів скільки того втікача, якого визволила з тюрми. Вона добула йому чужий паспорт, передягнула його і таким чином він перебрався у Румунію. Через того втікача вона завела зносини з болгарським комітетом повстання і переховувала потім у себе ті книжки та часописи, які підкидав

Станко. Вона всю душу поклала у те діло, за яке загинув її син.

Приймати ті писання було їй нетрудно, бо мала вона часті торговельні зносини з Букарештом, раз-у-раз звідтіль ішли до неї всякі товари і крам, у митному уряді знали бабу Мокру добре, а вона знала турецьких урядників та дозорців ще краще, платила бакшіш, де треба було, і ніколи її товарів не спиняли та й не дуже цікаво переглядали. Таким чином перевозити, що треба, було як, а переховувати було де, і баба Мокра стала осередком революційної пропаганди у Рушці.

Її, жінку просту, неписьменну дивувало дуже, що діло визволення Болгарії з турецького ярма ведеться через якісь книжки та часописи. Здавалось їй, що треба орудувати іншими способами, збройною рукою. Правда, за такий спосіб син її поклав свою голову, але можна було поспробувати вдруге. Здалося їй, що коли б купити револьверів не на двісті дукатів, а на скільки тисяч, то діло було б певніше.

Балакала вона про це і з в'язнями у тюрмі, а ще більше з тим утікачем, якого вона визволила і переховала.

— Ви собі не гайте праці ні часу на ті якісь писання, а купуйте краще револьвери, — сказала Мокра.

— Не допоможуть револьвери, — відповів утікач.

— То ножі...

— Були у нас і ножі.

— Чого ж ще? — питала Мокра. — Рушниць, може?

— Не рушниць, бабо, а людей нам треба.

— Людей ви не закликали.

— Нікому було кликати. Мало нас.

— Правда, — озвалась Мокра, хитаючи головою,

— Треба людей свідомих. Треба багато людей.

— Ото ж то є — підтвердив утікач.

— Син мій, що загинув, — сказала Мокра, — учився у торговій школі, а Петро вчиться філософії. Скажи

мені, чи філософія придасться на те, щоб вигнати турків з нашого краю?

Петро був другий син баби Мокри і вчився також за границею в університеті. Баба Мокра не розуміла, що воно таке філософія, та й утікач, що був не дуже вчений, сам того добре не знав.

— Філософія... промовив він, — не знаю... може й придасться.

— Поїдь же, сину, до Петра, і скажи йому від мене, щоб вчився там таких наук, які допоможуть вигнати ворогів з Болгарії.

Мокра дала йому грошей на дорогу і листа до сина. Листа написала їй дочка, що була у матері за писаря, а поки що зайнялася справою розповсюдження потайних книжок та часописів.

Вони приходили до її рук коли раз, коли двічі на тиждень, а приходив по них і розносив їх Станко.

У Рушці ніхто й думки не міг би взяти на Станка. Був він плохенький, спокійний, убогий вчитель, мав купу дрібних дітей, ні з ким не водився і ніхто на нього не звертав уваги. Турецький уряд швидше повірив би, що настав кінець світу, ніж подумав би на Станка, що він прикладає руки до такого діла, за яке вішають, або засилають на галери. А Станко робив своє діло тихо, обережно і певно.

Вона дожидалась звістки від післанця, який вбравшись з Рушукі й улаштувавши пересилку книжок та часописів, дав лиш знати, що виїхав з Букарешту і більше про його чутки не було. І так минали місяці за місяцями. Мокра чекала звісток від його і від сина. Син писав деколи, але про самі звичайні речі; писав про своє здоров'я, деколи просив грошей, сповіщав про свої успіхи в науках. Ті листи читав звичайно Станко і виясняв бабі ті місця, яких вона не розуміла. Дечого він і сам не розумів і тоді признавався щиро, бо був правдивий чоловік.

— Не розумію, мовляв він, це не на мою голову.

Легче йому було читати листи Драгана, наймолодшого сина Мокри. Той хлопець. девятнадцятилітній, проживав за границею і після нещасної смерті старшого брата, приїхав був додому, але мати вирядила його знов. Він сидів за границею для науки, але після того нещастя з братом наука не йшла йому в голову. Він був хлопець палкий і гарячий, аж кипів бажанням померти за брата. Мати на превелику силу спинила його запал, боячись, щоб він не накликав якої біди на свою голову. Тому то вона поквапилась вирядити його з дому, в тій надії, що за наукою він трохи охолоне і забудеться. Листи до матері він писав хоч обережно, але натякав на дуже небезпечні речі, які добре розумів Станко, а баба Мокра раділа дуже, слухаючи їх.

— Ох, той мій Драган, нехай лиш виросте, тоді вже на турків дасть собі він раду.

Брав її неспокій лише з тої причини, що Драган не сидів довго на однім місці. Поїхав він попереду в Одесу, ніби для науки, з Одеси перебрався у Відень, звідтіль у Женеву, а потім через Париж помандрував у Білгород, де поступив у „військову школу“. Про це він писав виразно у листі. Прочитавши це, Станко здригнувся і скрикнув:

— Хіба ж годиться про таке писати?

— Що? — спитала баба.

— Військова школа.

— Чому ж не годиться?

— А коли б той лист попав у турецькі руки?

— Ну? — здивувалась баба.

— У білгородській військовій школі вчать, як воювати з турками, щоб вигнати їх з рідного краю так само, як вигнали їх серби.

— Драган того навчиться? — радісно спитала баба.

— Коли поступив у школу, то вчиться; а чи навчиться — побачимо.

— О! навчитесь, навчитесь! мій голубчик, мій соколик, мій синочок... Юнак буде з його.

Ця звістка дуже втішила бабу Мокру. Для свого найменшого сина, який найбільше скидався на неї своєю вдачею, вона бачила у своїх мріях славу будуччину. Вона вірила, що буде з його славний вояка, — такий, як ті, про яких вона чула в казках.

— Будуть про його пісні складати, — говорила вона.

Незабаром після цієї радісної звістки Станко сповістив Мокрі сумну новину.

— Зловили мене бабо.

— Як? — спитала Мокра.

— Коли підкидав часописи в читальні.

— О!... здивувалась вона. — Коли б з цього лиха не вийшло.

Станко оповів їй, як Стоян і Нікола підстерегли його. Порадившись з бабою, він увійшов у тісніші зносини з Стояном та Ніколою. Він оповів бабі про розмову в саду хаджі Христо.

— А!.. сказала баба про Стояна, — це син Кривенького маганджі... Я чула про його... Батько його добра людина і багата... Стоян вчився в Букарешті, либонь хаджі Христо лагодить його собі за зятя.

— Гарна в його дівка, — сказав Станко.

— А гарна, — згодилась Мокра. — Вона приходить часом до моєї Анки. А той другий? — спитала вона.

— Зветься Нікола... сірома якийсь: служить челядником у кравця француза, що на майдані має крамницю.

— Тутешній?

— Ні, мабуть... Не бачив я ще такого охочого до читання.

— Що ж він читає?

— Всячину, все що є у читальні. Памятаю його

як прийшов... рік або два вже тому і двох не міг полічити тоді, а тепер вже такий розумний. Про Болгарію оповідає, як з книжки.

— А певний же він? — спитала Мокра.

Станко розповів усе, що знав про Ніколу і навіть який він на вигляд і як він одягається. Тому то баба Мокра пізнала Ніколу, побачивши його над кручею, коли він загнався туди після розмови з Іленкою. Днів скільки після того вона побачилась із Станком.

— А я, знаєш, пізнала того хлопця... Здається він нічого собі. Як же він справляється?

— Та добре... Часописи забирає, розносить, міркую я, що дав би він спекти себе живцем за рідний край. Охота велика.

Розмова про Ніколу почалася знов через днів скільки, з приводу листа від Петра, який писав, що скоро приїде Драган. А писав він ось що:

„Більш не пишу, бо про все розкаже Драган: він незабаром буде у Рушці...“

Баба Мокра задумалась.

— Шкода! — сказала вона, — Хіба ж можна за три місяці скінчити школу?..

— Можна — відказав Станко, але це, певне, не буде ще кінець... хіба що Драган приїде і вернеться потім.

— На ті роз'їзди він багато грошей тратить... сказала Мокра. — Але... так прийшлося може! — І як він з Білгороду приїде?

— Певне німецьким пароплавом.

— Іншої дороги нема?

— Є інші, але ця найкоротша, найвигідніша й найдешевша.

Відомо було, в які дні австрійські пароплави прибували до Рушукі.

— Буду його виглядати... — сказала баба Мокра

і потім додала: — для Драгана я охоче взяла б до себе того Ніколу...

— Він челядникує в абаджі, — озвався Станко.

— Хіба ж він абаджієві присягав?

— Але може він хоче з кравецтва зробити собі ремесло.

— Знайшов би він собі роботу і в мене при торгівлі.

— Гм! — буркнув Станко.

— Спитай його про це... Я хотіла б, щоб Драган мав товариша молодого, який слухав би мене і йому був би любий... Здається Нікола на таке не пристане.

— Я побалакаю з ним у суботу.

Настала субота, а в неділю Нікола прийшов до баби Мокри. Умовились вони швидко.

— Чи ти присягнув кравцеві?

— Я взявся за голку, бо йнакше пропав би з голуду.

— Не пропадеш і в торгівлі... аби служив мені вірно.

— За мене будь певна, бабо...

Баба Мокра сказала йому про умови і він зараз на них пристав; вона не згадала ані слова про книжки та часописи, бо хотіла попереду краще придивитись до його. Вона лиш сказала йому, що сподівається свого сина з Білгороду.

— З Білгороду? — здивувався Нікола. — А що він там робить?

— Вчиться у військовій школі.

— Щоб бити турків?

— Цссс... цить! Ти про це не балакай. Я сама боюсь за його: хлопець молодий, гарячий і боюсь, щоб клопоту якого не наробив. Адже ж знаєш: одного сина я вже втратила.

Нікола нічого не відповів, лиш дивився на неї

з таким щирим та глибоким спочуттям, що й слів не треба було.

З того дня Нікола став на службу у баби Мокри при її торгівлі. Дала йому Мокра квартиру, харч та велику платню. Але зате мав вже надію Нікола, що тим шляхом він вийде у люди, доробиться і грошей, аби лиш старався та шанувався.

Спочатку з'явся він до нової роботи так щиро, що й у читальню перестав ходити, а часописи та книжки підкидав за його Стоян. Але через тиждень він вже зажурився за книжками і сказав про це бабі Мокрі.

— А що тобі тая читальня? — спитала Мокра. — Хіба будеш з неї хліб їсти?

— Хліб... ні, але там я читаю, читаю.

— Ну та й що ж?...

— Учусь... Довідаюсь, що люди думають...

— Про що ж ти довідався?

— Ось довідався я, бабо, защо твій син загинув і чому його кров не пропала марно...

Бабі Мокрі боляче стиснулось серце на цю згадку і вона зідхнула так важко, аж застогнала.

— Ну, то ходи туди щодня на годинку, пополудні, — сказала вона, — а неділю маєш всю вільну.

Нікола почав щодня ходити у читальню, але ходив він не навпростець. а звертав трохи, щоб проходити поза двір хаджі Христо. Якась сила тягнула його туди. Перед тим домом він спинився на хвилинку, оглядався, а потім ішов далі. Вертаючись з читальні, він знову йшов так само.

Баба Мокра, виглядаючи сина, ходила на пристань і дожидала пароплавів. Ходила вона днів скільки, а Драгана не було.

— Може передумав! — думала вона, — може не хоче покидати науку? Тоді певне буде лист від його.

Лист і справді прийшов.

Драган писав, що приїде незабаром і просив, щоб ніхто не виходив проти його на пристань.

„Бо приїду не я,“ — писав він.

— Що воно значить: „не я?“ — питала баба Мокра Станка.

— Що значить? — задумався той. — Хіба те, що він візьме на себе чужу шкуру.

— На що ж йому таке робить?

— Турки не люблять тих болгарів, що вчаться у військових школах, — казав Станко.

Баба Мокра зідхала важко, неначе віщувало її серце щось недобре.

Вона перестала ходити на пристань, але, як наближалась та пора, коли мав прибувати пароплав, вона брала з собою Ніколу, йшла над берег і ставала на такому місці, щоб видко було пристань. Ніколу вона брала за тим, щоб поміг Драганові, коли треба було б що перенести: вона думала показати сина Ніколі, а сама не йшла б проти його.

У перший день виглядала вона сина даремно.

Пасажири, як звичайно, вийшли з пароплава під доглядом жандарів і пройшли у митний уряд для перегляду їх багажу та паспортів. Драгана не було.

На другий день було так само.

Баба Мокра уважно придивлялась, шукаючи свого сина. Пасажири виходили поволі, проходили повз жандарів. Втім жандарі обступили одного пасажира; він був у пальті, а на голові мав високий циліндр. Той циліндр впав з його голови; пасажир скочив за ним у бік, але один жандар вхопив його за полу.

Не встиг він і оком моргнуть, як той пасажир вхопив з кишені револьвер, вистрілив і побіг щодуху до міста. Жандар впав, інші погнались за втікачем. Знявся крик, гомін, почали стріляти. Пасажир обертався, біжучи і стріляв у тих жандарів, які вже доганяли його. Жандарі також стріляли у його з револьверів та рушниць.

Не пробіг той пасажир і гонів двоє, та й упав, пострілений. Жандарі наскочили, били його прикладами рушниць куди попало, та й поволікли у тюрму.

Баба Мокра скаменіла, дивлячись на це, дух їй заперло у грудях.

Правда, пасажир той не скидався на її Драгана, бо мав бороду і окуляри, та серце матері віщувало, що це був він.

Нікола, почувши лиш перший постріл, побіг до пристані щодуху; він не знав, що робить, але бажав рятувати пасажирів. Але далеко було і поки він добіг рятувати вже не було кого. На пароплав входили нові пасажирів, які їхали на Браїлів та Галац. Народ стояв купками і гомонів про цю подію. Найбільша купка людей стояла там, де впав пасажир. На землі була калюжа крові. Нікола, підійшовши туди, подивився на ту кров.

— Не хто інший, гомоніли люди, як комітетчик якийсь згубив бороду...

— Бороду?

— Еге. Я бачив, як вона відпала, коли жандарі товкли його прикладами по голові...

— Де ж вона?

— Забрали жандарі.

— Стрілив шість раз...

— Ба ні: пять, — казали інші.

— Я бачив, казав хтось, як він одною рукою стріляв, а другою пхав собі в рот якісь папері та ковтав їх.

Нікола перейшов до іншої громадки людей, наслухував, питав в тій надії, що довідається може, як зветься пасажир, але не довідався нічого.

Пароплав рушив далі і Нікола вернувся до баби Мокри. Бона стояла там таки, де й була.

— Що ж? — спитала вона.

— Я хотів довідатися, хто він такий.

— Ну?

- Люди кажуть: комітетчик якийсь.
- Мій Драган! — зідхнула баба.
- Ні, мабуть...
- Не кажи: ні. Я пізнала.
- Коли він... почав Нікола, то...
- Баба махнула рукою з одчаєм.
- Не видеру вже його у турків з рук! Пропаде і він.
- Так марно! — скрикнув Нікола.

VIII

Баба Мокра не помилилась: той пасажир, що мав пригоду з жандарями на березі, був її син наймолодший. Коли б навіть вона його й не пізнала, вона про те довідалась би, бо сповістили її з конаку. Паша покликав її до себе й посадивши її на канапі, спитав з усмішкою:

- Чи рада ти з закордонної науки синів?
- Така доля... — відказала вона, як і перший раз. Паша похитав головою.
- Нециро ти говориш.
- Я кажу, пашо ефенді, те, що каже моє нещастя, яке вже другий раз паде на мою голову. Коли б я так не казала, а спитала тебе й ти сказав би мені: така доля...
- Хто знає, — озвався паша.
- Коли б я тобі сказала: це хлопець молодий... майже дитина... віддай мені його?
- Не віддав би, але дозволив би тобі піти до його в тюрму і намовити його, як мати, щоб казав правду.
- Чи він живий? — спитала вона.
- Живий. Піди до нього. Ти жінка розумна й знаєш як з ним говорити, щоб наставити його на добру дорогу. Від того залежить кара, яку йому назначать.

— Хіба ж він непокараний? Здається мені, що як на молоде хлопця, досить йому того, що вже має.

— Те хлопця двох жандарів поранило, одного вбило... Це вже не жарт.

— Хіба у султана мало жандарів? — спитала Мокра.

— Чи мало, чи ні, — озвався паша, — це однаково. Подумай краще, щоб врятувати його життя, бо я не дозволю лікувати його, аж поки він не дасть відповіді на ті питання, які задасть йому ага.¹⁾ Розумієш, джанем? — спитав він приязно.

Він плеснув у долоні і звелів адютантові, що ввійшов, пустити бабу Мокру до сина.

Драган лежав у тюрмі на долівці; одежа його була пошарпана і покривавлена. Хтось позавязував йому абияк, не обмивши, рани на голові, на руках, ногах та грудях якимись хустками. Потовчене й побите лице його не мало людського вигляду.

Баба Мокра, увійшовши навшпиньках, наблизилась до сина, що лежав горілиць і присіла коло нього. Хвилину вона приглядалась до його, а потім нагнулась і тихо промовила:

— Синку!

Драганові очі були заплющені. На голос матері лице його легенько зворухнулось, мов поверхня води від легенького подиху вітру. Баба Мокра знов промовила:

— Синку!

— Майко! — шепнув хворий, розплюшивши очі.

В ту мить почувалась у сінях хода людей. Баба Мокра нахилилась над хворим і почала йому швидко говорити:

— Іде ага, буде питать тебе: сину мій, не кажи

¹⁾ Ага — пан. начальник, тут жандармський полковник, слідчий.

Йому нічого такого, що могло б зашкодити комітетові. Чуєш?

Драган широко розкрив очі і дивився на матір.

Увійшов ага. За ним увійшов кітаджі і чубукджі (секретар).

Останній кинув на долівку килимок; ага сів, звелів подати собі люльку і почав допит, звернувшись до баби Мокри з таким словом:

— Нехай же твій юнак каже правду, тоді його огляне... лікар. А ні... то так і здохне. Скажи це йому так, щоб зрозумів.

— Сину, — промовила вона, — ти чув слово аги, чув моє. Послухай мене... роби, як тобі совість скаже і пам'ятай про Бога, що дивиться на тебе з високого неба.

— Добре, — сказав ага і почав допит.

Драгана вже вирятувати не можна було і паша знав про це, але він хотів витягнути з того нещасного признання про революційний комітет, який ширив свою діяльність у Болгарії таємними, невідомими шляхами. Тому то паша подав матері надію вирятувати сина, щоб вона допомогла при допиті. Може б справді йому й пощастило довідатись про щонебудь, коли б замість баби Мокри була яка інша жінка: бо яка ж мати не захопилась би за надію вирятувати свою дитину, хоч би та надія була дуже непевна. Але баба Мокра не з таких. Коли паша спитав її: „розумієш?“ — вона зрозуміла і сказала собі:

— Нехай краще і цей згине, ніж має бути зрадником своєму красві.

Слово „зрадник“ жахало її.

Ага питав і чекав відповіді; вона повторяла ті питання, і ага думав, що вона справді широко помагає йому. Драган на одні питання мовчав, на другі відповідав: „не знаю“, а на деякі давав неначе ясну відповідь. Ага питав, яким шляхом ідуть заборонені писання?

Драган відповів: „на Царгород“. Кітаджі записав цю відповідь. Таким чином відповів Драган разів скільки: голос його чимраз слабшав, аж врешті він замовк. Ага спитав раз, удруге, потім питання повторила баба Мокра і скрикнула:

— Драгане!

Хворий лише зідхнув.

Баба Мокра притиснула руки до грудей.

— Тепер нехай увійде лікар, — озвався ага, передаючи люльку в руки чубукджі і встаючи з килима.

Лікар був поблизу й, увійшов, оглянув Драгана і сказав, що він вже вмер.

— Рятуй його! — благала мати.

— Мертвих, бабо, я не воскрешаю, — відповів він.

— Він теплий, — казала вона, прикладаючи руку до синових грудей.

Лікар мовчав. Баба звернулася тоді до аги.

— Він мій... дозволь мені, аго ефенді, забрати його.

— Забирай! — відповів ага, виходячи.

Похорон справили величний. За труною, покритою зеленими вітами і квітками, йшла вся магала до самої могили. Після похорону баба справила поминки, запросивши до себе всіх, хто був на похороні. А було народу стільки, що довелося накривати столи в саду. Мокру розважали люди, а вона казала на те:

— Це вже другий іде від мене до Бога жалітись на наших ворогів. Нехай же ця жалоба не вгаває, не замовкає, коли вже почалось діло.

Баба Мокра дожидалась третього сина й тому була дуже неспокійна. Що паша скаже? Чи не присікається й до нього? Щоб запевнитись, вона пішла до паші. Паша прийняв її своїм звичаєм ласкаво.

— Що є, чого нема?

Відповівши на це запитання звичайною відповіддю, Мокра почала:

— Хто опариться на гарячому, пашо ефенді, той

буде дмухати і на холодне. Двох синів моїх вбили твої жандарі: чи вбють і третього?

— Ти знаєш защо вбили одного?

— Знаю, пашо ефенді.

— Знаєш, защо вбили другого?

— Не знаю.

— Бо він належав до комітету, який зпоза кордону хоче правити Болгарією, замість падишаха.

— Ах! — сплеснула руками здивована й обурена баба Мокра.

— Ти не знала про це?

— Уперше таке чую.

— Отже бачиш, я знав про це. Я знав, що розпочинають закордоном і пощо, коли й як мав їхати твій син. Сам він винен. Сам лиха наробив.

— Правда, пашо ефенді, — озвалась вона, — і для того я прийшла спитати тебе. Ти знаєш все, скажи ж мені, чи третій мій син, як приїде, може спокійно справляти своє ремесло? Я вже стара, мені тяжко. Було в мене три сини, а лишився тільки один.

З тими словами вона обтерла сльози.

— Побачим, — озвався паша.

Він плеснув у долоні і звелів адютантові принести якісь папери. Адютант приніс цілий жмут паперів, звязаних мотузочком. Паша розгорнув їх, переглянув і виинявши один, почав читати поволі:

— Петро Занов... Гайдельберг... вчиться... доктор філософії... Гм! — додав він, — нема про його нічого поганого. Доктор філософії? гм!

— Що воно таке? — спитала баба.

— Це значить, що син твій мудрий чоловік. Гм... нехай буде мудрий і не мішається не в своє діло.

— То його жандарі не вбють? — спитала Мокра.

— Не бійся.

— І в тюрму не посадять?

— Ні.

— Твої слова для мене значать більше, ніж тисяча меджидів¹⁾ золотом.

— Маєш моє слово.

З тим баба Мокра вернулась до дому і загадала дочці написати до Петра, щоб приїхав сміливо і спокійно. Своїм чином паша дав приказ, щоб Петра уважно перетрусили в митному уряді. Через тиждень на пристань прибув молодий, літ двадцяти п'яти чоловік, якому вийшла назустріч баба Мокра і Нікола. Петро вийшов до них лиш тоді, коли перетрусили в уряді все його добро і повивертали всі його кишені. Папери і книжки переглядав урядник, якого навмисне для того прислали з конаку.

Баба Мокра дожидала сина нетерпляче біля дверей. Нарешті дочекалась. Вона доручила його багаж носіям, а сама повела його на гору, прямуючи до дому, щоб можна було без свідків притиснути його до свого серця, поцілувати й облили сльозами.

— Синку мій! синку мій! — казала вона. — Було вас троє в мене. Дитино моя...

Перші хвилини пішли на привітання. Скільки літ Петро не був дома і тепер оглядала його й мати й сестра й всі, хто був дома. Всі казали, що він виріс і покращав. Справді, був він гарний і огрядний, а ще більше подобався, як було з ним трохи розбалакатись. Був він чорнявий, дужий і тілом і духом. Відразу засипали його питаннями, на які він давав короткі відповіді. Аж на другий день, коли він виспався й добре спочив з дороги, мати його спитала:

— Що ж ти думаєш, синку?

— Про що, майко? — спитав він.

— Про твоїх братів.

— Почали вони дуже трудне діло. Та йнакше не можна. А початок найтрудніший.

¹⁾ Меджидіє — золота турецька монета, на наші гроші — приблизно зл. 15.

Баба Мокра не зрозуміла добре його думки. Але серцем вона чула, що це правда. Вона зрозуміла, що Петро не нарікає на братів зате, що їм не пощастило.

— Ти ж у мене один лишився, — сказала вона.

— Що ж майко! Хіба ж один не має таких самих обов'язків, як троє?..

Петро упорядкував всі торговельні справи матері: позаводив книги, полагодив рахунки. Хоч був він доктор філософії, проте поставив діло краще, ніж брат його, який скінчив торгіву школу. Крім того він ходив у читальню, подарував туди чимало гарних книжок і почав знайомитися з молодю. Про молодих дещо розказала йому мати.

— Станко, Нікола і Стоян — люди певні, — казала вона йому.

Станко відмовився від їх справ і лишилось їх тільки троє. Покищо вони лиш добували і розповсюджували часописи та книжки, але тепер вони вже не йшли через руки Станка. Нікола брав їх від баби Мокри й підкидав дуже зручно. Але йому здавалось, що такого діла мало. Раз, розпаковуючи з Мокрою і Петром паку з книжками, він озвався:

— Коли ж ми дочекаємося, що замість тих паперів будем розпаковувати збройних людей? Адже ж Греки ввезли в Трою войовників у деревляному коневі.

— Як то в коневі? — спитала Мокра.

Нікола розказав їй оповідання про це, що його читав у книжці.

— Це трудно зробити, озвалась Мокра. Такого коня ми не зможем зробити. Легче було б уже провезти войовників через нашу криницю, коли б можна було досягнути до неї знизу від Дунаю.

— Через яку криницю? — спитав Петро.

— Через ту, що в саду.

— О? — здивувався він.

Баба Мокра розказала їм про ту криницю з під-

земним ходом і про те, як там колись переховувались всі молодичі з дітьми і дівчата з цілої магали.

— А була ж ти там коли, майко? — спитав Петро.

— Ніколи зроду.

— То ж треба перевіритись. Такі схованки можуть стати у пригоді. Ходім Ніколо.

Вони пішли до криниці, роздивились і відразу нічого не побачили, лиш спустивши на мотузку ліхтарню, вони побачили у глибині боковий хід з криниці. Тепер треба було увійти туди, щоб роздивитись, куди той хід веде.

— Я піду! — сказав Нікола.

— Добре, але попереду роздивись, чи можна увійти у той підземний хід — озвався Петро.

— А чому б не можна?

— Чи є там повітря, щоб дихать, бо коли нема, то ти увійшов би, та не вернувся б.

— То ж все одно що льох, а в льоху дихать можна.

Петро розказав йому, яке повітря потрібне для дихання і послав його до дому, щоб виніс рушницю, довгу тичку і другу ліхтарню. Коли Нікола все те приніс, Петро спустив його у криницю і сказав вистрілити разів кілька у глиб підземного ходу. Потім він передав Ніколі ліхтарню, сказав привязати її до тички, а другу держати при собі та йти помаленьку в підземний хід, держачи перед собою на тичці ліхтарню, аж поки вона не погасне. — Коли б вона погасла, зараз втікай назад. Нікола послухав Петра. Він виліз з відра і пішов у підземний хід. Він не довго там забарився.

Через хвилину він вискочив звідтіль прожогом, аж трохи не впав у воду.

— Тягни! — крикнув він до Петра.

Петро витягнув його. Нікола був блідий і переляканий.

— Ну, що? — спитав Петро.

— Я втік.

— Чого?

— Бо там... там... очі якісь, — бубонів Нікола.

— Очі, чії?..

— Не знаю, чії...

— А що ж ти зробив з тичкою та ліхтарнею?

— Покинув там.

— Ліхтарня погасла?

— Ні.

— Мабуть там є гадюки, ящірки, кажани, може лисиці, — озвався Петро.

— А очі? — спитав Нікола.

— Мабуть це тобі показалось. Побачим. Спусти тепер мене, лиш держи колесо добре.

Петро спустився у підземний хід. Сидів він там довго, аж Нікола почав тривожитись. Нарешті він показався, Нікола витягнув його і Петро розказав.

— Чудове діло. Могло б там переховатись чоловіка з пятьсот, але поки там будуть переховуватись люди, тим часом ми можем там держати все те, що туркам на шкоду, а нам на користь буде.

— Револьвери, — сказав Нікола, котрий покладав на них дуже великі надії.

— Револьвери і все інше.

— Ти бачив очі? — спитав Нікола.

— Я бачив на стінах блискучі камінці, які полискували від ліхтарні; мабуть вони видались тобі за очі. Я бачив кажанів та лисиць, що повтікали зараз від світла. Бачив і жаб. Коли ти злякався блискучих камінців, то як би злякався кажанів, лисиць та жаб? А ще хочеш з турком боротись!

Нікола засоромився.

— Турки інше діло. А там під землею, неначе в могилі; якийсь шум.

— Шум той самий, що й у криниці, рух повітря. Тим то й добре, що там повітря чисте, бо міняється.

Я дійшов до другого кінця ходу; він трохи засипаний і привалений камінням.

З тим словом він підійшов до стіни, що виходила на край кручі, і почав роздивлятись і міркувати:

— Можна буде тут поставити коловороти з бльоками і тягнути всяку контрабанду; та ще так, що ті, які привезуть її річкою, не будуть знати, куди вона діватиметься.

— А турки? — озвався Нікола.

— На беріг ходу нема, та й вартові сюди не доходять. Чудове діло! Але памятай, щоб ніхто про це не знав, крім нас двох та майки.

— Та вже ж! — запевнив Нікола.

— Турки може стежать за нашим домом, але нехай їм і в думку не приходить, що у нас є така гарна схованка.

Він знов почав міркувати, щось записував собі олівцем і потім замовив у різних майстрів по частині тих бльоків так, що вони не могли додуматись, яку справу і для чого вони це роблять. Петро був обережний, а нещастя з братами навчило його поводитись так, щоб ніхто не міг подумати на його чого непевного

ЧАСТИНА ДРУГА

I

В ту пору, як починалась така таємна робота у Рущуці, на всьому Балканському півострові почався якийсь незвичайний рух, який вказував, що в турецькій державі не все гаразд. Словянські народи то тут, то там, бралися до зброї. Почався непевний рух і між болгарами: одні чогось чекали неспокойно, другі — збирались у таємні гуртки та збори. Не минула та хвиля й Рущука — до того ж тут був уже готовий осередок який складався з Петра, Стояна та Ніколи.

Ніколу брала нетерплячка. Йому здавалось, що все йде дуже помалу. Стоян їздив у Букарешт, щоб

перебалакати з закордонним комітетом і влаштував переправу контрабанди часописів і книжок у великому числі; досі її йшло мало, по скілька примірників, яких ледве вистачало на Рушук та на два-три сусідні міста, тепер же пішла контрабанда цілими паками. Переховувалась вона у підземній схованці. Паки перевозив рибалка човном уночі, викладав на беріг під кручею і чіпляв на гак, що спускався на канаті з кручі. Пака підіймалась угору і на середині кручі десь пропадала. Велось це діло дуже добре: часописи і книжки розповсюджувались у великому числі по містах та селах. Проте закордонний комітет признав, що такої діяльності мало і що треба, крім того, вести проповідь людям. Цю думку привіз Стоян і сповістив, що така проповідь ведеться вже в Румунії. Треба було зратись на нараду, але зібратись було трудно. Здавалося, що найкраще було б зійтись у баби Мокри. Але Петро рішуче відмовився від того.

— Хіба ж не знайдеться для збірки іншого місця, такого, за котрим не доглядають турки? — сказав він.

— У хаджі Христо, — озвався Стоян. — В його домі я маю окрему світлицю.

— А чи не можна там у саду? — сказав Нікола.

— У саду... ні, — відповів Стоян.

— Адже ж ми там балакали з Станком?

— У трьох — інше діло. А нас збереться скільки?

Нікола почав рахувати на пальцях і нарахував семеро.

Стоян визначив день і годину, Нікола побіг зараз сповістити всіх, хто мав зійтись.

Вибране місце подобалось йому. Він надіявся, що може хоч подивитися на Іленку. Нетерпляче доживався він того дня і коли прийшла пора, він прийшов перший, та ще так рано, що навіть Стояна не застав.

— Я до Стояна, — сказав він наймичці, що зустрів його.

— Його нема дома.

— Я почекаю.

— Чекай.

Наймичка відчинила йому хату, в якій він балакав з Іленкою останній раз і дверей не зачинила. Нікола дивився в ті двері. Повз них пройшло людей скільки, а Іленки не було. Згодом вона несподівано з'явилася у дверях.

— А? — промовила вона здивовано.

— Це я, — озвався Нікола.

— Бачу, — усміхнулась вона, а Ніколі аж солодко стало. — Чи маєш може діло яке, чи ні?

— До Стояна.

— Не знаю, чи дома він.

— Нема його, але я почекаю, поки прийде, бо маю до його важне діло.

— Він прийде незабаром.

Випадало дівчині покинути Ніколу, бо він прийшов не до неї. Але вона не пішла. Щось ніби спиняло її. Вона спитала:

— Ти вже покинув кравецтво?

— Покинув.

— Вподобав со^бі торгівлю?

— Та... однаково мені: що кравецтво, що ковальство, що торгівля. Треба заробляти, щоб не здохнути з голоду.

— А що ти волів би найбільше?

— Що волів би? Гм... Забажалось мені раз бути лебедем.

— Жартуєш.

— Ні. Було то в ту неділю, коли я приходив до тебе, за ту чашку розбиту. Я пішов, сів над Дунаєм, побачив лебедів і так мені забажалось... у лебедя обернутись.

— Що ж би з того вийшло?

— Добре було б. Літав би до тебе у садок; ти

сиділа б, а я став би біля тебе і дивився б тобі в очі. Мене, лебеда, ти не відігнала б.

Дівчина слухала і при останніх словах глянула Ніколі в очі. Вона хотіла щось сказати, але не сказала нічого. Здивувався Нікола, що вона одвернулася і пішла. Незабаром прийшов Стоян.

— Ти вже тут? — спитав Стоян. — Поквапися ти.

І не дожидаючись відповіді, він пішов на сходи так швидко, що Нікола не встиг нічого йому сказати про свою розмову з Іленкою. А в хаті Стояна говорити про це було вже незручно. Гостей своїх він посадив на канапі, а сам сів на стільці.

Нараду почав Петро, попросивши Стояна розказати, що він чув у Букарешті.

— Я чув... ось що, — почав Стоян: — треба лагодитись до повстання і зробити так, щоб воно відразу почалося по всій Болгарії, Румунії і Македонії... Для того треба, щоб кожний болгарин знав про це зарані і був готовий на той день, коли буде назначено.

— На який? — спитав Нікола.

— День буде назначений пізніше. Попереду треба приготувиться, а для того сповістити всіх, як по містах, так і по селах.

— Треба написати скрізь... — підхопив Нікола.

Петро махнув рукою, а Стоян озвався:

— Була про це мова, але в нашому краї мало хто читає, а хто читає — ще не відомо, чи людина певна та охоча. Є такі, що, одержавши листа, понесуть його до мудіра ..¹⁾

— Правда, — сказав Нікола.

— Отже треба проповідувати. Так і постановили.

— Та й брати з людей слово, — додав Петро.

— Присягу, — сказав Стоян. — Так постановили.

¹⁾ Мудір — в Турції начальник невеличкої округи, як наша колишня волость,

Оце право... — додав він, добуваючи з пазухи папір, зложений учетверо, з обох боків записаний з печатями.

— Читай! — озвався Петро.

Стоян почав читати постанову з шіснадцяти розділів про упорядкування чет (загонів) повстанців. За отаманів назначались воєводи і хорунжі. За силою тієї постанови кожна волость повинна була виставити чету і вибрати воєводу і хорунжого — людей здібних та певних. Здавалось спершу, що це не трудно зробити, особливо, як те читання захопило слухачів і підняло їх дух, найбільше тоді, як вони почули слова присяги:

— „Присягаю, що додержу і сповню всі святі обовязки, які мені прочитали в уставі. Ясне сонце нехай буде свідком моєї присяги, а славні юнаки нехай покарають мене гострими ножами, коли зламаю цю присягу“.

— Я присягаю зараз, — вихопився Нікола.

— І я! і я! — озвались інші.

— Добре, — озвався Петро. — Я вже присягав і Стоян присягав, то ми можемо від вас прийняти присягу. Ходім на цвинтар і на могилах наших мучеників дасте присягу. А покищо треба нам порадитись, як буде з проповіддю.

— Що нам радитись! Я іду! — скрикнув Нікола.

— І я! і я! — підхопили інші.

— Лиш Петрові не можна йти, — озвався Стоян бо стежать за ним і паша й ага й всі турки.

— Так, так, — згодились всі в один голос.

— Крім того, — додав Нікола, — всім нам виходити з Рущука не годиться, бо й тут є роботи чимало.

Він думав про підземний тайник, про який знав, лише він та Петро.

— Нехай так буде, — почав Петро, — я не перечу. Скажу вам лише одно: ви збираєтесь всі на проповідь, а чи кожен з вас може це зробити?

— Як то? — спитав один. Хіба це трудно?

— Де ти вродився? — спитав Петро.

— Тут, — Рушці.

— Тобто: у місті? І тут виріс?

— Еге.

— Отже ти і не будеш знати, як обернутись між селянами. А ти? — спитав він другого.

І цей був родом міщанин; також і третій і четвертий. А Нікола, як дійшла до нього черга, сказав:

— Я хоч у місті вродився, але з пупянку ріс серед овець та селян.

— А ти? — спитав Петро Стояна.

— Я вродився на селі, виріс в мегані і коли б тільки передягнувся по-селянськи, то ніхто й не пізнав би, що я вчився в Букарешті.

— Оце ж тільки вас двоє і може йти на село, більше того, що це буде перша проба, від якої все залежить. Коли проба вийде добра, тоді сміливіше підем уперед... Ви знаєте, що каже постанова комітету?

— Та ж читали її, — відповів Нікола.

— Прочитаєм ще раз завтра раненько на цвинтарі... А тепер розійдемось.

Вони розійшлись. Ніколу так сильно захопило це діло, що він навіть забув про Іленку. Він збіг із сходів і пішов улицею. Проїшовши гонів з двоє, він пригадав собі її, а особливо здивувало його, чого вона несподівано покинула розмову з ним. Того він ніяк не міг зрозуміти. Кортіло його довідаться про це, але вмить знов захопила його думка про ту проповідь повстання між селянами й думка про Іленку відступила й заховалася десь далеко в його голові. Він уявляв уже в своїх мріях всю Болгарію, покриту юнацькими четами так, як толока буває покрита отарами овець. Перед кожною — воєвода, за ним хорунжий, прапорці грають; душа Ніколи літала в тих мріях і бажала другої душі, щоб поділитись з нею тими мріями. Та з ким же? Тільки цього йому бракувало тепер.

Він поговоривби з Петром; так що ж? Чудний Пе-

тро сів собі за свої книги та рахунки, мов би не ходив до Стояна і ніякої розмови не мав. Він писав, рахував і, не покидаючи роботи, гукнув:

— Нікола, брел

— Агов? — озвався Нікола.

— А зваж, лишень, все сало, яке у нас у крамниці, бо якось у мене рахунки не виходять.

Та й почав собі рахувати далі.

Нікола заходився важити та ніяк не міг до пуття того зробити.

То вага не держалась, то знов плутались йому значки на безміні і число виходило різне. Хтось прийшов у крамницю і загадав собі перцю. Нікола одважив йому цукру. Покупник вийшов. Нікола взявся знов важити і на превелику силу якось допхав цю роботу до краю. А Петро робив своє діло, неначе нічого й не було особливого.

Ту роботу перебив йому чиновник з конака. Арістархі-бей, один з турецьких шпигів — підглядачів. Побачивши його, Нікола стиснув зуби. Петро усміхнувся до його привітливо, посадив біля себе, почастивав кавою та люлькою і почав з ним приятну розмову про... революційний комітет.

— Ти знаєш його членів? — спитав Арістархі-бей.

— Знаю декого. Я ж бував і буваю в Букарешті, — відповів Петро так байдуже, мов би той комітет не цікавив його зовсім.

— Звичайно вони до тебе звертались?

— Атож. Кому брати зробили таку славу, як мені, до такого комітет не міг не звернутись. Але я відкупився від них раз на все.

— Дорого?

— Пять дукатів.

— Гм! Ще дешево. Мене вони коштують дорожче. Я платив їм довго і вони довго про мене нічого не догадувались, аж... раз попав їм у руки лист і наша при-

язнь скінчилась. Коли б не це, я був би членом комітету.

— Еге... еге... — махнув Петро байдуже рукою.

— А в Стамбулі тимчасом великий клопіт з того комітету.

— Звичайно клопіт. Може кому цей клопіт потрібний.

— Неіначе, — відповів грек: — політика, дипломатія... З мухи вола роблять. Ти читав, — спитав він, — останнє число їх часопису?

— Звідкіля? — здивувався Петро.

— Покажу тобі, коли хочеш.

З тим словом Арістархі бей вийняв часопис з кишені й показав Петрові.

Петро глянув і пізнав часопис, якого ціла пака перейшла через його руки. Але він і оком не моргнув.

— Хочеш прочитати? — спитав грек.

— Чому ж?

Петро взяв часопис, переглянув його і віддаючи, сказав:

— Могли б вже щось новеньке написати, а то все передрукують з німецьких та французьких часописів. Їм здається, що вони пишуть, а вони лише переписують. Це, — спитав він, — у конак виписують?

— Гм! — відповів грек, неначе збентежений цим питанням. — Так... виписують і в конак. Але це число не з конака.

— Доходять до тебе прямо?

— Ні... доходять до мене через руки, але я хотів би одержувати прямо.

— Звернись до редакції.

— Я волів би не звертатись до неї.

Розумів Петро, розумів і Нікола, стоячи з боку, куди гне Арістархі-бей. Він старався хитрим підходом ухопить ниточку, та не міг її зловити. Петро був обережний, не дався грекові й на макове зерно і балакав

з ним звичайно та привітливо. Він жалівся перед ним, що застав торгові справи у матері поплутані і тепер багато має з ними мороки, щоб довести їх до ладу. Говорив про те неначе байдуже, та так зручно, що й хитрий грек не міг нічого підловити. Нікола дивувався, слухаючи Петра, що він так спокійно держить себе. Цей приклад був для його корисний. І почав він покупцям, які хотіли перцю, важити перець, хто хотів цукру — цукор. Думки його помаленьку приходили до ладу і вже спокійно він дочекався вечора. Перед вечором Петро вийшов з крамниці, а Нікола, як зайшло сонце, забрав гроші, які наторгував за день, позачиняв віконниці та двері і пішов додому на вечерю. Вечеряла вся сім'я вкупі: баба Мокра, Анка, Петро і вся челядь. А після вечері турецьким звичаєм наставляв рагат, тобто: чоловіки курять люльки, попивають ракію і куняють, а жінки виходять собі на розмову. Чоловіків було лиш двоє: Петро та Нікола. Вони курили хоч не люльки, то папіроси, але ракії не пили і звичайно з ними лишалась баба Мокра. І так вечері проходили в них у розмовах про те, що їх найбільше цікавило.

Побалакавши ще довгий час, вони розійшлись на спочинок.

На другий день вранці Нікола в селянській одежі вийшов з Рущука і подався шляхом до Шумли. Ніхто його не спиняв.

Не так було зі Стояном. Він не був такий вільний, бо мав умову з хаджі Хрісто. У Букарешт він міг їздити, бо мав там торгові справи і на таку подорож не тратив багато часу. Хаджі Хрісто щось трохи догадався, остерігав Стояна, але не розпитував.

Тепер, коли Стоян сказав йому, що хоче поїхати на довгий час, та не до Букарешту і не для торгових справ, хаджі поклав за свій обов'язок поговорити з ним.

— Не будь дурний, — почав він, — Адже у тебе лиш одна голова.

- Знаю, хаджі, — озвався Стоян.
- А як тобі її здійнуть?...
- Але ж колись я мушу її втратити, не тепер, то пізніше; хіба ми вічні?
- Звичайно, — згодився хаджі і, подумавши, додав: — знай же тепер, що свого добра я на той світ не заберу, а лишу його Іленці. Розумієш?
- Стоян подивився хаджі Хрісто в очі.
- Що ж? — спитав хаджі. — Ідеш?
- Іду, — відповів Стоян, — і вернусь.
- Вертайся. Бо може тим часом хтось інший стане на твоє місце. Петро — парубок поважний, глядить добре ремесло і знає рахунки,
- Але це не могло спинити Стояна.
- В той день, як він їхав, Іленка прийшла провідать Анку. Перше, що вона спитала, було про Ніколу:
- Де він подівся?
- Не знаю... пішов кудись..
- А вернеться?
- Не знаю... може...

II.

Минуло місяців скільки після того, як Стоян і Нікола вийшли з Рущука. За той час у Рущуці ніяких перемін не було.

Життя йшло своїм звичайним порядком таксамо, як йшла вода Дунаю — спокійна, рівна на поверхні полискуючи від сонця і ніхто не знав, що діється у глибині під тою поверхнею: чи нуртують там чорторії, чи наносить вода намул та пісок на дні. Баба Мокра гляділа свого хазяйства, а Петро торгівлі. В домі хаджі Хрісто також ішло життя своїм порядком, лиш Іленка частіше ніж попереду почала задумуватись. Хоч у дівчат се річ звичайна: бож для них будуччина — загадка і є про що подумати. Тож ніхто на ті Іленчині думки не звертав уваги. Дівчина нікому не розказувала своїх

дум і лиш бачившись з Анкою, чи то в домі свого батька, чи у баби Мокри — раз-у-раз звертала розмову на Ніколу. Такі розмови вона починала дуже зручно, неначе нехотячи, випадком. Раз вона почала так:

— Батько вигнав Стояна так само, як Петро Ніколу.

— Хіба ж Петро його вигнав? — здивувалась Анка.

— Я чула, що він крав у крамниці.

— Що ти кажеш! — скрикнула, обурившись, Анка.

— Я чула.

— Це неправда. Мати йому дуже вірила і ніколи він не взяв ніодної нашої копійки. Ні, ні — це був хлопець дуже добрий.

— Добрий... — повторила Іленка.

— А... наче цукор...

— Такий солодкий...

— Солодкий... а палкий, як вогонь.

— Щось ти його дуже хвалиш, — натякнула Іленка.

— Хвалю? Я кажу лиш так, як було. Що там значить, чи хвалю, чи ні...

Анка після нещастя з братом задумала піти у черниці і тому все те, що вона казала про Ніколу, мало для Іленки велику вартість, бо Анка була до хлопців байдужа. Іленка дуже зручно витягала з неї оповідання про Ніколу, але Анка багато не могла розказувати. Вона знала лиш про його службу, вкупі вони вечеряли, слухала вона його розмови з матір'ю та братом, але сама до тих розмов не втручалась, бо цікавили її інші речі: вона думала лиш про Спасів монастир у Румунії, куди вона давно вже пішла б, коли б на це була її змога. Правда, мати і брати не противились її замірові, а казали:

— Почекай, подумай гарненько, щоб потім не жалкувати.

Анкà чекала, думала, але дома вела все життя чернече, так мов би її випустили з монастиря на який час додому.

Вона багато молилась, постила і сумувала. Вся магала поважала її як святу, владика теж її шанував, валі (губернатор), який знав всі домові справи баби Мокри, вважав такий намір Анки за порукою за певність і лояльність того дому, з якого вийшло двох бунтарів.

Така порука особливо важна була для Петра. Петро цілком зайнявся торгівлею, сестра його наставилась іти в живу могилу й паша був певний, що у такій семі не може бути небезпечних думок.

А тимчасом ті думки ширились.

П'ятеро тих, що присягали, нишком робили своє діло, єднали до себе молодь і розповсюджували таємні писання так широко, що затопили ними все місто. Ті писання не йшли вже, як поперед, через читальню, але з'являлись невідомо яким способом і були в кожному домі, в крамницях, у кожній каварні — скрізь, і не тільки у болгарів, але у румунів, греків, ба навіть в турків.

З'являлись вони якимсь таємним шляхом, що його Арістархі-бей не міг достежити, хоч як старався. Деколи декого арештували, але ті арештовані були так само винні, як і сам паша, бо і він також одержував ті писання.

Затривожився уряд: затривожились і консулі. Цих останніх злякала дуже одна відозва, котра закликала до боротьби не тільки болгарів, але і всі народи.

По всій Болгарії були розставлені варті і на одну з таких варт натрапив Стоян у Кривені. У селянській одежі мілязім не пізнав агента комітета. Стоян передягнувся і переночував у мегані, а на другий день, раненько, вийшов з батьком перед мегану, де під оріховим деревом спали покотом султанські лицарі. Навіть той, що стояв на варті і мусів дивитись на міст, спав

також. Він заснув мимохіть: сперся спочатку на дерево, потім присів, лупнув разів скілька очима і не зчувся сам, як заснув. І сонце, що зійшло вже високо, не розбудило ні вартового, ні його товаришів. Лежали вони: хто боком, хто ниць і хропли. Лиш мілязім лежав горілиць і грав носом на всілякі тони.

— Чи ж це люди? — промовив Стоян, дивлячись на тих вояків.

— Коли спимо, то й ми такі самі, — озвався Пето.

— Не в тім діло, батьку.

— Ну? — озвався Пето.

— Нас можна рівняти до звірини, султана — до ловця, а цих?

— Собаки, — відома річ.

— Хотілось би взяти штика і всадити кожному з них під ребра.

— То й що ж з того вийшло б?

— Стало б турків менше на цім світі.

— В мойому домі того не можна.

— Ну... не можна, то й не можна, — зідхнув Стоян

— Та я й сказав отак собі... щоб сказати... Нехай собі сплять здорові, а мені треба подумати, як би вернуться у Рушук.

Старий похитав головою і сказав.

— Коли тут стоїть варта, то й при воротах стоїть мабуць.

— Коли так сплять, як і ці...

Пето похитав головою.

— Буде їхати сюдою через годин кілька поштар, підвезе тебе; а тим часом іди собі з очей мілязіма.

— Піду у село,

— Іди.

— Граждан дома? — спитав Стоян.

— Дома. Оженився, знаєш?

— Знаю. Взяв Балкану.

— А живе тепер — ось там, — сказав Пето, поступаючи трохи далі, — бачиш?

Він показав рукою на хатку, що стояла край села.

— Там жив Стефан, — казав Стоян.

— Жив, але продав хату Гражданові, а сам вибрався аж за Білу.

В той час під оріхом щось загарчало.

Загарчав мілязім. Хоч сонце йому не докучало, зате мухи обсіли. Покрили вони все його обличчя, а найбільше сідали під носом і так докучали йому, що він загарчав і тим звернув увагу Пета і Стояна.

— Прокидається, — сказав Стоян.

— Ні ще, але скоро прокинеться. Прокляті мухи не дають йому спати. Іди вже хіба.

Стоян повернувся і тихою ходою подався до хати Граждана. На порозі привітали його молоді: йому було літ тридцять, а їй двадцять та скільки. Обоє вони були гарні, особливо вона, аж очі в себе вбирала. Стоян привітав її, як давню знайому.

— Що ж у вас доброго чувать?

— Все по-давньому, — відповів Граждан.

— Не зовсім по-давньому, — озвався на це Стоян.

— В Кривені раніше не стояли салдати.

— Бодай їх Бог побив, — озвалась молодиця. — Сьогодні сце на нас черга їх годувати.

— А хотіли б ви їх здихатись?

— Та нехай би йшли собі геть.

— Назавжди, га? — спитав Стоян.

— Не плакала б я за ними, хоч би й до віку вже не побачила їх.

— Хоч би вони і зовсім покинули Болгарію?

— Болгарію? — спитала молодиця, дивлячись, мов би не розуміла того слова.

— З нашого рідного краю, — сказав Стоян, — почав розказувати їм, що таке Болгарія.

Назвав границі її, ріки, гори, міста і села, розказав про народ. Молодиця слухала, лиш деколи виявляючи здивовання.

— Бре... бре...

— Ось бачите: коли б народ наш схотів та змовився, то міг би вигнати турків геть.

Така була проповідь його, яку він розносив, вештаючись по селах і так він добре навчився доказувати, що не трудно було йому перевірити цю молоду пару, що не тільки треба, але й можна скинути турецьке панування.

— Треба лише хотіти, — сказав він: — хотіти і добре взятись за діло.

Проповідував він і прозою і віршами:

„Не кланямся нізко
Ні пред єдін вол,
А за подлєціте
Імам буков кол“.

(Не кланяюсь низько ніякому волові; а на поганців маю буковий кіл).

Розмова його дуже захопила Граждана і Балкану. Вони заслухались, час минав, як нарешті молодиця пригадала собі про свою чергу.

— Ох! скрикнула вона: — а це ж вже пора починати їжу варить для нізамів. Заріж ягня, — звернулась вона до чоловіка, — а я піду по воду.

— А я, — озвався Стоян — посиджу у вашій хаті, бо не хочу попадатись нізамам на очі.

— Сядь при печі, — сказав Гражданин.

Стоян увійшов у хату, хазаїн порався з ягням, а хазяйка пішла по воду. Хвилини через десять вона вернулась і з порога промовила до Стояна.

— Не знаю, але мабуть один з турків зайде у нашу хату. Коли б він увійшов, стань ось там, — і вона показала йому на жердку завішану одежою, за якою

могла сховатись людина. Не встигла вона того сказати, як на порозі показався Гражданин і коротко сказав:

— Турчин іде.

Стоян схопився і сховався за одіжку.

Увійшов турок: це був сам мілізім.

Він увійшов з люлькою у руці, з револьвером за поясом і постоявши хвилину на порозі, озирнув усю хату, увійшов і сів біля печі на те саме місце, де сидів перед тим Стоян,

— Гош гелди, — привітався він.

— Сафал гелди, — відповів Гражданин.

Мілізім набив люльку, закурив і, помовчавши трохи, звернувся до Гражданина.

— Вийди перед хату і гляди добре, щоб сюди ніхто не увійшов. Коли б ти кого, джанем, впустив — додав він любенько: — бачиш?

І він йому показав на свій револьвер за поясом.

Гражданин повернувся і, коли він виходив, пішла за ним і Балкана.

— Псс! — циркнув на неї мілізім. — Ти, голубко, сиди тут... доглядай горшків.

— Але ж... я... ефенді... — почала молодиця.

— Ну, що?

— Мені треба вийти.

— Чого?

— Моя черга варити вам їжу.

— Тому ж то і лишайся тут... ось тут... при печі... — показуючи пальцем, сказав він. — Ти будеш варити, а я буду дивитися.

Він одвернувся, глянув у двері, — Гражданина не було.

Балкана стояла серед хати і скося поглядала на Стояна, який притаївся за одіжкою.

— Чого ж ти стоїш? — спитав ласкаво мілізім. — Роби своє діло, а я буду робити своє діло.

Молодиця зідхнула і осмілившись сказала:

- Ти, ефенді, не май недобрех думок.
- А ти хочеш, душко, знати які мої думки?
- Ти знаєш, ефенді.

— Знай же і ти гарна молодичко: я маю на думці вистрілити у лоб твою чоловікові, коли б ти не схотіла мене слухати.

— Боже, Боже! — зітхнула жінка.

— Ось бачиш? Іди ж до печі і не будь уперта; я не вийду звідсіля, поки тебе не обніму. Розумієш?

Коли вона нахилилась до вогню, турок погладив її по ногах і цмокнув. Молодиця поралась, не зважаючи на те. Мілязім чим раз приставав більше. На хвилину він покидав її, курив люльку; потім знов повертався до неї; а нарешті вхопивши її, потягнув до себе і поклав на бік люльку і... в ту мить дві руки вхопили його за шию і звалили на землю горлиць. Мілязім не встиг і оком моргнуть. Балкана скочила, закрила собі лице долонями і вибігла з хати.

У хаті лишився турок, що лежав на землі і як уж вився під Стояном, котрий станув йому коліном на груді і руками стиснув горло.

Граждан спокійно патрав ягня. Побачивши жінку, що вибігала з хати, закривши лице руками, він скрикнув:

- Балкано!
- Ох! — простогнала вона, відкривши лице.
- Що там? — спитав він.
- Стоян...
- Що Стоян?

Не знаю... ой!..

- Турок його побачив?
- Ой!.. ні. — відповіла вона.
- Як ні то,.. слава Богу!
- Він побачив турка.

— Не диво... Він був же тут за одежею. Що ж робить? Вивести його звідтіль не можна було.

— Він вийшов сам.

— Вийшов? — здивувався Граждан.

— Як тільки турчин мене вхопив, він вискочив.

— І перешкодив туркові? — спитав той, покидаючи ягня.

— Перешкодив.

— Ой, нещастя! Та й що ж?

— Що? не знаю... я втекла... Вони там... — Вона показала на хату.

— Там? — спитав Граждан. Він підійшов до хати і прислухавсь. — Там? тихо... Він підійшов ще ближче і подивився здивованим поглядом на жінку, що стояла мовчки, згорнувши руки на животі.

— Чого там тихо? — дивувався Граждан.

А тихо в хаті було тому, що Стоян задушив турка, поки Граждан розмовляв з жінкою. Турок боровся, пручався, але Стоян запекло, мовчки тиснув його обіруч за горло, аж поки той затих. Тоді Стоян промовив:

— Гм!.. вчора перед тобою я мусів за ведмедя танцювати, а сьогодні ти нашу молодицю хотів знеслати? Га! ти! собачий сину!

Турок вже не дихав.

Ті слова почув Граждан і подумав, що це розмова. Він трохи заспокоївся і підступивши ще ближче до хати, прислухався далі. Двері були відчинені; він підступив і заглянув у середину, — і побачив, що мілязім лежав долі, а Стоян над ним стояв. Це здивувало Граждана. Він подивився на жінку, що стояла нерухомо і здвигнув плечима.

Граждан не знав що робити, а Стоян побачивши його, покликав:

— Граждане!

Той підійшов, але боявся переступити поріг.

— Бачиш? — спитав Стоян.

Граждан не розумів.

— Я задушив турка.

— Ой! — промовив Граждан переляканий.

— Задушив... не дав йому занাপастити твою жінку. Граждан дивувався чим раз більше.

— Чи хто бачив, що він увійшов у твою хату?

Стоян питав про це, думаючи заховати сліди тієї події. Але Граждан не зрозумів його і крикнув до жінки:

— Агов! дивись: задушив турка!

Балкана сплеснула у долоні, заломала руки і побігла у село, репетуючи.

— Нешастя! — крикнув Граждан і сам побіг.

Стоян, щоб опам'ятати їх, вийшов з хати і крикнув разів скілька;

— Люди!... люди!

Граждан і Балкана не чули.

Стоян махнув рукою. Повернувся до дверей і заглянув у хату; потім повернувся до мегани; одну хвилину він думав, озирнувся довкруги і швидкою ходою подався у поле. Незабаром він зник за горбом.

На репетГраждана і Балкани вибігали з хат люди. Жінки вибігали і зараз ховались, а чоловіки стояли і роздивлялись, чи не падає з неба яка божа кара. Навкруги було все тихо, спокійно; був погожий літній ранок. У повітрі гули комарі.

Балкана, добігши до якоїсь хати, спинилась і вмить обступили її цікаві.

— Велике нешастя! — сказала вона. — Стоян убив турчина.

Наблизився Граждан.

— Стоян убив турчина, — сказав він.

Люди перелякались, загомоніли. Збіглись інші; прийшов чорбаджі (староста).

— Що? Як? Де?

Граждан почав розказувати, як прийшов турок, виправив його з хати і лишився сам з Балканою. Про це він розказував, як про річ зовсім звичайну і всю провину склав на Стояна, але про його не говорив.

— Який Стоян? — спитав хтось.

— А той, Пета меганджі.

— Звідкіля ж він тут взявся?

— Не знаю... Прийшов, сів біля печі, а коли зайшов турчин, він сховався.

Тепер вже події такої не можна було сховати. Староста не знав, що робити, але треба було щось придумати. Він постановив звязати Граждана і відправити у Сітов до конаку, а попереду зайти з ним у мегану, щоб забрати Стояна. Староста, люди і звязаний Гражданин посунули до мегани. Проходячи повз Гражданину хату, громада спинилась. Староста і кілька людей заглянули у хату і побачили на землі трупа з витрищеними очима та висолопленим язиком. Люди жахнувшись підступили. Громада пішла далі. Перед меганою стояв вартовий, а на порозі — Пето.

Пето, побачивши звязаного Граждана стривожився і спитав старосту:

— Що воно значить?

— Де Стоян? — спитав староста.

— Який Стоян? Коли питаєш про мого, то його тут не було. Я його не бачив. — Він це сказав так голосно, що слова його почули й жінки, що сиділи в хаті. Турки чули, але не розуміли.

— Нащо ж вам Стояна? — спитав Пето.

Староста розказав про подію.

— Стояна тут не було; ось нехай скажуть нізами; вони стоять тут від учора, трохи не з самого ранку. Коли він і прийшов, то до мене не заходив.

Нізами, довідавшись про смерть мілязіма, не дуже вразились. Онбаші пішов у хату Гражданина, перевірівся і вернувся назад. Пішло ще з двоє салдатів. Староста повів арештанта у Сітов.

III.

Минуло кілька днів після цієї події в Кривені. Русуцький валі, поважний і спокійний, як звичайно, приймав усіх, хто мав до нього діло. Один з найперших прийшов консуль прихильної держави, який також цікавився справами революційного комітету. Паша приязно привітав його. Розмова незабаром звернулась на ті речі, про які вони недавно балакали, але тепер почав її не консул, а сам паша.

— Ну тепер, — сказав він, — ми маємо вже деякий матеріал для суду.

— Членів комітету зловили, вельможний? — спитав консул.

— Ні однісінького.

— Який же це матеріал?

— Підставний, — відповів паша. — Ми маємо таких, що можуть піти на шибеницю замість членів комітету, коли, звичайно, судова комісія не витисне з них таких признань, які дадуть змогу арештувати нових людей, більше винних, ніж вони.

— Гм! — протяг консул.

— Бачиш, добродію й у нас іде цивілізація: ми стараємося завести в судах порядок, хоч трохи ближчий до правди.

— А чи не буде такий порядок небезпечний для самої правди? — спитав консул.

— Для присуду досить важних причин, не гірше, як в Європі.

Консул на те промовчав. А потім спитав:

— Скільки людей арештовано?

— Троє.

— Це мало.

Паша плеснув у долоні і спитав адютанта, що зараз прийшов:

— Чи є в конаку Арістархі-бей?

— Є, пашо-ефенді.

— Нехай прийде сюди.

Через хвилину ввійшов Арістархі-бей, вклонившись, став дожидати приказу паші.

Паша спитав його:

— Чи це можна б більше арештувати, ніж трьох?

— Можна, — відповів той.

— Таких, що можна було б притягнути до революційної справи?

— Втягнуть у таку справу можна кожного болгарина.

— Безперечно. Але ж треба певних доказів.

— Еге, — відповів Арістархі-бей. — Докази є.

— На кого?

Арістархі-бей назвав декілька чоловіка, між іншим і хаджі Хріста.

— О? — здивувався паша.

— До його дому вистежено.

— Це добре, — і звертаючись до консуля, паша сказав; — один із значніших.

— Знаю його, — озвався консул. — Але цей видно до політичних справ не належить.

— Але для суду він буде мати корисне значіння.

Як же це сталося? Не трудно додуматись, що справа хаджі Хріста була в звязку з пригодою Стояна у Кривені.

Стоян, вийшовши з хати, був у дуже непевному становищі. Додому вернутись він не міг, пробувати в селі також неможна було. Він жалував, що так погарячився, але вороття вже не було. Він хотів оборонити честь тих людей, які самі про неї не дуже дбали.

— Чи варт було? — думав собі Стоян.

І брав його жаль і обурення на своїх земляків. Але згодом він уже думав інакше:

— Що вони винні бідні? — думав він собі. — Пять віків неволі, без самостійного духового життя, зробили їх рабами турків. Турки робили з ними все, що їм було

треба: як з волами в ярмі, як з кіньми в упряжі. Що ж той бідний народ винен?

Він питав сам себе, чого він так обурився. І сам собі знайшов відповідь: тому, що мав освіту і шанував честь.

Але через те його становище на полегчало. Він вийшов оце в поле, поміж лани, ліси та села болгарські, турецькі та чорногорські, що лежали круг Русука. Певне буде облава на мене, думав він собі. Але ж є час, бо приказ на облаву може вийде не швидше, як через день. Він міг би вирятуватись, коли б переплив Дунай. Думка перебралась через Дунай прийшла йому найперше. Найлегче було б це зробити, коли б він добрався до мегани. Батько його мав діло з рибалками і контрабандистами-пачковозами. Але хіба ж можна було вертатись додому? Він міг би підвести під біду себе і батька. За повстання року 1867 і 1868 турецький уряд вішав і засилав у тюрми не тільки повстанців, але й тих людей, які давали хліб і воду повстанцям. Стояна в мегані ніхто не бачив. Тому то на батька ніхто нічого не подумав би; і не годилось тепер підводити старого. Стоян прямо подався до Дунаю в тій надії, що якийсь випадок йому допоможе. Він забрався у кущі верболозу й чекав.

Випадок йому на поміч не приходив. Стоян бачив здалеку, як просувались по річці то швидко, то помалу пароплави, байдаки, човни, дуби; але все це було далеко від берегів. Треба було б дождатись днів скільки щасливого випадку. Стоян і чекав би, та над вечір він бачив, що на лінії кордону стояло більше вартових і почали вони частіше проходити по березі. І він дочекався ночі і перевірився, що це справді так: на березі стерегли незвичайно. Він вибрався з кущів, вийшов до шляху, але зараз таки мусів лягти й притаїтись у придорожній канаві, бо шляхом ішла валка черкеської варти. У страху очі великі; та варта може й не його

стерегла. Пропустивши її, він перейшов через шлях, зайшов у ліс і вишукав собі місце, щоб переночувати.

Прокинувся він від якогось незвичайного гомону. Чи вітер шумить? Чи що?

Ні, це не був вітер. Стоян почув хруст хмизу, ходу і голоси людей, деколи крики й накази. Щоб воно могло бути?

Він скочив на ноги, прислухався. Безперечно це були люди, багато людей, які наповнили ліс. Він оглянув свій револьвер, постояв хвилину, роздумуючи, в яку сторону податись, — а ліс той він знав, — пішов до яру, з якого починається рівчак, що впадає до Лому. Він ішов обережно, оглядаючись особливо поперед себе. Він зміркував, що його оточила низка людей, які сходяться до середини лісу, і що ближче вони сходились, то тісніша робилась низка. Він зрозумів, що треба вибратись з того кола, яко мога швидше, поки воно не зійшлося. Стоян подався швидко вперед і, не пройшовши й пів-гін, наскочив на селянина-болгара, який, побачивши його, підняв палицю і роззявив рота, щоб крикнути, але вмить стулив рота й спустив палку, коли Стоян показав йому револьвера.

— Що це? — спитав Стоян пошепки.

— Турки зігнали нас ловити Стояна Кривенового, відповів селянин. — Іди з Богом, — сказав селянин.

Стоян, вибравшись з облави, швидкою ходою по-двся до яру стежкою. Несподівано він наскочив на агу жандарів Сістова. Ага заступив йому дорогу.

— Стій! — крикнув ага, лівою рукою вхопивши Стояна за груди, а правою добуваючи револьвера з-за пояса. В ту ж мить вистрілив револьвер, але не аги, а Стоянів. Ага застогнав, витягнув руки, немов хотів за щось вхопитись і впав на землю. Стоян проскочив далі. Становище його покращало хіба тим тільки, що вже другого турка вбив він.

Він біг швидко, що-духу. Міркуючи, що тепер бу-

дуть доганяти і, почувши постріл, знають в яку сторону він втікає, він кинувся у бік, у зарослі та кущі і почав обходити ліс, прямуючи у сторону протилежну тій, куди могла піти погоня. Він повертав назад до Кривени. Пробігши який час, він зменшив ходу, раз-у-раз оглядаючись і прислухаючись. Погоні й людського гомону вже не чути було. Спочивши трохи, Стоян пішов знов, але помалу, наблизився до села, обійшов його здалеку, виглядів густий старий явір, виліз на нього на самий верх і сховався у гушавині дерева.

Звідтіля він бачив далеко навкруги.

Він бачив зелену рівнину за Дунаєм, широку річку, що блищала від сонця, поля, ліси, села над Янтрою, Сістову з мечетами, Кривену, як на долоні і батькову мегану.

Що діється з батьком, матір'ю, з бабою та сестрою? Ті питання тепер найбільше його тривожили. Мабуть турки арештували його батька; могло бути, що башбузуки й черкеси, яких уряд вислав шукати його, Стояна, знущаються над його матір'ю, бабою та сестрою.

Найбільше він боявся за сестру, молоду та гожу дівчину, найбільше принадну для турків.

Він приглядався пильно до мегани, але нічого сенько незвичайного не бачив. Мегана стояла собі як стояла; по дорозі ходили кури, шляхом проходили і проїздили подорожні. Він бачив її ззаду і тому не міг дізнатись, чи стояла там ще турецька варта, чи ні. Коли б він знав, що нема її, то міг би вночі підкрастись під хату і довідатись, що там діється. Отже тепер найбільше цікавила його та варта. Він викилявся на всі боки і приглядався. Нарешті йому зпо-за мегани блиснув штик.

— Значить салдати стоять, — подумав він.

Трохи згодом задніми дверима вийшла з мегани якась людина і він пізнав бабу. Отже тепер він знав,

що варта стоїть і що баба дома. З того він виміркував, що коли б навіть батька й забрано, то дома мабуть, було все по давньому. Приглядаючись далі, він побачив, що до мегани заходять люди, значить і в мегані справа йшла по давньому.

Заспокоївшись трохи за свою родину, він почав думати про себе. Його становище ставало що раз гірше. Вже другий день він, крім води, нічого в роті не мав і голод страшно мучив його.

У батьковій мегані його нагодували б, але посунутись тепер туди, коли там була варта, — значило віддати себе у руки туркам.

Розглядаючи село, він не бачив там ніяких перемін. Люди ходили й робили свої діла так, мов би у Кривені нічого й не подіялось. Стоян добре знав кожну хату в селі і подумав тепер собі діждатись якомсь вечора і, як смеркне, піти прямісінько до старости.

Так він і зробив. Як тільки звечоріло, він зііз з явора й подався у село.

В хаті старости зібралась вся сім'я, крім хазяїна. Побачивши Стояна, всі страшенно перелякались і зараз розбіглись; лишилась тільки сестра „бабичка“. І вона була така перелякана, що відразу на всі питання Стояна відповідала лиш: не знаю. Стоян питав про старосту, про свого батька, питав, що чувати, та відповідь баби все була одна: не знаю.

Стоян почав заспокоювати бабу, промовляв ласкаво і на превелику силу витягнув з баби деякі ясніші відповіді.

— Ти не бійся мене, бабичко, — казав він. — Як прийшов я, так і піду.

— Іди ж собі.

— Піду, але попереду скажи мені, де староста?

— У Сістові.

— Мій батько?

— Твій батько? — спитала баба.

- Пето меганджі.
- В Сістові.
- А мати і моя сестра?
- В Сістові.

Стоян зрозумів, що баба буде раз-у-раз без тямки говорити все одно слово. Щоб спробувати, він спитав:

- Де маєш хліб?
- В Сістові, — відповіла.

Тоді він грізно закричав на бабу:

- Давай мені зараз хліба і все, що маєш їсти!

Баба звикла до таких наказів і вмить подала йому добрий шматок мамалиги, трохи сиру, пару цибуль та ще чогось. Стоян забрав все це в хустку і вийшов. В селі нічого було йому робити. Він пройшов повз хату Граждана. Хата була зачинена. Треба було йому шукати захисту на ніч.

Але пригадавши собі минулу ніч, він зрозумів, що такого захисту знайти не можна і заснути даремна річ. Він пішов шляхом до Рущука, ішов всю ніч і перед світом опинився перед валами фортеці. Було ще темно. Лиш на сході показався рожева смужка. Стоян, придивляючись до валу, спершу нічого не побачив, але трохи згодом розпізнав будку вартового. Підійшовши ближче, він приглядився краше і побачив салдата в будці. Він повинен був ходити по валу, а проте сидів там.

- Спить мабуть, — подумав Стоян.

Підійшовши ще ближче, він перевірився, що вартовий справді спить. Починало вже світати і Стоян розглядив ще кілька будок, але вартового ніодного.

- А ну, — подумав він: — спробую.

Він спустився у рів і почав шукати способу, щоб видертись на вал.

Турки не дуже дбають про свої вали, коли нема війни; а поправляють їх лиш тоді, коли сподіваються війни. Тому то Стоянові не було трудно спуститись у рів і вилізти як по сходах на вал, який по-де куди

обсунувся. Він виліз як-раз під самою будкою. Він присів, а потім підліз до будки так, що бачив вартового. Той спав сидючи, а рушниця його стояла приставлена до стіни. Стоян трохи спинився і прийшла йому думка вбити ще третього турка. Ворог був перед ним, у його руках. Можна було його вбити його власною рушницею. Почавши боротьбу з Туреччиною, він мав за ворога кожного турка, як на війні. Турки його не помилювали б, не хотів і він їх милувати. Але рука його не здіймалась на сонного ворога. Він забрав лиш його рушницю і думав скинути її з валу. Але перешкодив йому обхід: як тільки Стоян почав спускатися з валу до міста, несподівано почув крик: „Стій!“

В одну мить Стоян кинув рушницю і пустився бігти що-духу. Йому треба було перебігти через майдан, щоб добігти до вулиці, яка вела до міста. Він надіявся сховатись між будинками. Біжучи, він почув за собою погоню. Проминувши першу хату, він побачив під стіною бочку, а трохи далі циганське шатро.

З шатра виглядали босі ноги людей, що там спали, а під-тином стояв привязаний осел. „В шатро, чи в бочку?“ — подумав Стоян. І в одну мить вже вскочив у бочку й присів. Надбігли вартові, огледіли вулицю й почали клясти.

— Утік! Але нехай попадеться він коли в наші руки!

Цигани прокинулись, повилазили з шатра.

Один з них встав.

— Не бачив ти? — спитав його салдат.

— Кого?

— Комітетчика якогось певне.

— Не бачив, — відповів циган.

Вилізла стара циганка і з-під лоба подивилась на салдатів. Салдати кляли, лаяли, плювали, потім повернулись і пішли назад до валів.

Трохи згодом Стоян виліз з бочки і пройшов повз циган, що здивовано подивились на нього.

Може б він коло них і спинився, коли б був їх не пізнав, це були ті самі, що три дні перед тим танцювали в Кривені, а він з ними гуляв за ведмедя. Він швидко їх проминув, але не пройшов пів-гін, як стара циганка, нікому нічого не казавши, посунула назирці за ним.

Ще сонце не зійшло, на вулицях було пусто; з одної вулиці на другу переходило тільки двоє: один втік, а друга за ним стежила, як тінь. Стоян не бачив циганки і думки про неї не мав. А вона йшла тихенько, як тінь. Ціпком своїм вона не підпиралась, а несла його у руці, мабуть для того, щоб не стукати. Стоян через скілька вулиць дійшов до болгарської мегани, думаючи, що ніхто його не бачив і спинився біля воріт хаджі Хріста. Він думав, що там схватись було найбезпечніше, тим більше, що не на довго: йому треба лише обдумати гарненько, яким способом краще перебратись на той бік Дунаю. Він мав певну надію, що хаджі Хрісто йому допоможе. Він покладав надії також на хаджі Хрістіцу та Іленку, яка швидко приймала нові думки й усім серцем спочувала їм.

Ворота були ще зачинені, бо було дуже рано. Він постукав, почекав і почав вже тривожитись. Але згодом почув чиюсь ходу в дворі.

Відсунулись засови, відчинились ворота і Стоян побачив стаєнного парубка.

— А! — озвався парубок.

Ворота зачинились.

— Що чувать? — спитав Стоян.

— Все добре.

— Степун устав? — спитав Стоян.

— Мабуть встав, хоч я до нього не заглядав.

Стоян в цім домі вважав себе за свого чоловіка і тому, не кажучи і не питаючи нічого, ввійшов у дім

і піднявся на другий поверх. Там була колишня його світличка. Він досі вважав її за свою, бо покинув дім хаджі Хріста на короткий час. Він почав ходити по світлиці, кашляти й стугоніти, щоб швидче звернути на те увагу хаджі Хріста, який вже певне не спав, але лежав так собі у постелі. На цей гомін перша прийшла хаджі Хрістіца. Заглянула, скрикнула здивовано й вбігла. Зараз після неї прийшов хаджі Хрісто, ще не одягнувшись як слід. Очевидно було, що він схопився зо сну. Обличчя його було перелякане і гнівне.

— Нещасний! — скрикнув він входячи: — чого ти сюди прийшов?

Таким питанням він дуже збентежився, бо не сподівався його.

— Що тебе сюди принесло?

— Я прийшов... прийшов, — почав Стоян.

— Ти ж убив турка!

— Убив.

— І приходиш до мене? Я не хочу проливати свою кров... Ні... я... я... — він зблід і тремтячими устами промовив: — я тебе віддам салдатам!

При цих словах вбігла хаджі Хрістіца. Стоян не встиг відповісти.

— Нещасний! невдячний! — промовила вона входячи. — Ми тебе прийняли, як свою дитину.

— Салдатам... салдати... Іду... — казав хаджі Хрісто.

І він повернувся до дверей, але на дорозі заступила йому дорогу Іленка.

— Ти не підеш, батьку! — сказала вона.

Вона промовила це так твердо й рішуче, що хаджі Хрісто станув і здивовано подивився на неї.

— Не підеш, — сказала вона — ти не можеж зробити такої підлости.

— Але ж він нас губить, замість його я піду на шибеницю, коли дізнаються, що він переховувався в моєму домі.

— А чому ж мають дізнатись? — спитала дівчина.

— Чи бачив хто тебе? — спитала хаджі Хрестіца Стояна.

— Не бачив мене ніхто, крім Стефана, — відповів той.

— Стефан не скаже нікому, — озвалась Іленка.

— Але ж нехай він іде собі зараз, — сказав хаджі Хресто. — Зараз, іди... тікай... Забудь, що твоя нога переступила мій поріг! Іди!

Стоян побачив, що нічого робити і треба покинути той дім, де він думав знайти захист і притулок. Треба було йти якомога швидче, поки ще на вулиці не було людей. Не кажучи ні слова, він вийшов.

Стоян вискочив на вулицю і повернув наліво, не оглядаючись.

За ним віддаля йшла стара циганка.

— Куди сховатись тепер, — думав Стоян: — до баби Мокри, чи до Станка?

Він повернув до Станка: одно — що до школи було ближче, друге, — що тихого й покійного Станка ніхто не покладав за непевного, а за домом баби Мокри могли стежити і наглядати турецькі шпиги. Стоян добіг до школи; двері її були відчинені й у першій кімнаті Стоян побачив Станка.

— Я майже сподівався тебе, — сказав Станко.

— Сховай мене.

— Та вже ж. Тут за тобою перетрусили турки трохи не все місто. Позавчора трусили хаджі Хреста і тягали його до суду. На жаль Петра нема дома, а він найкраще міг би переправити у Румунію. Посидь у мене до вечора, а тимчасом щось придумаємо. Ходім.

Він повів його у комору і показав йому маленькі дверцята з неї, які вели в вузький перехід між домами.

— Про цей перехід турки не знають, — сказав Станко. — Він виходить поза сад баби Мокри. Коли б

довелося втікати, то добіжиш до саду і перелізеш через стіну. Ворітьми не йди до неї. Сиди ж тут тихо, я піду тимчасом перебалакаю з бабою Мокрою.

Побалакавши ще трохи, Станко вийшов, а Стоян уклався спати у коморі.

Перед школою стара циганка стояла довго, аж, не дочекавшись нічого, пішла прямісенько у конак.

IV

Освічені народи заховали ще деякі звичаї диких народів. До таких звичаїв належить оголошення грошової нагороди тому, хто зловить або покаже злочинця. Уряд англійський вживає такі способи в Ірляндії, так само, як турецький, котрий держить для своїх послуг хмари донощиків та шпигів, але викликає й охочих людей до таких послуг за гроші. За такий спосіб взявся і рушуцький валі,¹⁾ коли Стоян, втікаючи від облоги, застрілив агу. По місті довбиші били в літаври, а оповісники викрикували, що призначено тисячу горушів тому, хто доставить живцем, або покаже Стояна Кривенова, який убив офіцера в Кривені й агу в лісі. Знаючи про це, циганка й пішла за Стояном. Вона не знала його, але догадалась, бачивши днів скільки назад перед тим його у Кривені перед меганою, коли він танцював там за ведмедя, що селянська одежа на йому не його одежа. У простих людей, а найбільше у таких, що добувають собі хліб хитрими способами, догадливість буває незвичайна. Отже, почувши про подію з офіцером, стара циганка зараз пригадала собі й обличчя того непевного селянина. А почувши про нагороду за Стояна, вона побачила те обличчя перед своїми очима ще ясніше і зараз пригадала собі його, побачивши, коли він виліз з бочки, де сховався від обходу. Пригадавши, пішла за ним назирці. Вона довго

¹⁾ Валі — начальник округи в Туреччині.

чекала перед школою і потім побігла у конак. Паша ще спав. На дворі вже ворушились люди. Унизу при канцелярії, де була станиця поліції, жандарі пили каву й курили люльки. Циганка звернулась до них.

— А що там? — спитав один.

— Я до самого паші.

— Паша спить.

— Спить? — промовила вона. — Ой, джанем, біжи, розбуди його. Нехай скочить на рівні ноги і нехай вислухає мене.

— Ха, ха, ха! — зареготали жандарі.

— Поспішай, джанем! — сказаза циганка. —

Люльку докуриш потім.

Я маю сказати йому таке слово, якого не викус йому ні одна зазуля. Таке слово, що він, голубчик обсипле мене грішми.

— Дасть тобі один горуш.

— Ні тисячу.

— О? — здивувався жандар. — Ти може вистежила Стояна Кривенова?

— Я до самого паші, — відповіла вона, нерада, що одкривалась її таємниця.

— Не треба тобі йти до паші. Веди, де він?

— А моїх тисячу горушів?

— То ти хочеш тисячу горушів вперед взяти? — відповів жандар. — Попереду заведи і покажи, або розкажи так, щоб ми зловили злочинця.

Циганка заклопоталася і не знала що робити.

— Скажу... паші ефендієві.

— Скажеш ти й азі, — відповів один жандар: — а не схочеш сказати, то витягнем з тебе.

Жандар той став, пішов у канцелярію і вернувшись згодом, знов сів на своє місце.

Циганка стояла, похиливши голову і згорнувши руки на грудях.

Незабаром вийшов гладкий, поважний турок, за-

стібаючи на собі мундір. Він сказав скільки слів і вмить стануло двадцять чоловіка жандарів здоровенних, озброєних. Як тільки вони упорядкувались і поважний турок застібнув на собі мундір, причепив шаблю, він звернувся до циганки й сказав:

— Веди!

— Добре, джанем, — сказала вона жалібно: — але... чому ж я не побачила самого паші-ефенді?

— Побачиш його пізніше, а тим часом, гайда:

Баба закашлялася, згорбилась, запнула наміткою і, підпираючись ціпком, почимчикувала вперед. За нею йшов ага. Циганка не квапилась, а навіть де-не-де спинялась, наче забувши дорогу. А кашляла й зідхала раз-у-раз. Нарешті, задумавшись, пішла жвавіше, пройшла кілька вулиць і зупинилася.

— Ось тут! — сказала вона, показуючи очима на старий дім.

— Тут? гм! — промовив ага. — Школа...

Він звернувся до жандармів, питаючи їх очима:

— На Станка ніхто не доказував?

— Досі нічого не було, — відповів один жандар.

— Ну то як же? — спитав він.

— Однаково ж він християнин.

— Такий тихий та покірливий.

— Всі вони покірливі.

— А ти ж певна, що він тут? — спитав він циганку.

— Я бачила, джанем, як він увійшов сюди і вже більше не вийшов звідсіль, як від хаджі Хріста.

— То він був у хаджі Хріста і від його прийшов прямо сюди?

— Ану! — сказав ага і, кивнувши на жандарів, відчинив двері у школу.

— Саме у ту пору Станко вчив дітей, коли на порозі показався ага з жандарями. Діти сиділи долі рядками з табличками у руках, а Станко на великій та-

блиці писав крейдою й голосно читав. Діти говорили за ним і стояв у школі великий гомін. Читали слово: „баба“.

— Буки-аз-ба, — казав Станко.

— Буки... — сказали діти і спинились.

— У школі стало тихо. Всі дитячі очі звернулись на агу, який, увійшовши, оглянув усіх дітей і звернувся до Станка, приказуючи:

— Віддай мені комітетчика, Стояна Кривена!

Станко не злякався ані трішки. Він підійшов до дверей, що вели у комору відчинив їх і крикнув:

— Стояне, втікай!..

— Потім він зачинив двері і став перед ними.

— Відчини двері, — сказав ага, підступаючи.

— Почекай, джанем,! — сказав Станко, витягаючи руку. — Почекай трохи.

Ага спинився, здивований спокоем Станка. Але зараз поміркувавши, приступив ще ближче.

— Почекай! — сказав Станко.

— Чого? — спитав ага.

— Почекай!

— Ну! — нетерпляче озвався ага.

— Я тобі сам відчиню двері, — сказав Станко.

— Ага знов спинився, обернувся до жандарів і приказав їм відчинити двері.

— Почекай же трохи! — говорив спокійно Станко.

— Чого там чекати? — сказав ага. — Гайда!

— Почекайте для вашого власного добра, — почав Станко, який хотів задержати жандарів, щоб Стоян мав більше часу.

— Якого добра? — спитав ага.

— Пропадете марно. Той комітетчик має револьверів, здається, аж сім.

Жандарі при тих словах стали, як вкопані.

— Гей вперед! — крикнув ага на жандарів. Але жандарі не квапились. Кожний з них добув револьвера

з-за пояса і почав його оглядати. Вони огледіли револьвери й повитягали шаблі. Той, що був спереду взяв револьвер у праву руку, а шаблю у ліву, а потім переклав револьвер у ліву, а шаблю взяв у праву і тоді ступив уперед. Але Станко ще знайшов спосіб спинить його на хвилину, сказавши:

— А чим ти зловиш комітетчика?

Жандар задумався, але не на довго. Він сміливо рушив уперед, відштовхував Станка від дверей, відчинив їх і вступив у сусідню світлицю. Там сиділа при печі плечима до дверей жінка, а круг неї, як курчата коло квочки, горнулося п'ятеро дітей. Жінка не повернулась. Жандарі входили один за другим, аж виповнили собою всю світличку. Але там крім жінки з дітьми не було нікого. Жандарі оглянулись навкруги; один з них побачив двері у комірку, штовхнув їх і переступив за поріг. За ним пішов другий, третій, четвертий, та інші. Двері з комірки на двір стояли відчинені. Жандарі пішли далі, оглядаючись і стискаючи у руках револьвери та шаблі. На дворі вони знайшли цебер, перевернутий догори дном, скілька розбитих горшків та купу сміття. Один жандар перевернув ногою цебер, але під ним стояна не знайшов. Вони оглядались. Круг двору був мур, в деяких місцях розвалений, а за ним сади, городи, майдани та переходи. Жандарі оглядали, шукали і нарешті один з них доложив азі, що не знайшли нікого. Ага звелів двом жандарям стерегти Станка і пішов сам шукати. Оглянувши подвір'я, він махнув рукою і звелів зібратись назад.

— А цього злочинця, — сказав він проходячи через клясу і показуючи пальцем на Станка: — взяти, зв'язати й посадити в тюрму.

Як він наказав, так і зробили.

Циганка, що стояла на вулиці, побачивши жандарів і зв'язаного Станка, звернулась до аги.

— Аго-ефенді, — вочала вона: — хто ж це привів вас сюди, коли не я?

— Ну? — спитав ага.

— Моя нагорода.

— Коли ж ми не зловили комітетчика.

— Зловили не того, то другого.

— За другого не назначено тисяча грушів.

— А скільки? — спитала вона.

— Нічого.

— А я ж ходила, а я ж водила, я собі ноги пооббивала, я тільки й думала, що про комітетчика. Ой! ой! — бідкалася вона. — Коли б ще ви нікого не зловили... не того, то іншого і маєте кого тепер чи на палю садовити, чи четвертувати, чи вішати на шибениці. Коли за одного обіцяєте тисячу горушів, то за другого варто було б дати хоч сотню.

Ага хрюкнув.

— Може сотні багато? — питала плентаючись за ним. — Може пятьдесят не буде багато, а не пятьдесят, то може хоч десять, то може пять, а не пять то... скільки?

Ага сердито мовчав. На дворі конака жандарі одвели Станка в тюрму; ага пішов у канцелярію, де сидів вже на софі Арістархі-бей, переглядаючи папери.

Арістархі-бей, якому було доручено слідство, ще не мав нічого певного в руках.

Ага сів біля нього і розказав, що сталося.

— А! — озвався Арістархі-бей. — Де ж тая циганка?

Стоїть за дверима.

— Гукнути її.

Привели циганку.

— Коли і де ти зустріла комітетчика? — Це було перше питання, яке задав їй Арістархі-бей.

— З бочки виліз, джанем.

— З якої бочки?

Циганка розповіла все, як було, а розповівши знов попросила нагороди.

— Побачим, — сказав Арістархі-бей.

— Вона вже спустила на п'ять горушів, — сказав ага.

— Побачим, — сказав знов той.

— Адже ж я дала вам не одного, то другого.

— Побачим... Іди собі, тимчасом.

— Маю йти собі, джанем, без нічого? — спитала вона.

— Гм! — озвався бей, добув з кишені гамана і дав їй один гуруш.

Циганка не знала, як і дякувати за такий багатий дар.

— Будь же готова, як покличуть тебе, — сказав їй Арістархі-бей.

Циганка вийшла.

— Чи привели вже мегаджія з Кривени? — спитав бей агу.

— Привели сьогодні вранці.

— Треба арештувати хаджі Хріста.

— Чи ще кого?

— Побачим потім.

— Зручніш було б забрати відразу.

— Треба шукати комітетчика, а шукавши його, можна буде забрати чимало людей непевних.

— Яких же непевних? — спитав ага.

— Таких, що з-під лоба дивляться, таких що заїкаються, таких, що блідніють, таких, що червоніють, таких, що багато говорять, таких, що мовчать, таких, що...

Бей задумався, шукаючи слів; ага докінчив:

— Таких, що гроші мають.

— Та вже ж запевне, такі дуже небезпечні.

— Шкода, що Петра не можна зачепити.

— Чому не можна? — спитав ага.

— Політика, — відповів Арістархі-бей, ховаючись у папери і не відповідаючи більш нічого азі.

Прошло так з пів години.

— Ей! — озвався нарешті Арістархі-бей: — нехай мені приведуть сюди меганджія з Кривени.

Ага дав наказ і трохи згодом почувся брязкіт кайдан і в канцелярію увійшов Пето. На обличчі його не було ні страху, ні тривоги. Він увійшов під проводом жандаря і Арістархі-бей покликав його ближче на середину світлички.

— Як зवेशся?

— Хіба не знаєш? Називаюсь Пето і так мене люди зуть.

— А батько твій як звався?

— Нащо тобі? Батька мого вже літ тридцять свята земля покриває.

— Однаково, — як же він звався? — спитав Арістархі-бей, біля якого сидів писар і записував.

— Коли конче хочеш знати, то я скажу, таїти не буду. Батько мій звався Кір-Гіка.

— Звідкіля родом?

— Ба! не знаю. Знаю лиш, що не тутешній, але тут оженився і поставив мегану. В тім нема нічого поганого.

— Поганого в тім нема нічого, — відповів Арістархі-бей: — але погано те, що ти водишся з болгарською расю, що веде комітетчиків.

— Я не водився ні з ким, а тільки вів своє діло.

— Не конче, коли твій син вбив офіцера султанського, коли той справляв свою службу.

— Я знаю, що офіцера вбито, але не знаю хто і за що вбив.

— Син твій Стоян.

— Я сина свого у той день не бачив.

— Звідкіля ж він взявся у хаті Граждана?

— Скажи ти мені звідкіля, то буду знати.

— Скажи ти мені...
— Я тобі одно лиш можу сказати: не знаю.
— Не викручуйся ти зо мною.
— То ти викручуєшся зо мною.
— Коли ж ти бачив сина?
— Бачив я його останній раз уже шість місяців тому... коли він їхав у Відень.

— Чого?

— Я не питав. Стоян був при торгівлі, а в торгових справах питання не личать.

— Так тобі Граждан в очі скаже, що син твій вранці прийшов до його і вбив офіцера.

— А Гражданові шість салдатів скажуть в очі, що до мегани за цілий день, крім них, ніхто не входив. Проти одного Граждана, християнина, стоять свідками шість салдатів, мусульманів. Котре лучче?

— Діло якесь дуже заплутане, — сказав Арістархі-бей: — але я його розплутаю.

— Розплутай, джанем! — озвався Пето. — Може виявиться, що якесь лихо взяло на себе вигляд мого сина.

— Тц! — цмокнув цей. — Не говори мені такої нісенітниці, тим ти мене не одуриш.

Меганджія завели назад у тюрму, а замість його привели хаджі Хріста. Він поводився зовсім інакше: оскільки Пето був спокійний і певний, остільки цей був збентежений і переляканий. Здавалося навіть, що він схуд за тих скілька годин, що просидів у тюрмі, хоч йому і не наділи на ноги кайдани. Він увійшов. Арістархі-бей почав йому задавати звичайні питання з протоколу: як зветься, коли і де родився, чим заробляє т. і. Хаджі Хрісто відповідав жалібним голосом, який не личив поважному і заможному чоловікові, а відповідаючи він раз-у-раз лементував, що скоїлось йому таке нещастя на рівній дорозі.

— Був у тебе на службі Стоян Кривенів?

— Ой, був! Ой, я не знаю, що на мене найшло, що я взяв його до моєї торгівлі. Я був сліпий.

— Що ж ти про нього скажеж?

— Скажу тільки, що не взяв би його тепер, хоч би він мене навколішках просив.

— Але ж ти був з його завдоволений?

— Ой ні...

— Що ж можеш на нього сказати?

— Що можу сказати? Все. Коли сталося яке лихо, то винен тільки він.

— Чого ж ти сьогодні вранці переховав його?

Це питання впало на бідного хаджі Хріста знечевя, як грім і надало йому відвагу з великого страху. Страх буває часом дуже відважний.

— Переховав? — скрикнув він. — Я його переховав? А нехай мене вогонь спалить, нехай земля засипе, нехай вода забере, коли я його переховував! Нехай мені очі повилазять, коли я його бачив!

— Не бачив?

— Не бачив.

— Побачим, — сказав Арістархі-бей, прошиваючи його своїм проникливим поглядом.

— Ти його бачив і не бачив, як повинен був. Побалакаєм про це пізніше, але памятай, щоб не прийшлося довго говорити, бо від того буде шкода і твоєї торгівлі і твоя справа не поправиться. Даю тобі час, щоб подумати. І не пускати до нього нікого, — сказав він жандармам.

Хаджі вийшов, стогнучи та лементуючи.

Арістархі-бей звернувся до аги й наказав посадити хаджі Хрісто окремо і накласти йому на ноги кайдани.

Після того привели у канцелярію Станка закованого. Він був спокійний і покірний.

— Як звешся?

На це питання і на всі інші Станко відповідав спокійно.

— Ти у себе переховував Стояна?

— Ні — відказав він.

— Брешеш!

— Я виправдуюсь,

— Так ти не виправдишся; нам все відомо.

— Коли відомо, нащо ж мене питаєте?

— Для твого власного добра. Коли признаєшся, буде тобі менша кара за те, що переховував злочинця. За правду буде полегкість.

— Якої ж тобі правди треба? — спитав Станко так, як питають простуваті люди.

— Треба мені знати, куди пішов Стоян від тебе?

— Який Стоян?

— Стоян Кривенов. Ти ж його знаєш?

— Знаю, але нічого про нього не можу сказати.

— Не хочеш?

— Ні, ефенді, хоч би хотів, не можу.

— Але ж ти переховав його у себе?

— Ні.

— Жандарі чули, як ти крикнув йому „Стоян“!

— Мій старший хлопець зветься Стояном.

— То ти Кривенова не переховував?

— Ні.

Станко був людина правдива і ніколи не брехав. Але тут він не вважав потрібним говорити правду турецькому урядові, який стояв на неправді. Більш того, коли б він був сказав правду, то накликав би біду на багатьох людей. Себе він тепер мав за пропащого і не сподівався собі полегкості; коли б навіть така полегкість і була, то здобулась би вона дуже дорогою ціною, ціною нещастя других людей, а того не могло дозволити його сумління.

— То кажеш, ти Стояна не переховував? — спитав Станка Арістархі-бей.

Така рішучість збила з пантелику Арістархі-бея. Мабуть циганка збрехала, або видумала історію з бочкою, або переплутала дорогу, якою стежила Стояна. Тепер бей не мав уже певности, а циганці повірити було трудно, тим більш, що її докази збивав і Станко і хаджі Хрісто. Щоб здобути правду, треба було витягнути признання хоч у одного, хоч у другого.

Випитавши Станка, Арістархі-бей сказав привести Граждана. З тим останнім вже не було ніякої мороки. Селянин і у Сістові і тут зовсім щиро і правдиво розказав всю подію й її причину. Але ту причину Арістархі-бей своїми питаннями трохи перемінив.

— На твою жінку, — сказав він: — припала черга варити їжу салдатам?

— Так, — відказав Гражданин.

— А чого ж офіцер прийшов у твою хату?

— Не знаю.

— А про чергу ти ж знав?

— Знав.

— Коли знав про чергу, то мусиш знати, чого приходив офіцер. Одно ж з другим у звязку.

— Еге.

— Отже офіцер прийшов у твою хату по службі.

— Так?

— Так.

Всі ті признання писар записав у протокол.

— Ти повісив ягня на кілок і патрав його?

Гражданин підтвердив це.

— А далеко від хати той кілок, де ти повісив ягня?

— Ступінів,.. десять може.

— Ти значить чув, як Стоян душив офіцера?

— Не чув.

— Як же не чув? — скрикнув Арістархі-бей.

— Чув! чув! — промовив переляканий селянин.

— Коли ти чув, то значить у тебе з Стояном була

умова?

— Я... ні... ні...

— Ти ж говорив з ним про Болгарію і Туреччину і сховав його в хаті за одежею.

— Еге, — відповів Граждан.

— Як же ти кажеш, що умови не було? Була? — спитав бей грізно.

— Була, — промовив, збитий з пантелику, Граждан.

— Ото ж так і запишем, що ти признався добровільно.

V.

Слідство в справі Стояна стривожило рущуцький народ, а найбільше болгарів. Не одна тільки циганка приходила з доносом. Донощиків знайшлося чимало. Через те рясно почалися арешти й труси, навіть у таких людей, які з роду не мішались до політичних справ. Арештованих допитували і здебільшого випускали на волю. Але деяких задержували довше; інших зачиняли окремо. До таких належав хаджі Хрісто, який просидів самото, закований три дні.

Його арешт перелякав жінку, дочку і всю родину. Жандарі, що прийшли його брати, не сказали защо. Але причина була відома. Знала про те жінка, дочка, а з челяди тільки один Стефан. Коли забрали хаджі Хріста, хаджі Хрістіца покликала Стефана і заклала його, щоб нікому нічого не казав.

— Дам тобі сто гурушів, тільки мовчи.

— І без гурушів мовчатиму.

Настав вже четвертий день; хаджі Хрісто молився, коли ввійшов до тюрми Арістархі-бей і прихильно привітав його.

— Як же, що ж? надумався ти? — спитав він.

— Думаю про своє нещастя. Який ворог зробив на мене донос? — жалібно відповів хаджі Хрісто і підняв угору свої руки в кайданах.

— Хто зробив донос, це не важне діло, — відповів бей: — але важно, що донос правдивий.

— Неправдивий! — заперечив хаджі.

Пссс! — озвався Арістархі-бей. — Не кажи того. Тут без свідків я можу розказати тобі все, як було. Хочеш?

— Я хотів би знати, хто мій ворог.

— Не в тім діло. Стоян до тебе, хаджі, прийшов, ти хотів його видати, але жінка й дочка тебе упрохали і ти того не зробив, а Стоян пішов собі.

Хаджі витріщив з диву очі.

— Бачиш, що я все знаю, — казав бей: — і не через духа святого. Даремно ти відрікаєшся. Признавайся краще.

— Ой! признався б, коли б було до чого.

— До того, що Стоян приходив до тебе тоді, вранці, це одно. А я маю ще й друге.

— О! Боже милостивий! — зідхнув хаджі.

— Не бійся. З тобою на одинці я побалакаю одверто. А щоб ти був сміливіший, я попереду питаю: заплатиш?

Це питання заспокоїло хаджі Хріста.

— А скільки? — спитав він.

— Пх! За те, щоб я тебе до завтрішнього вечора випустив з тюрми, даси мені сто меджілів, а за те, щоб я з тебе зняв провину — знов сто.

— Сто та сто, це двісті, гм? — промовив хаджі Хрісто.

— Твоє життя варто для тебе таких грошей. Га? Для мене воно не варто і пів парічки; але... для тебе?

— Та нічого робити. Лиш випусти мене.

— З тюрми і від провини. Розумієш?

— Розумію, що до мене вже чіплятись не будуть.

— Не будуть зачіпати, як винуватця це значить, що не грозитиме тобі ані шибениця, ані висилка навіть. Але свідком мусиш бути.

— Яким свідком? — спитав хаджі Хрісто.

— Стоян у тебе жив; пригадай собі, що він говорив, з ким водився, а найбільше: коли і які люди до нього сходились.

— Що він говорив? Говорив про Болгарію та її історію.

— Це пригодиться, — сказав Арістархі-бей. — Говорив про Болгарію та її історію? Гм... А з ким водився?

— Водився з ким?

— Хто ж у його бував?

Хаджі Хрісто почав пригадувати собі.

— Раз я бачив Станка і якогось мамка (парубка), якого приходилось мені бачити у читальні, але я не знаю, хто він. Другий раз зійшлося до нього скільки чоловіка, але я їх не бачив. Я чув тільки, що сиділи вони з годину.

— Стоян був з ними?

— Не знаю; я тоді не був дома.

— Хто ж тобі про це розказував?

— Дочка.

— То вона знає?

— Мабуть.

— Гмі — озався Арістархі-бей. — Отже зробимо так: твоїй жінці та дочці я дозволю провідати тебе, а ти від них випитай, хто були ті, що збирались у Стояна: завтра вранці вони прийдуть до тебе ще раз; потім я прийду до тебе і коли ти мені назвеш тих людей і пристанеш стати за свідка, я звелю тебе звільнити.

— І про те, що Стоян переховувався у мене, розмови не буде? — спитав хаджі Хрісто.

— Буде розмова, коли ти не назвеш мені тих, хто збирався. Бо тоді ти останеш у тюрмі, як винуватець. Не хочеш бути винуватцем — будь свідком, — не хочеш бути свідком — будеш винуватцем. Розумієш? — спитав він.

— Розумію, ефенді.

— Нехай же так буде, побачим.

З тим словом Арістархі-бей вийшов з тюрми, а хаджі Хрісто лишився зо своїми думами. Він думав про те, що швидко буде вільний, що залежало від умов, які поставив Арістархі-бей. Перша — про гроші були для хаджі Хріста дуже прикра; а друга, здавалось йому дуже легка. Двісті меджідів, — велика сума, шкода її. Але чи жаль таких грошей, коли за них купується воля а може й життя? А про другу частину умови хадж Хрісто й не думав багато. Байдуже йому було, що треба видати туркам сім чоловіків, між якими був уже один Станко, на якого він вже виказав. Тільки він не був певний, чи знає жінка, хто сходився до Стояна.

— Мабуть їх знає Іленка, — сказав він собі.

Він чекав жінки й дочки.

Біля полудня відчинились двері тюрми й увійшли дві жінки. Вони привітались з ним плачучи, коли побали його закованого в кайдани. Хаджі Хрістіца стогнала, плакала й нарешті спитала:

— Защо ж тебе взяли?

— За Стояна, — відповів він і розказав всю справу. Хаджі Хрістіца кляла Стояна

— І нащо ж він накликав на нас таке нещастя? поганець! Вклепав у біду і тебе і Станка. Іленка, як тільки тебе забрали, побігла до баби Мокри і там довідалась про Станка. А тепер жандарі ходять, ловлять людей по кафенах, на вулицях, по домах і забирають у тюрму. Набрали вже може сто, може тисячу.

Вона почала називати людей і назвала їх чоловіків десять, не більше.

— Бре... бре... — дивувався хаджі.

— Що це буде! Що це буде! Чи коли випустять тебе?

— Випустять мене завтра, — відповів хаджі.

— Завтра! — зраділа хаджі Хрестіца. — Завтра? чому не сьогодні?

— Цить, послухай, що я тобі скажу, — спиняв її чоловік.

— Ти міг би вийти сьогодні.

— Міг би, та не можу, бо мушу попереду виповнити дві умови.

— Які?

Заплатити двісті меджідів.

— Матінко божа! — скрикнула здивована жінка. — Двісті меджідів! Защо?

— За те, що випустять з тюрми.

Хаджі давав жінці пораду, як добути з банку гроші на викуп з тюрми.

— Піду в банк сьогодні — сказала жінка.

— Іди завтра, а не сьогодні; бо коли сьогодні, то там скинуть за один день процент, а завтра візьми гроші й прямо з банку йди сюди.

— І тебе зараз випустять?

— Ба ні. Ще одна умова.

— Ще гроші? — злякалась жінка.

— Так! — цмокнув хаджі, усміхнувся і похитавши головою.

— А що ж таке? — спитала вона.

— Е, пусте діло! Треба тільки назвати тих, що зібрались раз до Стояна в нашому домі. Ну... а я не знаю, бо не був тоді дома.

— І я не була тоді, — сказала хаджі Хрестіца й подивилась питаючим поглядом на дочку.

Іленка здвигнула плечима.

— Нащо ж це їм? — спитала хаджі Хрестіца.

— В справі революційного комітету, — відповів хаджі Хресто. — Оказується, що Стоян був комітетчиком.

— А поганець! у нашому домі! Хто ж це приходив до нього?

— Раз приходив Станко, — сказав хаджі Хрісто,
— і з ним якийсь парубок.

— Той, що чашку розбив? — озвалась хаджі Хрі-
стіца. — О, розбила б я йому!

— Про цих я сказав, але... про тих інших?

— Іленко? — спитала мати дочку.

Дівчина мовчала.

— Ти ж була дома!

— Була.

— І бачила?

— Бачила, але.. гм... забула...

— Забула? не може бути!

— Мусить бути, матінко, — сказала дівчина ти-
хим, але рішучим голосом.

— Ну? — озвалась здивована мати.

— Забула, — сказала знов дівчина.

— Пригадай же собі.

— Не пригадую, — зідхнула Іленка.

— Мусиш пригадати. Тут діло іде за батька.

Іленка зідхнула.

— Коли не пригадаєш, то він не знати скільки
часу буде сидіти в тюрмі в кайданах.

— Іленко! — озвався батько.

Дівчина підвела очі на батька. В її погляді був
смуток і біль і жаль.

— Не знати, — казала мати: — чи його випустять
коли? чи не вишлють в Акру, як вислали багатьох ін-
ших? Чи не здіймуть йому голову?

— Потягнуть мене, як виноватця. А коли назову
тих людей, то буду тільки свідком.

Дівчина знов підвела очі на батька. Жаль в її
очах був ще більший. Здавалось, що вона хоче гово-
рити, але не сказала нічого.

— Пригадай же собі — сказав батько.

— Пригадай! — скрикнула мати й очі її блиснули
гнівом.

Іленка спустила голову й мовчала.

Хаджі Хрістіца, стиснувши кулаки, підступила до дочки.

— Не руш її! — озвався хаджі Хрісто до жінки. — Вона надумається собі й пригадає. Ще є час до завтра.

— Але, що ж тут думати, коли справа йде за батька!

— За батька, за матір і за неї саму. Вона ж у нас одна і ми для неї зібрали все добро, а воно марно пропаде, коли мене зашлють на каторгу. Це ще не велика кара для таких у яких в домі збирались комітетчики. Коли я їх не видам, турки скажуть, що й я належав до комітету. Подумай про це, — звернувся він до Іленки: — і пригадай собі.

Він простяг руки, брязкаючи кайданами, і притиснув Іленку до грудей. Кайдани упали на груди дівчині й вона гірко заплакала.

За нею заплакала й мати.

— Вона собі пригадає, — хлипала стара. — Коли б не пригадала, була б нещасна. Була б виродком, недостойною батька, що збирав для неї грощі. О, той Стоян... А ми її думали за нього віддати.

Мати й дочка витерли сльози, попрощалися й пішли.

Додому хаджі Хрістіца поспішала так, що Іленка не встигала за нею. Поспішала вона для того, щоб дома зараз почати допити у челяді про те зібрання у Стояна. Ввесь той час Іленка сиділа в своїй світлиці й плакала. Хаджі Хрістіца закликала кожного челядника окремо на сповідь і випитувала, чи не пригадають, які хлопці збирались у Стояна. Ніхто не знав про це. Пригадали вони собі, що в той день Іленка виправила з дому всіх слуг.

— Пощо вона послала тебе? — спитала хаджі Хрістіца Стефана.

— Дивитись на Дунай, чи йде пароплав. А коли

я сказав їй, що в цей день пароплав не приходять, вона сказала: „приходять не той звичайний німецький, а інший, англійський... іди й дивись, поки прийде“. Я трохи не дві години сидів на скелі і не дочекався.

Так само вона порозсилала інших слуг.

— Вона це зробила навмисне, щоб покрити комітетчиків, — подумала хаджі Хрїстіца. З цією думкою вона пішла у доччину світлицю.

— Кажі мені, хто був у Стояна на зібранні? — крикнула вона грізно.

— Я забула, мамко, — відповіла дочка.

— Брешеш! брешеш! брешеш! Ти розіслала всіх з дому!

Іленка мовчала.

— Не розсилала? га? кажі!

Дівчина мовчала.

Хаджі Хрїстіца подивившись на неї грізно, почала казати різким голосом.

— Маєш тепер рятувати батька від нещастя і себе від сорому. Скажі, кого ти бачила у Стояна? Батько виказав одного, ти викажі інших і все буде добре. Змилуйся над батьком і над собою самою.

— Ох, мамко! — відповіла дівчина: — як це мені серце розриває!

Вона заплющила очі й стиснула голову руками.

Хаджі Хрїстіца кипіла з гніву, аж розпирало її. Вона вже не знала впину ані в словах, ані в руках. Стиснувши кулаки, з блискучими очима наступала вона на дочку і лаяла її.

— Ти зо мною не жартуй! не глузуй! — вищала вона. — Кажі!

І вона вдарила дівчину по лиці, аж луна пішла. Іленка немов скаменіла і лиш благаючим поглядом дивилась на матір.

— Кажі! — вищала стара і знов вдарила її з другого боку.

Вона була її без ліку, осатанівши.

— Не скажеш?

Дівчина лиш благаючим поглядом дивилась на неї. Це ще гірше розлючувало матір. Вона перестала бити її по лиці, але вхопила за коси і стягнула з софи.

Іленка ні трохи не пручалась. Мати тягла її, штовхала ногами, а вона все мовчала, мов нежива. Лиш зрідка глухо стогнала, а мати все питала:

— Не скажеш? га?

Хто його знає, скільки тривало б те огидне знущання, коли б несподівано не надійшла баба Мокра.

— Що це? — скрикнула вона з порога.

Хаджі Хрістіца спустила руки.

— Дочку бєш? навчаєш? — почала баба. — А я думала, що в таку тяжку пору, сусідко, це тобі не в думці.

Іленка підвелася з долівки і сіла на софі на своє давнє місце. Вигляд її був страшний: лице палало, очі червоні, заплакані, коси розпатлані, одежа подерта, розхристана. На долівці розсипане було намисто, коралі й дукачі.

Баба Мокра, шануючи чужу господу, не хотіла питати, з якого побиту вчинилась така пригода.

— В недобру пору я прийшла, — сказала вона. — Піду я собі.

— Ні, ні! Не йди, сусідко, — сказала хаджі Хрістіца, задихавшись. — По-ч-екай... розсуди...

Вона дихала, сопла і добра хвилина пройшла, поки вона змогла говорити.

— Розсуди, почала вона. — Від її слова, — вона показала очима на дочку: — залежить свобода батька, а вона того слова не хоче сказати. Уперлася, затялася. Уперлася так, що я вже не змогла витерпіти. Ох! — зідхнула вона. — Що ти скажеш?

Баба Мокра подивилась на Іленку. Дівчина мала

такий нещасний вигляд, неначе справді зробила яке злочинство.

— Тут, у нашій хаті, — казала хаджі Хрестіца, — зібралось у Стояна скілька чоловіків комітетчиків, яких прізвиська вона знає.

— Ну? — спитала баба Мокра, переводячи очі з дочки на матір.

— Нехай лиш вона їх назве, то її батька зараз випустять з тюрми.

Баба Мокра знов перевела очі з матери на дочку й спитала:

— І вона їх назвати не хоче?

— Не хоче, — озвалась хаджі Хрестіца гнівно.

— Гм!.. забула може.

— Забула! Так вона каже, але це неправда. Вона бреше.

— Гм... не конче, — сказала баба. — Буває так, буває, що людина забуде.

Хаджі Хрестіца не знала, що й сказати на це.

— Коли уперлась, то погано, — дуже погано, але як каже, що забула, то може й так. — Дайте їй час, щоб пригадала собі; буває так, що людина на завжди забуде, а буває й так, що й пригадає собі. То ж і зо мною так було, що я аж на два місяці забула, як мій брат зветься. — Хіба це чуване діло? А так таки було. Чи з тобою, сусідко, так не бувало?

— Але я пригадала б, — відповіла хаджі Хрестіца, — коли б діло йшло за мого батька. Бо це ж батько, — батько у тюрмі сидить.

— А що, я чула, що тебе пустили у тюрму? — озвалась баба Мокра.

— Пустили.

— Я ж власне за тим прийшла, щоб розпитати, що там чувать?

— Що ж там чувать... Хаджі Христо в кайданах, — тяжко зідхнула жінка.

— Е, невелике це нещастя. А коли до його пускають, то є надія, що й його самого випустять.

— Випустили б завтра, коли б не вона, — відповіла хаджі Хрістіца, показуючи кулаком на дочку. — Нехай тільки хаджі Хрісто назве тих людей, то зараз з винуватця переміниться у свідка.

— У свідка? — тсі! — озвалась баба Мокра. — Таке свідоцтво, то річ погана.

— Не гірша від каторги на галерах.

— Гірша ніж шибениця.

При тих останніх словах Іленка глянула на бабу Мокру вдячним поглядом.

— Але, — казала баба далі: — ніякого лиха йому там не буде. Викрутиться.

— І так він без викупу не вийде, — зідхнула важко хаджі Хрістіца.

— То нехай нічого не платить.

— І на шибеницю нехай іде?

— Коли б хаджі Хрісто пішов на шибеницю, то швидше настав би той час, коли болгари перестали б іти на шибеницю за те, що вони болгари.

Хаджі Хрістіца тих слів не зрозуміла. Але зрозуміла їх Іленка й для неї ці слова були сказані. Дівчина вдячно глянула на бабу Мокру і почала лагодити на собі пошарпану одягу. Баба Мокра тимчасом розважала хаджі Хрістіцу, доказуючи, що її чоловікові, коли й загрожує що, то хіба тільки грошова страта.

VI

Стоянові щастило. Не що інше, як сліпе щастя вивело його від Станка. Він тількищо постелив собі на долівці і думав лягти спати, як почув слова Станка: „Стояне, втікай“! Почувши це, він вийшов на подвіря, перескочив через мур і побіг через вигін, на якому не було ні душі, до саду баби Мокри. Той сад був також огорожений муром, зверху посипаним склом і перелізи

було дуже трудно. Але як доводиться рятувати свою голову, то така перешкода не страшна. Він схопився за мур, не вважаючи на те, що порізав собі руку, подер одержу, виліз на мур і зіскочив з його в густу малину, що росла під муром. Там йому було дуже зручно сховатись і ніхто з челяді баби Мокри не міг би його побачити. Це було дуже добре, бо Стоян не знав усіх челядників в тім домі і кому з них можна було б довіритись. Малина закривала його від цікавих очей, а тимсамим міг бачити всіх, хто приходив у сад. Він знав тільки бабу Мокру, Петра й Анку і власне їх виглядав, вибравши собі добре місце в кущах.

Він чекав довго і спати йому тяжко хотілось, але він боявся заснути, щоб випадково хто не наскочив його сонного. Пробував думати про різні речі, але повіки його самі собою закривались. Він розплющував їх силоміць, розглядав стебла і листя малини та інших кущів, старався думати про те, чи не можна було б щепити одну рослину до другої так, як дружать одну людину з другою і з цього його думка перескочила на Іленку.

— Отак! — подумав: — пропала вона для мене, — і зідхнув.

Він думав, як би йому добре жилося з нею; тепер вже не йшла йому думка про кущі та рослини; він все думав про Іленку і заснув.

Сон велика сила і не вважає ні на яку небезпеку. Сплять люди під гуркіт гармат, під градом куль, не диво, що Стоян заснув у затишку, в теплі і не чув легенького шелесту у кущах, коли проходила у ту сторону дівчина. Це була Анка.

Наблизившись до того місця, Анка побачила, що хтось спить і спинилась відразу; вона думала, що це якийсь з челядників, але цікавість посунула її вперед і придивившись, вона пізнала Стояна.

— Невже ж це він? — подумала вона.

Вона підійшла ще ближче, нахилилась над ним і приглядалась. І якась невідома сила прикувала її очі до нього. Вона не могла одвести очей від того молодого сонного обличчя, від стрункої юнацької постаті, від тої голови, за яку турецький уряд назначив ціну. Той юнак, на якого вона, бачивши раніше, не звертала уваги, тепер видався їй таким принадним, що вона не могла надивитись. Брав її жаль за його і що більше вона придивлялась, то більше зростав той жаль. В її голові перебігали різні думки і всі ті думки були про те, якби його захистити і врятувати. Вона закрила б його собою, щоб ніяке око людське, крім її очей, не бачило його.

Ані матері, ані брата не було дома. Баба Мокра пішла в крамницю, а Петро поїхав по торговельним справам. Тому то тепер Стоян був під її опікою. І вона розуміла, який обов'язок тепер лежав на ній. Треба було попередити одвернути увагу всіх слуг од саду і для того вона загадала їм всім такі роботи, що вони не мали потреби ходити туди. Потім вона приготувала комірку, щоб сховати його і, полагодивши все, сіла в саду з роботою в такім місці, щоб бачити той куток, де спав Стоян. З того кутка вона не спускала очей. Вона дивилась і думала, думала про монастир, у який збиралась. З тої думки вона перейшла на інші і додумалась до тихенької і любенької господи, де вона жила б зі Стояном.

— Буду його стерегти сама... сама...

І та думка так її захопила, що коли б хто їй сказав тепер: іди зараз у монастир, або вже не підеш ніколи, — вона не знала б, що робити.

Найтрудніша річ була перевести Стояна з кущів у комірку так, щоб ніяке цікаве око його не побачило. Можна було б виправити кудись всіх слуг, але міг трапитись випадково хтось чужий. Безпечніше було б перевести його вночі, але в такому разі треба стерегти

його в куцах від чужого ока цілий день. А хто ж поклопочеться подбати про їжу йому, коли він прокинеться? Певне він голодний, — подумала Анка.

І жаль їй стало його невимовно. В думках вона перебрала всі страви, якими хотіла б його нагодувати.

Але як його вивести з кущів?

Це питання заповонило всі її думки. На останку прийшла їй така думка, що з радощів вона трохи не плеснула в долоні. Коли одягти Стояна в жіночу одягу, то ніхто його не пізнає. Вмить вона взяла свій яшмак і фереджію, в яких виходила на вулицю, згорнула їх і вийшла в сад. Треба було покласти це коло Стояна. Коли вона наближалась до кущів, серце її стукотіло так, мов би хотіло вискочити,

— Чи спить ще? чи може прокинувся?

Вона підійшла, спинилась знов рушила, знов спинилась і ніяк не могла одважитись заглянути у кущі. Хвилину вона прислухалась. А потім, набравшись духу, заглянула в кущі.

— Що це? — спитала вона сама себе.

Місце, де спав Стоян було порожнє.

— Пішов? куди?

Взяв її смуток і страх. Вона не могла зрозуміти, як він міг зникнути, коли вона його з очей не спускала ні на одну хвилину. Як же це сталося? Диво!

Але це диво вияснилось дуже швидко: Стоян став перед нею так несподівано, що вона аж крикнула:

— Ой!

— Цить! — озвався він і тихенько додав: — я виглядав бабу Мокру, Петра або тебе, щоб попросити вас сховати мене.

— На! — сказала вона, подаючи йому одягу.

Стоян взяв згорток у руки, огледів, розгорнув його і, коли з середини випав яшмак, він спитав:

— Це що?

У дівчини серце тріпотіло і так вона збентежилась, що не могла промовити слова.

— Ой! — протяг Стоян, розгортаючи фереджію. Чи це для мене?

— Еге, — відповіла дівчина.

— Треба мені в це одягнутись?

— Отож — прошепотіла вона, не сміючи підвести очей.

— А що ж я зроблю з вусами та бородою? — спитав він.

Це він спитав жартовливим голосом; дівчина трохи осмілилась і з під лоба глянула на Стояна.

— Мої вуси вилізуть з-під яшмака.

Сказавши це, він почав завивати свою голову тим серпанком, який носять жінки у Туреччині. Робив це він незручно і ніяк не міг до ладу обгорнутись яшмаком, аж сміх брав дивитись.

— А що, добре? — спитав він.

Анка подивилась і стиснула губи, щоб не сміятись.

— Гарна з мене молодиця?

Дівчина не видержала, одвернулась і засміялась.

— Натягати тепер фереджію?

— Та ні, — сказала вона.

— А що ж?

— Яшмак треба завинути інакше.

Стоян скинув серпанок і почав знов закручувати його на голову.

— Не так.

— Та як же?

— Треба закладку покласти наперед.

І Анка взяла серпанок і склала його, як слід.

— Ось так! — сказала вона.

Стоян нагнув голову і Анка вмить обв'язала його яшмаком, як треба. Під тим яшмаком сховалась і борода і вуси, а незакриті були тільки очі й чоло.

— Добре тепер, — сказала дівчина: — одягай тепер фереджію.

Анка подала йому чорний плащ, який носять болгарки (тільки туркині мають право носити різноманітні плащі). Стоян надів його і тепер лиш чоботи й холоші унизу одрізняли його від жінки.

— Ходім! — сказав він.

— Почекай! — промовила Анка.

— Де?

— Тут. Почекай трохи, поки я вернусь.

Вона побігла, щоб зробити порядок з челяддю. Випровадивши з дому всіх за різними потребами, вона вернулася в сад.

Стоян думав, що передягали його за тим, щоб перевести через місто. Він звернув увагу на свої чоботи та штани й подумав, що Анка пішла по шальварі та капці. Але подумав він чому ж Анка не принесла їх разом з фереджією, та яшмаком?

Саме тоді вернулася Анка і, не входячи в кущі, гукнула на його:

— Іди!

Стоян висунувся з кущів.

— Ходім швидше, — сказала вона і пішла вперед.

Вони бігли через сад. Стоян плутався у фереджії, але поспішав за Анкою. Вона повела його через подвір'я до дому, потім крутими східцями через сіни у хату. Там відчинила шафу і сказала йому:

— Лізь туди!

В тій шафі задня стінка була піднята і підперта дрючком. Коли Стоян зайшов за ту стінку, Анка підняла дрючок і стінка спустилась, а він опинився у комірці, ступнів десять завдовжки та чотири завширшки, збоку було високе вузеньке віконце і вся комірка скидалася на скриньку.

У кутку лежала згорнута постіль, по інших кутках різні хазяйські речі і між іншими драбинка, яка

назначена була на те, щоб по ній спустатись з комірки вниз через діру у помості; звідтіля йшов потайний хід на двір і знали про цей хід лиш жінки, щоб ховатись на випадок якого нападу.

Стіна закрилась і Стоян опинився сам у комірці. Він оглянувся, пройшовся і сів у кутку на постіль.

— Що ж далі? — спитав він сам себе.

Але не мав часу розмірковувати, бо знов піднялась трохи стінка і підсунулась підставка з кавою, ласощами та водою. За цим показалаь Анка. Стоян взяв від неї підставку й спитав:

— Скажи мені, Анко, для чого ти прийшла з фереджією та яшмаком до кущів малини?

— Щоб тебе ніхто не пізнав, коли ти мав проходити садом і двором.

— А хто ж тобі сказав, що я у саду?

— Ніхто.

— Але ж фереджію та яшмак ти принесла для мене?

— Для тебе, бо за твою голову назначена ціна.

Це була для Стояна новина. Він спитав:

— Ціна за мою голову?

— Та й велика: тисяча гурушів.

— Я не знав про це.

— Тисяча гурушів, — сказала дівчина і відійшла, спустивши стінку.

Стоян знов лишився сам і почав думати про цю новину, але знов сталася йому перешкода; стінка відхилилась і Анка просунула другу підставку з різною їжею: з шинкою, мясом, кавяром, сиром, маслиною, халвою, хлібом та пляшкою вина.

— Прошу! — промовила Анка.

Стоян взяв підставку, хотів ще поговорити, але дівчини вже не було. Нічого йому було робити, тільки взятись за їжу. Він був дуже голодний, бо за три дні тільки всього й їв, що шматок мамалиги, сир та дві

цибулі, що взяв у баби у Кривені. Він потрощив все, що було, підставки і начиння поставив у куток, розгорнув постіль і ліг. Він доживався Анки, але її не було довго. Минали години, він прислухався, виглядав у віконце, але нікого не було. Він подумав, що коли так буде довго, то прийдеться пропасти з нудьги. Він лежав, вставав, огледів усі закутки в комірці, відчинив ляду в помості, зміркував, що треба сидіти дуже тихо, щоб хто його не почув і сказав собі:

— Мабуть здурію, коли доведеться так просидіти з тиждень. Чому Анка не йде?

Лиш увечорі в комірку ввійшла не Анка, а баба Мокра.

— Здоров був, — сказала вона.

— Бабо! — спитав він: — чи я тут довго буду сидіти?

— Аж поки вернеться Петро, днів скільки. Показуватись тобі не можна, бо за тобою трус іде по місту і через тебе забрали у тюрму хаджі Хріста, Станка, Петка, Георгія.

— Як же вони про мене довідались? — спитав він.

— Бо за тобою стежили, але твій слід згубили у Станка.

— Диво... диво...

— Хтось тебе побачив.

— На вулиці я тільки собак бачив. Хіба довідались від хаджі Хріста. Але хаджі Хрісто не знав куди я пішов від нього.

— Досить того, що про тебе зробили донос і твій слід згубили у Станка. Шукають тебе скрізь і сюди певне прийдуть, але я їм поможу шукати. Лиш сиди тихо. Буде тобі все, що треба.

З тим баба вийшла. А незабаром з'явилась Анка і знов принесла їжу.

Він хотів завести розмову, але Анка, забравши посуду, яку була принесла вранці, поспішаючись вийшла.

Стоян взявся за їжу і наївшись добре, він прилагодив ляду у помості й драбинку, щоб вийти вночі на двір і думав уже лягати спати, коли у віконці почув голос, що кликав його тихенько:

— Стояне!

— Га? — озвався він.

— Подай мені посуду, — сказала Анка.

Стоян взяв посуду з кутка і подав їй.

— Може тобі чого треба? — спитала вона.

— Ти приходиш і зараз втікаєш, як від зарази.

— Я.. я не втікаю, — сказала дівчина.

— А проте, я не можу поговорити з тобою.

— Говори, — шепнула вона.

— Що там у хаджі Хріста чувать?

— Майка довідувалась. Хаджі сидить у тюрмі, дома всі плачуть і на тебе нарікають.

— Я бо не розумію яким способом довідались турки, що я туди заходив? Може хаджі Хрісто, або Стефан проговорився?

— Не знаю, — відказала дівчина.

— А чи не можна б довідатись про це?

— Спитаю Іленку.

— А так: Іленка мабуть знає. А як будеш з нею говорити, попроси її, щоб пошукала в моїй кімнаті один папір: я сховав його у дверях від шафи, за луткою; друга шафа з правого боку. Хаджі Хрісто так швидко і несподівано вигнав мене від себе, що я не встиг забрати того паперу і знищити його. Коли б він, крий Боже, попався туркам у руки, багато біди було б.

— Так як же, — спитала Анка: — доведеться хіба сказати Іленці, що ти у нас?

— Сказати? Гм! Як ти думаєш?

— Бо інакше що ж я їй скажу, коли вона питає, звідкіля я знаю про той папір?

— Правда... треба мабуть, сказати.

— Заклену її, щоб нікому не казала.

— Хіба що так, — сказав Стоян. — А що про Станка чути?

— Бідна жінка його плаче.

— Ой! — зідхнув Стоян: на моїй душі тажкий гріх буде за жінку і за дітей, коли Станко не вирветься з турецьких рук.

Стоян проспав ніч добре. На другий день Анка чотири рази приходила до нього. За останнім разом вона принесла йому той папір, про який він клопотався. Був це лист його до комітету в Букарешті, якого він не встиг переслати. Там писав він, що склалася громадка в Рущуці і що збираються післати по селах на проповідь повстання, писалось і про пересилку книжок та часописів.

Запаливши сірника, Стоян спалив того листа і зідхнув спокійно.

VII

Арістархі-бей дуже щиро взявся за слідство. Він набрав у тюрму силу людей; жандарі старались догодити йому і хапали людей за абияку причину. Опріч того по селах турки забирали до конаку всіх людей, які здавались їм непевними. Щодня приводили у Рушук і садовили в тюрму цілими валками таких людей. Арістархі-бей знав добре, що з них і десята частина не винна ні у якій політичній справі, але йому треба було, щоб слідство було гучне й велике; треба було показати деяким європейським державам, які спочували слав'янам, підданам Турції, що болгари підготували широке повстання і самі викликали з боку Турції люті кари.

Дуже хотів Арістархі-бей дізнатись, які це зібрання були у Стояна і хто там був, але ця справа запинилась на Іленці.

— Ну, що ж? — спитав Арістархі-бей хаджі Хріста, прийшовши до його на другий день у тюрму.

— Ось! — відповів той, подаючи йому гаманець золота. — Перещитай!

— Такому чесному купцеві як ти, треба вірити на слово. Ти ж щитав?

— Щитав.

— Та й годі? Ну, а що далі?

Хаджі Хрісто зідхнув важко і здвигнув плечима.

— Прізвиська? — питав бей.

— Знаю тільки два: Стоян і Станко. Того третього не знаю, як звуть, хоч може пізнав би його коли б побачив.

— Так це одна збірка у саду. Я так і в протоколі звелів записати: „Збірка у саду“. Але друга в хаті?

— Не знаю, ефенді.

— Ти ж бачився з жінкою і дочкою?

— Бачився. І вони не знають.

— А слуги?

— І слуги не знають.

— Гм! — здивувався бей. — Тож значить — виходить так, наче б ти сам був у змові з ним.

— А бодай би мене ось тут свята земля зараз покрила, коли я хоч одним пальцем ткнувся до тої змови! Бода...

— Не присягайся, не треба, — перебив Арістархі-бей. — Я знаю, що ти не належав ні до якої змови, більше того: коли б не ти, то я й не знав би, що були ті збірки у Стояна. Але так виходить, що наче ти їх покриваєш...

— Що ж я зроблю? — скрикнув хаджі Хрісто жалібним голосом. — Якби ж то я знав те, чого не знаю!

— Довідайся.

— У тюрмі? — спитав хаджі.

— Гм! Виходить так, що треба тебе випустити.

Добре.

Хаджі Хрісто вдячним поглядом подивився на Арістарх-бея і обличчя його розяснилось.

— Але... — почав бей.
— Що? спитав хаджі з тривогою.
— Заплатиш мені ще сотню меджідів і будеш до-
відуватись.

— Добре. Пришли ж до мене зараз мою жінку.
— Нащо?
— Щоб добула гроші з банку.
— Добудеш сам. Я тобі вірю, хаджі, ти людина
чесна й розумна. Скажу випустити тебе з тюрми зараз,
але попередю розкажу тобі, якими способами краще
можеш довідатись, хто там збирався.

— Ну? — спитав хаджі.
— Починати треба обережно. Не розпитуй, не
тягни за язик нікого, а так... наслухай... Видавай себе
за щирого болгарина, патріота. Що ти посидів у тюр-
мі — воно добре, легше тобі буде. Вже й тепер деякі
дурні кажуть: „а чували? хаджі Хрісто... хто б думав?.“
Оце ж побалакай собі щиро, нищечком з одним, дру-
гим. А я тим часом зроблю в твоїй хаті трус. Чи не
знайдеться що в тій хаті, де жив Стоян.

— Може... — сказав хаджі Хрісто. — А коли буде трус?

— Колись. Чи в тій хаті після Стояна ніхто не жив?

— Ніхто.

— Гляди ж, щоб там нічого не рушили. А тепер я
тебе покличу в канцелярію і вже звітлія підеш додому.
Хаджі Хрісто чекав недовго; може через пів го-
дини прийшов жандар і повів його в канцелярію. Там
сидів вже Арістархі-бей, ага секретар і два драгомани
(перекладачі посольств російського та австрійського).

Хаджі Хрісто сів на софу; йому зараз подали каву
й люльку. Тимчасом бей, приказав привести Станка.

Привели Станка. Арістархі-бей, взявши якийсь
папір, звернувся до нього.

— 6 травня цього року ти був у саду хаджі Хріста?

— Не пригадую, якого це було дня, але пригадую,
що був, — відповів Станко.

- Було вас троє?
- Троє.
- Назви мені, хто був.
- Не можу назвати.
- Чому?

— Бо коли за це тягнуть у тюрму, то я не хочу підводити других. Можу піставити лиш свою голову, а не чужу. Так моя совість каже мені.

— Як же твоя совість допустила пристати до злочинства?

— Те, що ти, бею, називаєш злочинством, інші люди називають чесним ділом.

— Ти забуваєш, що маєш жінку й дітей, і буде їм велике лихо, коли ти будеш братись за такі чесні діла.

— Принаймні жінка не посоромиться мужа, а діти батька, що не зробився він зрадником і донощиком. Не силуй мене, бею, на донос, бо нічого з того не буде.

Хаджі Хрісто при цих словах не знав, куди подіти очі: він то спускав їх, то підводив на присутніх, то брав люльку в рот, то покидав її.

— Один з тих, що були на збірці у саду, зветься Стоян Кривенов, — читав Арістархі-бей з паперу і звернувся до хаджі Хріста: — еге, так?

— Та... так, ефенді, — пробубонів той.

— Бачиш? — звернувся Арістархі-бей до Станка— нічого не pomoже така чесність, якою ти хочеш закритись; такі поважні люди, як хаджі Хрісто, не признають її.

— Може це тому, — відповів Станко, — що хаджі Хрісто боїться і за совість, і за багатство своє, а я... тільки за совість.

Станка вивели, а після його Арістархі-бей приказав приводити по одному трохи не два десятки молодих людей, щоб хаджі Хрісто пізнав, чи нема між ними того третього, що був на збірці у саду. Кожному

в'язневі бей задавав по два-три питання і уважно дивився на хаджі, чи не виявить той своїм обличчям, що пізнав котрого. Але хаджі не пізнав нікого. Коли перевели всіх арештантів, беєві доклали, що привели якогось в'язня з села.

— Нехай приведуть його, — приказав бей.

Двоє черкесів увели парубка літ 22, у свиті у грубих полотняних штанах, у постолах та великій смушевій шапці.

Арістархі-бей у ту пору переглядав папері й не дивився ні на в'язня, ні на хаджі Хріста. А в хаджі обличчя дуже перемінилось, коли він глянув на парубка, бо він пізнав того третього, що був у Стояна на збірці у саду. Але бей тоді не дивився на хаджі Хріста. Він слухав рапорт черкесів, які розказували, що зловили цього ланця у селі, коли він ходив з хати до хати.

— Та й що ж? спитав бей.

— Та й нічого, — відповіли черкеси, — ходив, ходив... А як ми його взяли, він почав заїкатись.

— Хто ти? — спитав Арістархі-бей в'язня.

— Т...т...т...то...т...т...там...б-б б бу...

— Заїка, — сказав бей. — Звідкіля ти?

— З к-к-кі-кі-кі-ш-ш-ш-ш...

На превелику силу він вимовив: з Кішли.

— Пастух?

— Е-е-е-е-е-г-х-г-е. .

— Пустіть його, — приказав бей. — Виженіть його геть!

Парубка пустили, і він вклонившись беєві, висунувся у двері.

Арістархі-бей гримав на черкесів.

— Не наводьте мені сюди всяких бовдурів, що з ними й говорити не можна, час тільки гаїш! І без того клопоту повна голова. Сказано вам: забирайте тільки непевних. Який же це непевний?

— Незвичайний, — промовив один черкес.

— Коли він загугнявив так, то я вже взявся був за шапку, щоб розрубати йому голову, — сказав другий.

— Та голова двох шагів не варта, — сказав бей.

— Ми знайшли при ньому двадцять сім гурушів, — сказав черкес.

— Гмі та й взяли собі? — усміхнувся бей.

— Та ще ось оце, — сказав черкес, добуваючи з пазухи бееві якийсь папір.

Арістархі-бей, глянувши на той папір, перепитав черкеса здивовано:

— Це ви знайшли у його?

— Еге.

— Гайда! — крикнув бей жандарам: — доженіть того пастуха і ведіть сюди.

Жандарі вискочили, а Арістархі-бей, подаючи той папір драгоманові, сказав:

— Проклямація, що закликає народ збирати загони, які зветься „четами“. Як бачите, панове, діло заплутане, але потроху виясняється. Ми маємо в руках агента тайного комітета.

— Ефенді, — озвався хаджі Хрісто.

— А! — відповів бей. — Ти квапишся додому. Я задержав тебе для того, щоб ти сам побачив, що ми при допросах ніякого насильства не робим. Знаєш, як і з тобою поводитись і ось тепер випускаєм тебе, дарма що на тебе є деякі докази.

Драгомани похитали прихильно головами й чекали, коли приведуть того агента.

Чекали довго і дочекались, що жандарі вернулись один за другим, але без агента. Всі говорили в одно слово: бачили його, як виходив з конаку.

— Вийшов і пропав, — сказав один жандар.

— Шукай вітра в полі.

— Рушук не поле, а мужик не вітер, — сказав Арістархі-бей.

Всі згодились, що воно так. Але той агент тайного

комітета щез. Жандарі розбіглись по всіх улицах і ніде не бачили його, ані навіть когонебудь схожого. Вони думали, що це якесь чудо, але тут не було ніякого чуда. Парубок той, не дожидаючись, поки черкеси покажуть папір, що знайшли при йому, скористувався тим, що його випустили на волю і зараз сховався. У турецьких землях схованок багато. Відійшовши від конака з півгін, він побачив стіну, а в ній дірку, в якій собаки зробили собі леговище. Він сховався в ту дірку і бачив, як вибігли з конака жандарі. Вони бігли, оглядались і кричали:

— Куди ланець пішов?

Коли б заглянув котрий у ту дірку, то побачив би його. Але жандарі розбіглись по вулицях що духу, а він переждавши, поки вернулись назад у конак, виліз з діри і спокійненько почимчикував у місто, вибираючи ті вулиці, де було найбільше народу. На майдані стояла крамниця баби Мокри. Парубок заглянув туди й увійшов, побачивши, що в крамниці не було нікого чужого. Баба Мокра порядкувала за прилавком.

— Це я бабо, — озвався він.

— Здоров був, сину.

— Черкеси мене зловили і повели у конак, але я втік.

— Щастя твоє, ти вкрав у турків свою голову.

А до того ще не знаєш: не той злодій, хто краде, а той, хто ховати не вміє.

— Отже мені тепер і треба сховати мою голову.

— Ти чув що тут робиться?

— Трохи. Знаю про тисячу гурушів, що назначені за голову Станка: він бабо одного турка задушив, а другого вбив з револьвера, — казав він з запалом. — А я, — додав він сумно, — ні одного не задушив і не вбив.

— Гмі! — озвалась баба. — Кому що... Але тепер треба дбати, щоб тебе сховати.

— Сховатись мені не трудно, коли б тільки добратись до крамниці.

— Петра нема... вернеться через днів кілька.

— А що я буду робити за той час? — спитав хлопець.

— Попереду лягай ось там за мішками. Я на полудень, ідучи додому, на годину зачиню крамницю, а як вернусь, то заберу й тебе.

Вже наближався полудень і баба Мокра зробила, як казала. Вона пішла додому і вернулася через годину. З собою принесла вона клуночок і кинувши його за мішки Ніколі, сказала:

— Скинь своє лахміття, одягнись в цю одержу і рушай додому.

У клуночку була жіноча одержу. Це його трохи здивувало, але він передягнувся і вийшов з-поза мішків. Баба Мокра запряла його яшмаком, закривши йому невеличкі вуси.

— Іди! — сказала вона.

На вулиці ніхто і в гадку не взнав би, що під тою жіночою одержею сховався той пастух, якого сьогодні привели черкеси звязаного. Ніхто не вважав на його і він пройшовши кілька вулиць, вибрався на болгарську магалу й увійшов в оселю баби Мокри. На порозі зустріла Анка.

— Іди! — сказала вона.

Увійшовши на другий поверх, вона сказала йому тихенько.

— Посидь трохи у вітальні, а я піду виправлю Іленку: вона лиш недавно прийшла.

— Іленка від хаджі Хріста? — спитав він.

— Від хаджі Хріста.

— А що ж вона? Аджге не видасть.

— А як ти думаєш?

— Мене вона не видасть... навпаки... Веди мене до неї, цікаво чи вона мене пізнає.

Анка пішла вперед і трохи згодом впустила Ніколу в свою кімнату.

Іленка сиділа на софі. Побачивши незнайому жінку, вона не здвигнулась але й не була рада, бо хотіла на самоті розказати Анці, що повернувся батько з тюрми, але з такою умовою, яка для неї була дуже прикра. Отже через цю чужу жінку не можна було їй балакати отверто з Анкою. А ця незнайома жінка сіла собі на софі віддалік. Першу хвилину всі мовчали; нарешті Анка, закусуючи губи, спитала Іленку.

— Чи скінчила ти вже гапувати хустку?

— Ні, лиш почала недавно, — відповіла неохоче Іленка.

— А я почала капці, — озвалась незнайома жінка.

Її голос дивно якось вразив Іленку. Щось наче струснуло її; вона підвела очі на незнайому жінку й уважно придивилась до неї, а в очах її було незвичайне здивування, навіть страх, як буває, коли побачить людина якусь ману. Іленка перевела очі на Анку, але та відвернулась і затулила собі рот хусткою, щоб здержати сміх. Здивування Іленки зросло ще більше, коли вона знов почула голос незнайомої жінки:

— А я думала...

— Ой лишко! — скрикнула Іленка, кидаючись до жінки. — Ти... ти... Нікола!

Нікола почав розвивати яшмак з голови, але Іленка вхопила його за руки, дивилась йому в очі весела, щаслива, а сльози струмками бігли по її лиці.

— Ти... ти... — казала вона.

— Я думав про тебе.

— А я про тебе... ні!.. Ой... ой!.. Як же ти добре зробив, що тепер прийшов. Мені так тяжко... так тяжко тепер, — казала вона.

Жіноча одежа Ніколи якось більше осмілила дівчину; вона приступила ще ближче до його і поклала йому руки на плечі, а він, радий та щасливий, не спускав очей з неї. Радість Іленки передалася і йому: лице його палало щастям, і він мовчав, зачарований,

бо не міг знайти слів, щоб промовити до неї. Досі він не міг думати про кохання Іленки: він бідний, нікчемний наймит, а вона красуня, дочка багатиря хаджі Хріста. І ось тепер вона сама приступила до його, майже обняла його руками, радіє, що побачила його.

Але чого ж вона плаче? Чого каже, що їй тяжко?

— Чого ж ти плачеш? — промовив він. — Я ж прийшов... вихопився з рук черкесів, що привели мене сюди на аркані... Привели у конак... Там був твій батько, хаджі Хрісто...

— Ти його бачив? — спитала Іленка перелякана.

— Бачив. Він сидів на софі поряд з Арістархі бесм.

— А він... батько мій... бачив тебе?

— Бачив та не пізнав.

— Ох! — зідхнула Іленко радісно. — Не пізнав.. так, як я тебе не пізнала. Ой біда була б, коли б він тебе пізнав. Втікай, Ніколо! ой, втікай... у Румунію... Почекай лиш трохи, я побіжу додому, принесу тобі все дороге, що маю: дукачі, брилянти, перли... щоб не знав ти біди там, у чужому краї. Почекай трохи... я зараз...

І вона вихопила свої руки з рук Ніколи й збиралась іти.

Анка дивилась на їх радість, і серце її раділо, бо само недавно зацвіло коханням, дарма, що лагодилась вона у черниці.

— Не йди, Іленко, почекай, — сказала вона.

— Я зараз вернуся, — озвалась Іленка.

— Не йди.

— Чому?

— Ну... так...

Вона не вміла сказати, чому не хоче, щоб Іленка йшла: їй хотілось ще дивитись і дивитись на ту пару.

— Його треба чим дуж виправити в Румунію, — озвалась Іленка, показуючи очима на Ніколу.

— Сьогодні, може завтра приїде Петро. Він виправить його і того... другого.

— А поки Петро вернеться?

— Не бійся! Де ховається той, там сховаєм і Ніколу.

— Який той? — спитав Нікола.

— Стоян.

— Стоян? — скрикнув він.

— Цить! — сказала Анка, кладучи палець на уста.

Вона пригадала собі те, що забула: що треба бути дуже обережними при слугах і якнайшвидше сховати Ніколу в комірку. Вона відчинила двері, оглянулась, прислухалась, вернула й відчинила двері від шафи.

— Іленко! — сказала вона, підносячи палець у гору, — гляди ж нікому ані слова.

— Анко! — відповіла Іленка докірливо. — Ти ж знаєш... Баба Мокра сама бачила.

— Аби я тільки знала, що йому там безпечно буде.

— Хіба в тій комірці небезпечно?

— А батько! — шепнула Іленка.

— Що?

— Батько знає про комірки; у нас така сама є.

VIII

Ніколу сховали в комірку. Анка боялась, що Стоян, несподівано побачивши Ніколу, може необережно скрикнути, може початись голосна розмова й слуги могли б провідати про схованку. Люди бувають цікаві, а язики брехливі. Отже баба Мокра звеліла Анці зарані сповістити Стояна, що приведуть йому в товариші Ніколу. Довідавшись про це, Стоян і зрадів і засмутився: зрадів тому, що Нікола вирятувався з нещастя, а засмутився тим, що може Нікола стати між ним та Анкою. Дівчина

стала йому так до вподоби, що він нетерпляче дождав її, коли вона приходила і приносила йому їжу.

Йому навіть не було нудно сидіти у тій комірці. Але нічого було робити. Стінка піднялася і Нікола в жіночій одежі, без яшмака, ввійшов у комірку; стінка спустилась за ним. У цю хвилину Стоян забув за Анку, стиснув руку товаришеві й привітав:

— Здоров був! Так само у фереджії й яшмаку пройшов і я сюди. Тільки я не мав шараварів і капців. А ти зовсім схожий на справжню жінку.

— Я йшов так через місто, — сказав Нікола.

— А я лиш пройшов через сад... від малини до хати.

З того почалась у них розмова довга і цікава. Розказували один одному про всі пригоди у своїх мандрівках: один ходив до Відіна, а другий до Варни.

Оба ходили для того, щоб розбудити народ від того сну, яким він спав вже п'ять віків. Серед того віковичного сну вони розказували народові про чети, зброю, про волю. Народ слухав, потакував, деякі сміливіші заховували їх слова в серці б приймали прихильно нові думки, де-не-де засновувались народні гуртки; але більшість народу не могла зрозуміти тих нових думок; показала це найкраще пригода у хаті Граждана. Стоян розказував про цю пригоду Ніколі.

— Мені... — зідхнув Нікола, — нічого такого не трапилось. Я обійшов Добруджу, був у Тульчі, в Бабадажі, у Варні, в Шумлі, ходив по селах. Ніхто мене не зачіпав; лиш, коли я вже вертався, причепились до мене черкеси, забрали в мене гроші і останню проклямацію і на аркані, як собаку, привели мене в конак; там біля Арістархі-бея сидів хаджі Хрісто.

— Хаджі Хрісто в конаку? — скрикнув здивований Стоян.

— Тобі дивно?

— Він сидів у тюрмі.

— За що?
— За те, що мене не видав.
— Того б я не думав.
— Він видав би, коли б не Іленка.
— Іленка, ну... о! Іленка. — промовив зачарований Нікола. — Яка це дівчина! Знаєш, коли б вона прийшла в село і сказала людям збиратись у чету, не знаю, чи знайшовся б хоч один, який би її не послухав.
— Ця! — озвався Стоян, не довіряючи.
— Я по собі міркую; а я селянин.
— Освічений. Коли б то всі селяни були такі, як ти.

Такі розмови вели вони, сидячи у комірці й лиш Анка перебивала їх, коли приносила їжу та звістки. Від неї довідався Стоян, як воно сталося, що хаджі Хрісто сидів біля Арістархі-бея, а не в тюрмі.

— Його були обвинуватили й посадили в тюрму; а тепер він вже свідком і засідає в комісії. Він видав вашу збірку в саду.

— Збірку в саду? яку? — спитав Нікола.
— Мабуть ту, коли ти розбив чашку, — озвався Стоян і спинив Анку: — що ж далі?
— Розказав і про збірку в тебе в хаті.
— Ой! — скрикнув Стоян.
— Та не знає, хто там був, — додала дівчина.
— О! довідається таки, а як видасть, буде велика біда.

— Не видасть, — озвався Нікола.
— Як ти знаєш?
— Іленка казала.
— Хіба це від неї залежить?
— Від неї, — сказала Анка, — бо лиш вона знає, хто був на тій збірці. Була уже за це в домі хаджі Хріста велика авантюра. Хаджі Хрістіца біла її, тягала за коси по долівці.
— Проклята! — сказав Нікола.

Баба Мокра прийшла незабаром. Селянської одежі вона не принесла, але дістала Ніколі що треба з одежі Петра. Вона прийшла до комірки, побалакала з ними, жартувала і розказала про новинки з конаку і як стоять справи. Стоян цікавився про свого батька.

— Ніякого лиха йому не буде, — сказала Мокра. Меганджі поводився добре, він каже, що не знав і не знає нічого; і має певних свідків турків. Хвалиться, що вірно служив все своє життя падишахові, бо сорок літ варить каву. Погано стоять справи...

Вона назвала кількох людей, які були зовсім невинні, але так поплутали свої відповіді у слідстві, що самі себе обвинуватили. Але найтяжче було Гражданові й Станкові, бо вони були безпосередньо замішані у справу Стояна.

Це дуже засмутило Стояна.

— Я мусів би стати на місце Станка.

— По-дурному говориш, — сказала баба Мокра.

— Станко стоїть на своєму місці, а ти на своєму.

Всяк має своє місце.

Стоян і Нікола вдвох провели ніч.

Вночі вони спустились по драбині на двір, і походили по саду, щоб подихати свіжим повітрям. Нікола заглянув у криницю.

— Чого ти заглядаєш? — спитав Стоян.

— Дивлюсь, чи все в порядку.

— Хіба що?

— Гм! — протяг Нікола, не хотівши без дозволу Петра розказувати таємницю криниці і, щоб відвернути увагу Стояна, почав говорити про Іленку:

— Ця дівчина не виходить мені з голови.

— Вподобалася тобі.

— А! — озвався Нікола. — Я б для неї... а я б за неї... Не знаю, що мене так тягне, а пішов би за нею на край світа.

— Вона могла б бути моєю, — сказав Стоян.

— Як? спитав Нікола з тривогою.

— Та між нами стала Болгарія.

— Ти зрікся її для Болгарії?

— Ні я її не зрікався і вона мене не зрікалася, але мене відцурались її батьки за те, що я покинув службу і звязався з комітетом.

— Я б так не відступився, — сказав Нікола взято.

— А що ж зробив би?

— Що? Гм! Хіба ж люди без дозволу батьків не женяться? Я б... я б...

Він хотів сказати: „дав би собі раду“, але не сказав того, бо волів сам бути на місці Стояна і дати собі раду. І ті слова спинились йому в горлі; він не знав, що сказати, а Стоян озвався:

— Та... Іленка держала себе від мене далеко.

— Не хотіла тебе? — спитав Нікола.

— Не знаю... вона нічого не казала... А! — махнув рукою.

— То ти б зо мною не бився за неї?

— Хто його знає, — сказав Стоян, не хочачи говорити Ніколі про свої почування, та не однакова в них вдача: один хотів би говорити про те, що мав на серці та не знав як, другий, — знав би говорити, та не хотів. І вони мовчки походжали по саду. Враз оба спинились і прислухались. Вони почули голосний стук і здавалося їм, що це добираються до воріт баби Монри.

— Що це? — спитали вони в один голос.

Вони слухали. Згодом промайнула по стежці біла тінь, наблизилась до них, кинула одно тільки слово: „жандарі“ і вернулась назад додому.

— Анка! — шепнув Стоян.

— Іди за мною, — сказав Нікола. — Побачиш тепер, чого я заглянув у криницю.

Коли вони дійшли до криниці, Нікола озвався:

— Вважай добре — і роби те саме що я. Гляди!

З тим словом він вліз у відро і, взявшись руками за ланцюг, почав спускатись.

— Я гукну, коли треба буде тобі спускатись, і почекаю тебе у глибині.

Він спустився; Стоян нахилився над криницею; одно відро спускалось а друге підіймалось угору; коли воно дійшло до верху, Стоян почув голос Ніколи:

— Спускайся та держись добре за ланцюг!

Стояна взяв страх, коли він глянув у темну глибину. Але нічого було робити і треба було спускатись за Ніколою. Він вліз у відро і почав спускатись, взявшись за ланцюг. Знизу гукнув Никола:

— Не бійся!.. помалу, держись добре!

Відро спускалось чим раз нижче і нижче і враз почув Стоян, що відро потягнуло щось у бік, а його взяв за руку Никола.

— Вилазь! — сказав він.

Було страшенно темно. Він почув голос Ніколи:

— Тепер нехай шукають нас жандарі, хоч з цілої Турції зібравшись. Сірник маєш?

— Нема, — сказав Стоян.

— Підем навпомацки. Іди.

Пішли один за другим і добрались до печери, де можна було сісти. Никола озвався:

— Звідкіля ж таке лихо впало на бабу Мокру?

На бабу Мокру не впало б лихо, коли б не хаджі Хрісто. Увечорі зайшов до його Арістархі-бей, щоб зробити трус про який казав. Перетрусивши колишню квартиру Стояна, він нічого не знайшов і перейшов в гостинну, він засів там вже як гість. Час ішов, розмова велася про різні речі і звернулася на останку на те, що всіх найбільше цікавило.

Хаджі Хрісто сказав:

— Я нічого не знаю, але...

— Але... що?

— Я маю дочку, — зідхнув хаджі Хрісто: — й вона нажаль закохалась у Стояна. З цього нічого не вийде, бо я б з роду не віддав свою дитину за ланця, пройди-світа... А вона, ще раніше ходила до баби Мокри у три місяці раз, а тепер бігає до неї по тричі на день.

— Питав ти її за чим?

— Питав і я, питала і жінка, але... знаєш ефенді, що в такій справі...

— Еге! знаю... Дівчина дасть себе порубати на шматки, а не скаже.

— Еге.

— Гмі! — озвався бей, подумавши: це добрий указ... Але біда, що у ваших домах є такі схованки, що їх знайти ніяк не можна.

Нема вже таких схованок, як колись бували.

А все ж таки...

— Ну, є... У баби Мокри є одна, такаж сама, як у мене.

— Покажи мені свою.

— Ходи, ефенді.

Хаджі Хрісто взяв світло і пішов уперед до комірки, яка була така сама, як у баби Мокри біля світлички Анки. Він показав, як підіймається стінка і як відчиняється отвір у помості. Показав і тайні переходи, що вели з комірки на двір і в сад. Іленка бачила все те і чула з сусідньої кімнати. Вона не знала, що це значить і думала, що це й може досі роблять трус, але враз вона почула імя баби Мокри. І це її дуже за-тривожило. Страх її зростав ще від того, що вона боялася за молодих людей, схованих у баби Мокри і не могла їм допомогти.

Тим часом Арістархі-бей вернувся у гостинну світлицю і порадився з агою, як зробити трус у баби Мокри. Ага послав привести жандарів і велів їм оточити дім і сад баби Мокри так, щоб і миша не могла вискочити.

Як тільки баба Мокра почула перший стук, вона зараз збудила Анку і сказала:

— Вставай чим дужче і скажи Стоянові та Ніколі: „жандарі“!

Анка, як була, скочила у комірку і, не заставши там нікого, вибігла у сад, знайшла там Стояна і Ніколу, сказала їм те, що звеліла мати, і вернувшись назад у комірку, забрала драбину, зачинила отвір, згорнула постіль і прибрала так, що й сліду не було, що там хтось жив. Зробивши це, вона знов лягла у постіль. Вона чула тяжку ходу жандарів, які розходились по двору і змірковувала, що два з них стало коло виходу з комірки. Страх пройняв її холодом.

Почулась хода і в домі, а потім і розмова. Якийсь чужий чужий голос говорив:

— Ми одержали на тебе бабо донос... мабуть це брехня... Не прогнівайся, що ми перетрусим твій дім, щоб завдати сорому донощикові.

— Хотіла б я знати, хто на мене зробив донос? — відповіла баба.

— Того сказати тобі не можу. Але трус зробити мушу.

— Роби, ефенді, я сама тобі поможу.

Хода чим раз наближалась і почувалась вже в сусідній кімнаті.

— Куди це, ефенді? — спитала баба.

— Туди, — відповів чоловічий голос.

— Там спить моя дочка... молода дівчина.

— Нехай закриється.

— Анко!.. брє!.. — крикнула баба з порога.

— Майко!.. — озвалась дівчина з тривоною.

— Люди йдуть, закрийся!

У кімнату ввійшли: Арістархі-бей, ага і кілька чоловіків жандарів. У кожного в руках світилась ліхтарня; ага показав жандарям двері від шафи, що вели в потайну комірку. Бачивши це, баба дуже здивувалась,

але тільки на одну мить. Коли один жандар відчинив двері від шафи, баба Мокра звернулась до Арістархі-бея:

— Я власне сама хотіла показати тобі цю комірку.

— Гм! — промимрив бей.

— Нічого! — була відповідь.

— Може одежа яка?

— Фереджія, яшмак, шаравари і капці.

Це власне була та сама одежа, в якій Стоян перейшов з саду, а Нікола через місто.

— Може тютюн, капшук, недокурки цигарок? — питав Арістархі-бей.

— Нема й звання, — відповів жандар.

— Виходьте звідтіля і шукайте скрізь, — звелів Арістархі-бей жандарям, а сам перейшов у гостинну світлицю і сів на софі. Біля нього сів ага і секретар.

Вони переглянулися поміж себе і здвинули плечима.

— Побачим, чи не приведуть нам чого з двору, або з саду, — озвався ага, а тим часом не вадило б, коли б нам чого пдали.

Вони сиділи, а світили їм дві ліхтарні, що стояли долі.

Трохи згодом увійшла баба Мокра і внесла на підставці дві свічки у великих срібних ліхтарях, пляшку, чарку і ласощі на закуску.

— Марсала, — сказав ага задоволений.

Баба поставила все те на столі між беєм та агою.

— Вибачте, — сказала вона. — Прийшли ви сюди уночі, то ж вхопила я, що під руку трапилось, щоб почастивати вас і показати, що я рада вас бачити. Їжте і пийте на здоровля!

Я сподіваюсь, що ти на нас не гніваєшся, — промовив бей.

— Нубо... чого ж таки! — відповіла баба.

— І не побіжиш до паші жалітися, що ми тобі сон перебили?

— Крий мене Боже!

— Не у тебе тільки ми трусимо. Тепер часи такі настали, а доноси як град сипляться.

— Коли б мала Болгарія стільки оборонців, скільки донощиків, то був би падишэхові з нею клопіт не малий. Ми прийшли від хаджі Хріста.

— Адже ж він сидів у вас у тюрмі! — сказала баба.

— Одно другому не вадить.

Баба Мокра уважно подивилась у вічі беєві й удаючи з себе привітливу хазяйку, показала йому на пляшку й ласощі.

— Прощу! Частуйтеся! Зробіть мені честь.

І з тим словом вийшла вона з хати, лишивши їх самих. Вона вийшла в сусідню кімнату, просунулась тихесенько вдовж стінки і, відчинивши двері від одної шафи у стіні, стала підслухувати.

Як баба вийшла, Арістархі бей, взявши в руки пляшку, прочитав голосно:

— „Lacrima Christi“.

— Отой хаджі Хрісто! бодай його! — сказав ага. — Через його ми дурнісінько потривожили бабу.

— Не дурнісінько, коли оце...

І він показав проти світла пляшку і в ній заблищало жовте, як золото, вино, а світло переливалось в йому, як брилянти.

— Бачиш? — спитав бей.

— Бачу... якась ракія французька.

— Не ракія, а вино чудове.

— Випеш?

— Налий бею, попробую.

Арістархі-бей налив; ага випив і облизався; випив знов, цмокнув і погладив себе по череві.

Баба Мокра нишком вибралась з шафи.

Турки пили вино в гостинній, а жандарі шукали скрізь. Скінчився трус, допили були й вино. Жандарі

перетрусили всі закутки і обійшли весь сад, заглядали в криницю і вернулись ні з чим. Порались вони скільки годин, і вже перші півні почали співати. В гостинній на підставці стояла порожня пляшка; баба Мокра прийняла її й поставила повну. Бей й ага подякували їй за це, а вже язики їх почали плутатись. Коли ввійшов десятник жандарів з рапортом, то побачив, що свічки горіли, на столі стояла недопита пляшка, недопиті чарки, недоїдені ласощі, а начальство його хропло міцним сном. Нікому було прийняти рапорта. Жандар постояв, хрокнув разів кілька, промовив разів кілька: „ефенді“, а на останку підійшов до софи і спорожнив одну з недопитих чарок; цмокнув, витер вуси кулаком і допив другу чарку; потім хрюкнув і допив третю чарку. Він повернувся вже було вийти з кімнати, але подумавши хвилину, вернувся назад до столу, взяв пляшку в руки, перехилив її в рот і дудлив доти, поки не спорожнив її чисто.

— А! — протяг він хриплим голосом.

Згорнув із стола ласощі, які лишились, і тоді вже вийшов. Жандарям, що дожидались на дворі, він приказав:

— Треба чекать!

XI

Почувши такий приказ, жандарі зібрались громадою біля воріт. Одні лишились у двові, а другі вийшли на вулицю і всі посідали. Вони всі були потомлені й сонні.

Посідавши на землі східним звичаєм, тобто підгорнувши під себе ноги, деякі покрутили собі папіроси, інші понабивали люльки і закурили, дожидаючись. Трохи згодом одного за другим зморив сон і вони поснули. Спали начальники турецькі у гостинній світлиці баби Мокри, спала команда жандарів біля воріт, поснула і челядь у домівці.

Заснула навіть Анка: сон переміг її тривогу. На увесь дім не спала лиш баба Мокра.

Вона обійшла всю оселю: навідалась до жандарів у дворі, в гостинній відсунула свічку від своїх сонних гостей. Приглядівшись до них, вона побачила якийсь папір біля секретаря. Взявши його в руки, вона розглянула, але нічого не розуміла, бо не вміла читати. Вона знала добре, що секретар записує в протокол усе слідство, яке ведеться і догадалась, що на цьому папері записана та справа, яка привела Арістархі-бея до неї. Отже з тим папером пішла до Анки і розбудила її.

— Вичитай, що тут стоїть.

— Не вчитаю, майко, — сказала Анка, глянувши на папір.

— Написано по-турецьки?

— Ні, по-французьки.

— Тож по-французьки Стоян знає...

— Де ж він? — спитала дівчина з тривоگو.

— Ба... де він... він сховався добре, лиш до його добратись трудно... попробую...

Баба знала про свій тайник у криниці, хоч ніколи туди й не спускалась. Але тепер була нагальна потреба, бо в тому папері могли бути важні речі, які треба було знати, щоб відвернути лихо від багатьох людей. Вона зважилась.

— Сиди ж тут і не спи, — сказала вона Анці, — а я піду й незабаром вернусь. Скоро вже день буде, а турки сплять, як убиті; я думаю, що не прокинуться без мене.

Вона взяла ліхтарню, сірники, пляшку ракії, хліба і пішла до криниці. Причепивши ліхтарню до відра, вона сміливо вступила в його і спустились у низ, держачись за ланцюг.

Стоян і Нікола сиділи у темряві й нічогісінько не бачили. Багато вже часу минуло. Стоян спитав:

— Чи ж довго так буде?

— Петро нас визволить звідсіля, — відповів Нікола.

Від криниці блиснуло світло. Стоян з Ніколою побігли туди й побачили бабу Мокру.

— Ось і я до вас на хвилину, — сказала вона.

— А що там, бабо?

— Жандарів повна хата; трусили всю ніч, а на останку поснули. Ось вам: ліхтарня, горілка, хліб, але ось папір, треба прочитати його й зрозуміти.

Вона подала папір Стоянові, але світло так осліпило його, що він не міг відразу читати. Та швидко він привик і почав читати і читаючи перекладав. Це був запис тусу у хаджі Хріста й у баби Мокри. Найцікавіше в тому папері було те, що виказав хаджі Хрісто: „Хаджі Хрісто сказав, що С. К. (Стоян Кривенов) може переховуватись у б. М., бо його дочка, що закохана у С. (Стояна), до б. (баби) М. (Мокри) по тричі на день бігає“.

При цих словах Нікола тяжко зідхнув, а баба Мокра сказала:

— Що Іленка в тебе, Стояне, закохалась — це не гріх. Я хотіла її для Петра; коли вона тебе полюбила, то Петро собі пошукає іншої. Але погано, що хаджі Хрісто про це розказує туркам. Арістархі-бей прямісінько пішов до комірки. О! це погано. Добре, що ми довідались про це. Ну, — додала вона: — відведіть мене, бо мені дуже ніколи.

Нікола взяв ліхтарню і пішов попереду. Баба Мокра вибралась на верх щасливо. Вилізши з криниці, вона швидко перебігла через сад і поклала папір на тому самому місці, де він лежав, біля секретаря.

Зміст цього паперу зробив сильне вражіння на молодих людей. Стоян обурився на хаджі Хріста й сильно кляв його.

Нікола не говорив нічого; він сидів, підперши голову руками, і неначе скаменів.

На землі біля ліхтарні стояла пляшка і хліб. Стоян взяв пляшку, відкрив її і промовив:

— До тебе, Ніколо!

Нікола не ворухнувся.

— Чому не хочеш? Холодно, випив би.

Нікола мовчав.

— Гм! — протяг Стоян, відламив шматок хліба й сів собі зручно на камені.

Він поглянув на Ніколу, озивався до його але той мовчав. Дивувався Стоян.

— Що це з тобою? — спитав він. — Може занедужав?

Нікола мовчав і не ворухнувся. Спершись на ліктях, він задумався і так застиг.

— Чи не заснув ти? — спитав Стоян. — І мене вже сон бере.

— Не диво. Він таки добре випив ракії. Він помостив собі каміння, з одного гладенького зробив собі подушку, розлігся й заснув. Коли він захріп, Нікола підняв голову і промовив з серця:

— Чому ти мені не сказав, що вона тебе любить? Нащо було мене дурити?

Він встав, вийшов з печері, прийшов на скелю, задумався. Вже займався день.

Незабаром піднялося сонце, викотилось на край небозводу і залило весь краєвид своїм промінням.

Та що було Ніколі до того всього? Він дивився, але не бачив нічого. В душі його набрався жаль до товариша і приятеля й той жаль закрив перед його очима все: і небо, і землю, і воду і коли б його спитав хто, чи зійшло сонце, він спитав би: „чи зійшло?“ Закохані дивляться на світ іншими очима, ніж незакохані: для них світ існує лише в очах любої. Нікола думав: „вона його любить, вона для його по тричі на день

бігала до баби Мокри, а баба хотіла її для Петра. Що ж це вона? Чого ж вона мене так широко привітала? Чого ж вона хотіла віддати мені всі свої дукачі?”

І бідному хлопцеві в голові затуманилось від таких думок, а серце роздирав жаль, заздрість і гнів. А Іленка закривала йому весь світ у його очах.

Стоян задушив салдата, а чи ж він, Нікола, не міг задушити Стояна? Нікола не розумів, яка могла бути різниця між Стояном і салдатом. Прокинувся в йому звірячий інстинкт, який в людей цивілізованих міняє лише форму грубу, дику на цивілізований поєдинок. Він почував великий жаль до Стояна за те, що Іленка його покохала.

Він зідхнув, аж стогнав, і стискав кулаки.

А сонце підіймалось чимраз вище та вище. Туман розвіявся, небо вияснилось, поранній гомін природи трохи притих. Була може година девята, коли Нікола почув у глибині тайника відгук людської розмови. Він повернувся й прислухався. Голоси чимраз наближались. Нарешті з темряви тайника вийшов Петро, а за ним Стоян. Нікола не ворухнувся. Петро привітав його, а він щось незрозуміле промимрив на те.

— Я приїхав сьогодні вранці з Варни по залізній дорозі, — сказав Петро. — А тепер визволю вас з неволі не-вавилонської. Я дав уже телеграму в Журжево. Але треба вам сьогодні цілий день просидіти тут під землею.

— Аби було світло та їжа, — озвався Стоян, — то якось день пройде. Коли я сюди вліз, то перший час було мені дуже прикро. Темно, хоч в око стрель. Я й не гадав, що темрява такий сум наганяє. Поки не прийшла баба Мока, я не міг собі ради дати.

— Сеї ночі я вас переправлю на той бік.

— Та не мене, — озвався Нікола понуро.

— Не хочеш?

— Нехай Стоян їде, іде, пливе куди хоче, а я ли-
шусь у Рушці.

— Хіба так тобі вподобалось під землею? — спи-
тав Петро.

— З-під землі я вийду.

— Та й що?

— Та й нічого.

— Наробиш нам тільки клопоту.

— Я собі дам раду.

— Турки тебе найдуть і візьмуть.

Нікола на це нічого не відповів.

— А так ти поплив би зі Стояном.

— Я зі Стояном не поїду, — сказав Нікола. —
Ні! З ким хочеш, аби не з Стояном.

— Що ж воно таке! — спитав Стоян. — Хіба
я тобі що зробив?

— Поговорим про це колись, а тепер... не ози-
вайся до мене, коли не хочеш... — і він погрозив
йому кулаком.

— Ова! — сказав Петро. — Тепер, коли герцо-
говинці б'ються з турками, тепер коли ми повинні ду-
мати про Болгарію, коли нам треба стати до зброї,
щоб перед цілим світом добувати своїх прав, тепер, коли
між нами, що будим народ зо сну, не повинно бути
й тіні незгоди — тепер болгар на болгар, провідник
на провідника... кулаки здіймає! Ой! Ніколо! — обу-
рим голосом скрикнув Петро.

Нікола неначе опам'ятався, спустив руки і задив-
вився на Петра.

— Не розумію і гадки не маю, що це з ним ста-
лося, — озвався Стоян.

— Може ти його вразив чим? — спитав Петро.

— Чим? Ми просиділи з ним у комірці кілька
годин, ходили по саду, спустились у криницю, сиділи
під землею любенько. Я заснув і спав, аж поки ти

прийшов... і... ось... тепер він, без всякої причини... Стоян показав пальцем на Ніколу.

— Мабуть ти йому щось сказав.

— Що ж би я йому міг сказати!

— Причина, — звернувся Нікола до Петра, — не в тому, що сказав.

— Ну? — спитав Петро. — Скажи, в чім діло? Може тоді все виясниться, полагодиться і разом поїдете собі і підете на ворога.

— О! — відповів Нікола, підносячи руку. — На ворога я піду. Але... ладитись з ним я не хочу. Нехай нас розсудять турецькі кулі!

— То в Рущуці не лишаєшся?

— Посилай мене, куди хочеш.

— Не куди хочу, а куди треба, — сказав Петро.—

Один з вас проповідував у східній Болгарії, другий в західній і зібрали ви багато відомостей, які стануть у пригоді комітетові, коли треба буде починати народне повстання. Ви тепер не маєте права над собою. Коли пощастило вам утікти з турецьких рук, то треба бергти ваші голови, бо вони тепер дуже потрібні для діла. Будете наставляти свої голови, коли підете на війну.

— На війну я піду! — скрикнув Нікола.

— Підеш...

— Гай, гай! — скрикнув Нікола і кинувся обіймати Петра.

— Подай же йому руку, — сказав Петро, показуючи на Стояна, коли Нікола випустив його з обіймів.

— Йому? Ні! Між ним та мною стоїть... а!.. не хочу говорити. Коли ми обидва вийдем живі з війни, тоді поговоримо. Станем один проти другого з револьверами і будем стріляти доти, аж поки один з нас не ляже на віки.

— От тобі маєш! — сказав Стоян і додав жарт-

ливо: — тоді може скажеш мені перед тим, як стрілятимеш, чого ти гніваєшся?

— Скажу... ого! скажу!

— А тим часом чекайте один одного, — сказав Петро. — Їжу я вам приніс, що приготувала Анка. Увечорі я прийду й дещо перекажу вам. Здорові будьте.

Нікола лишився; Стоян пішов з Петром до виходу з криниці. Петро спитав:

— Що ти йому зробив?

— Не знаю, — відповів Стоян. — Пригадую собі всі наші розмови і нічого не можу придумати.

— Гм! Не говорили ви про дівчат?

— Говорили! Але ще в саду... Потім ми спустились у криницю і Нікола спокійненько, любенько розказував про тайник. А коли я лягав спати, то примітив, що він якийсь незвичайний. Ракії не хотів пити і на мої питання не відповідав. Але я на те не вважав. Я сам хотів спати і думав, що і його сон бере.

— Чи на його що не найшло?

Так вони ні до чого не додумались.

Стоян, випровадивши Петра, вернувся назад у печеру, і найшов там кіш з їжею смачною та доброю: знати було, що про це хтось дуже дбав і старався, Стоян хотів покликати Ніколу; але як же було їсти хліб з тим, хто таким пеклом дихав на його? Отже він почав їсти сам, міркуючи так, щоб лишити Ніколі половину. Наївшись досить, він лишив не половину, а трохи не три чверті, бо так багато було прислано.

Нікола не приходив.

Поївши і не маючи ніякої роботи, Стоян засвітив свічку, яких знайшов кілька в коші і пішов оглядати тайник.

Коли Стоян, поплентавшись таки довго по всіх переходах, вернувся у першу печеру, він примітив, що

Нікола туди довідувався: голод його загнав, бо їжа була вся потрошена і вино випите.

— З великого гніву мабуть йому їсти захотілося, — подумав собі Стоян. — А мабуть вже не рано.

Пізнати, яка пора, можна було, виглянувши через вихід на кручу, бо там світ був, як на долоні. Але Стоян подумав, що там сидить Нікола, не схотів іти йому на очі і подався у другу сторону, до криниці, щоб подивитись з глибини хоч на небо. Не доходячи трохи туди, він застромив свічку в щілину між камінням, просунувся обережно з виходу і виставив голову. У горі він побачив ясне небо і знати було, що сонце ще не зайшло, але враз з тим він побачив і зорі. Хоч були вони бліді, але світилися.

— Зорі — здивувався Стоян. — Що воно таке? Дивні дива трапляються мені сьогодні: гнів Ніколи, невідомо з якої причини зорі у білий день.

Це явище його дуже здивувало, бо він не знав його причини. Він виставляв голову, дивився на зорі, лічив їх, чим раз нові знаходив, аж на останку побачив щось нове. Показалось несподівано обличчя дівчини. Замість зор у криницю дивилась пара очей. У першу мить Стоян сховався, але зараз знов висунувся, бо пізнав Анку.

— Це ти? — спитав він.

— Стоян — залунало зверху.

— Я.

— Тут я! — озвалась дівчина.

— Я бачу тебе, пізнав... Ти прийшла?

— Я приходжу сюди сьогодні може двадцятий раз... Якже там тобі?

— Нічого, хоч волів би я бути на землі а не під землею.

— Може тобі чого не стає?

— Не стає мені тебе, — сказав Стоян палко.

Хвилину Анка мовчала, а потім озвалась.

- Стояне!
— Анко! — відповів він.
— Ти поїдеш на той бік у Румунію... І я туди збираюсь.
— Коли? чого?
— Коли?.. не знаю... Чого... у... у...
Вона додала щось так тихо, що Стоян не розібрав.
— Куди? — спитав він.
— У... — і знов не договорила.
— Кажі ясніше, щоб міг я тебе там знайти.
— О! В Румунії ти мене не знайшов би.
— Чому? — спитав Стоян.
— У монастир.
— Хочеш поступити у монастир?
— Еге! — промовила вона.
— Ой не роби того! ой не роби! — прошу тебе!
Лишайся вже краще в Болгарії і чекай мене.
— Довго? спитала вона.
— Поспішати не буду, — сказав він.
— Поспішай! о!..
Вони трохи помовчали; Анка відвернулась, оглянувшись і знов схилилась над криницею.
— Чого ти відверталась?
— Мені здавалося, що хтось іде.
— Нема нікого?
— Нема.
— Скажи ж мені, що тепер: день чи ніч?
— День, — сказала вона.
— А глянь на небо.
Анка подивилась угору, а потім знов у криницю.
— Ти бачиш зорі?
— Ні. Адже ж сонце ще не зайшло.
— Чому ж я їх бачу?
— Та ні, — сказала вона. — Ще сонце не зайшло і до вечора ще довго.
— Шкода! — сказав Стоян. — У садку, кажеш, нема нікого?

— Нікого, — відповіла вона, оглянувшись.

— Справді?

— Справді.

Стоян притягнув до себе відро, вліз у його і потягнувся угору. Дівчина здивовано дивилась, як він підіймався. Він вибрався на верх до самого обличчя Анки: вона трохи відхилилась і зо страхом промовила:

— Мати Божа!

— Цить, — шепнув Стоян. — Слухай я виліз для того, щоб сказати тобі: я люблю тебе Анко, люблю... люблю...

Анка простягла до його руки, мов би хотіла віддати їй йому, а з ними себе. Потім, неначе опам'ятавшись, сказала:

— Ще хто побачить!

— Дай же мені відповідь на те, що я сказав тобі і я зараз спущусь униз.

— Дам, але... — вона озирнулась і, спустивши очі, сказала: і я люблю.

— І будеш чекати мене?

— Буду, — відповіла вона і знов оглянулась. З дому хтось гукав:

— Анко!

— Ховайся! — крикнула Анка.

— Нагнись до мене і відпусти мене... з поцілунком.

Дівчина нахилилась у криницю й уста її злучились з устами Стояна; загукали знов, і Анка, все ще нахилившись, бачила, як спускався Стоян. Виліз з відра і сказав їй!

— Бувай здоров!

Вона зчезла. Він сховався, але скоро виглянув: потім знов сховався і знов виглянув, але Анки вже не було. Замість неї він бачив знов зорі, вони чим раз ставали ясніші. Коли б він подумав добре, то доміркувався б, що бачить зорі тому, що сидить глибоко у кри-

ниці, але він міг думати тепер тільки про Анку. Він дивився на зорі, а думав про неї і вона йому світила ясніше всіх зір.

— Чому ж вона не йде? — думав він.

Вже сонце зайшло і стало темно.

Стоян надумав вилізти наверх, щоб ще трохи побути там, де світила його зірка.

Але той замір перебив Петро: він спустився у тайник і приніс важні звістки.

— Де Нікола? — спитав він.

— Я не бачив його, — відповів Стоян.

— Я думаю, що він перестане гніватись на тебе, як почує, які звістки я вам приніс.

— Що?

— Розкажу я вам обом, а тобі скажу, що через тебе трохи що не відкрився людям наш тайник.

— Як? — спитав Стоян, жахнувшись.

— Так, що Анка цілий день не відходила від криниці і що ти для неї показався.

— Хіба хто бачив?

— Бачила стара Тирна, що нас всіх виняньчила. Та й щастя, що вона, а не хто інший.

— Не видасть?

— Ми її вмовили, що це їй видалось. Мати вилаяла Анку, та й край; а був би нам клопіт великий, коли б не те, що стара Тирна не добачає і не трудно було намовити її, що це їй так приявилось. А я не сподівався від тебе, що ти будеш такий необережний.

Ніколу вони знайшли при виході на кручу.

— Ну, — сказав Петро: — я думаю, що ти перестанеш гніватись на Стояна, коли довідаєшся, що Сербія обьявила Туреччині війну.

— Сербія!.. Туреччнні!... — скрикнули в один голос Стоян і Нікола.

Був це крик великої радості, від якої один забув про Анку, а другий про Іленку.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I.

Петро приїхав вранці залізницею, він зайшов поперед у крамницю, де застав матір і кілька людей знайомих, яких привела цікавість, бо звістка про трус у баби Мокри швидко розійшлася по місту. При людях Петро не міг багато розпитувати й дізнався тільки про те, що був трус і не знайдено нічого. З крамниці він пішов додому.

- Трус... — почала Анка, побачивши брата.
- Знаю, — сказав він.
- Майку бачив?
- Бачив. Я йду з крамниці.
- Але ж вони голодні будуть.
- Хто вони? — спитав він
- Та хто ж... Стоян та Нікола.
- Хіба що? Звідкіля вони взялися?
- Майка тобі не казала?
- Були люди в крамниці.
- Шукали їх.
- То вони в нас переховувались?
- В комірці.

І вона розказала братові про все, як було. Петро дещо знав про арешти з газет, які читав у Стамбулі; але тих подробиць, про які казала йому сестра, він не знав. То ж цікаво було йому слухати її. Коли Анка скінчила розказувати, він сказав:

— Як же воно добре сталося! А я власне думав, кого б тут послати на той бік. Де вони?

— У криниці, — сказала дівчина непевним голо-
сом, домірковуючись про те, чого не знала.

— Ага!

Тепер Анка побачила, що вгадала.

— Піди ж до них. Я налагоджу кошик їжі.

— Тільки поспішай, — сказав Петро, — бо я мушу
зараз іти до паші, щоб здати йому справу з того, що
він мені доручив.

Анка приготувала все швидко, і Петро покликав
її в сад, щоб вона постерегла, особливо коли він буде
вертатись назад. Анка побачила, як він спустився, як
виліз назад і таким чином довідалась про тайник у кри-
ниці. Коли Петро пішов до паші, Анка залишилась біля
криниці, трохи не на цілий день і двічі приймала там
Іленку, бо не хотіла покинути саду. З криниці вона не
спускала очей.

На другу ніч Петро спустив канатом через бльок
з кручі попереду Стояна, а потім Ніколу. При березі
їх вже чекав човен. Анка також була при тому. Спер-
шись на стіну, вона дивилась на Дунай, але не могла
нічого побачить; вода полискувала, зорі відбивались
у ній, якісь тіні пересовувались, але човна не було
видно. Анка прислухалась, але також нічого не чула.
Хлюпали об берег хвилі й за ними нечутно було, як
хлюпали весла. До того ще бльок трохи скрипів і Пе-
тро впівголоса нарікав: аджеж я його мастив оливою;
чого ж він скрипить! Треба буде його добре огледіти.

Скінчивши діло, він витягнув канат, зібрав все
і сказав:

— Вперше я оце виправив людей цим шляхом
і, хвалить Бога, — щасливо.

І, збираючи всю свою справу, він сказав сестрі:

— Ходім!

— Іди, — сказала вона, — а я ще тут побуду-
може я їх там побачу.

Вона показала рукою на світлу смугу посеред Дунаю.

З низу побачила б, а з гори не побачиш, — сказав він і пішов.

Анка дивилась і, навіть не напружуючи очей, бачила, але бачила вона очима своєї душі. Думка її доганяла човен, що тихо плив по хвилях Дунаю й віз ту людину, що зустрілась на її шляху так, як тому, хто тоне в морі, трапляється дошка, що його рятує. Думка її доганяла човен і Анці здавалось, що вона чує голос Стояна: „Чекай мене!“ О! вона буде чекати. Чи тільки дочекається? Про це вона не журилась, бо не думала, що коли вона тужить за ним, щоб він не тужив за нею. Та й не диво, покохала вона його тим першим коханням, яке відвело її від монастиря, де вона думала знайти собі втіху і розвагу після страшної смерті братів. І вона довго стояла поночі, стежачи думками за тим човном, що віз лютого, якого уста вона ще чула на своїх устах. Вона посилала йому бажання щасливої дороги й швидкого повороту і мріяла собі, що з ним навіть під землею вона жила б щасливо й знайшла б собі там рай.

В своїх розмовах з Арістархі-бем баба Мокра старалась обминати Петра. В очах турків він був зовсім байдужий до всяких політичних справ. Свою політичну діяльність та переправу контрабанди він прикривав торговими ділами. Одні говорили, що він хоче здобути собі право на будівлю залізної дороги від Рущука до Тирнова, або з Відня до Софії; другі казали, що він хоче заснувати якусь фабрику і т. ін. Петро й справді мав такі думки, бажаючи розвинути багатства Болгарії. Про це він говорив і з хаджі-Хрістом і навіть з турецьким урядом. Паша поважав його дуже, дарма, що бачив в йому болгарина. Баба Мокра розказала Петрові справу зі Станком, але вела цю справу сама, на власну руку. Вона змовилась з Арістархі-бесем і чекала, що з цього вийде.

Справа виявилась через кілька днів.

Як і думала Мокра, Арістархі-бей пробував приплутати до Станкової справи Петра. Він зачіпав його навздогад, але Петро не піддавався. Раз навіть бей просто таки спитав його:

— Що ти дав би за те, щоб визволити Станка?

— Ні одної парічки, — відповів Петро.

— Це ж твій учитель, він тебе вчив читати й писати.

— І людина він добра, — відказав Петро. — Жалко мені його, але... і він махнув рукою.

— Дурний, — додав Арістархі-бей.

— Ну... ні, — сказав Петро, — наскільки я його знаю.

— Дурний, кажу тобі, — повторив бей.

Петро замовк і не питав бей, чого він так думає про Станка. Арістархі-бей почав говорити про цю справу з бабою Мокрою, до якої він заходив часом у комірку, що була за її крамницею.

Раз якось він зайшов туди, сів, висякав носа і сказав:

— Той наш Станко дурніший, ніж я думаю.

— Чого так? — спитала баба Мокра.

— Тюрму йому відчинили; він міг втекти і... не вийшов.

— Чому?

— Та що ж! Боїться і за той страх його повісять.

— Гм! — зідхнула баба Мокра. — Він таки завжди був полохливий. Але я вже не сподівалась, щоб він з того страху не втікав від смерті.

— Отже бачиш.

— А чи не можна мені побачитись з ним і поговорити?

— Чому ні... можна. Слідство вже скінчено, обвинувачених можна одвідувати.

— Коли?

Арістархі-бей призначив час і написав дозвіл.

Пора була вечірня. Баба Мокра пішла до тюрми.

Доглядач тюрми, колишній її знайомий, привітав її і хитро підморгнувши оком, він навіть не подивився на дозвіл Арістархі-бея, впустив її у камеру, де сидів одиноким Станко. Баба привітала Станка.

— Добре, що ти прийшла, — сказав він. — Причепились тут до мене, щоб я тікав. Попереду докучали мені питаннями та допросами, тепер докучають, щоб я йшов до тебе.

— Чому ж ти не йдеш?

— Бо зараз слідком за мною підуть заптії і заберуть мене назад, а зо мною й Петра.

— Ти так думаєш? — спитала баба.

Та вже ж... хіба я не знаю Арістархі-бея?

— І я подумала. А проте я прийшла сказати тобі, щоб ти прямисінько з тюрми ішов до мене. Я тебе так сховаю, що заптії не знайдуть.

— А далі що? — спитав він.

— Сьогодні прийдеш, а завтра будеш вже на тім боці.

Станко задумався трохи й сказав:

— А що ж я на тім боці буду робити?

— Те, що й інші роблять.

— Що інші? — спитав він. — Інші! Одні ідуть на проповідь, другі йдуть воювати, треті пишуть та друкують. З мене не буде ні проповідника, ні письменника; дітей вчити в Румунії я не можу: та й буду хіба обідати тих, що самі хліба не мають.

— Не будеш обідати нікого, — сказала баба Мокра.

— Скажи мені, бабо, — спитав він — скільки ти за мене заплатила?

— Не заплатила нічого.

— То заплатиш.

— Це не твоє діло.

— Мені таке діло, що ті гроші, які ти втратиш за мене, здались би на що інше, я — чи так, чи інак — пропаша людина: в Рущуці, у Болгарії лишитись не можу; в Румунії я не потрібний ні на що. Життя моє не варте й трьох шагів.

— Для дітей твоїх, — сказала баба.

— Ні для дітей, ні для кого, — зідхнув Станко. — Лишіть мене краще тут і нехай я віддам останню прислугу мойому народові, чим можу.

— Чим? — спитала баба.

— Та смертю своєю.

Баба Мокра, здивована, аж скаменіла, а Станко казав далі:

— Візьми мою жінку і двоє найменших дітей до себе: вона тобі дома стане в пригоді. Нехай одну дитину візьме моя сестра, другу — мій брат; а найстарший може вже піти на яку службу, або ремесло.

— В нашому краї ще з голоду не гинуть і знайдуться добрі люди, що зглянуться над сиротою. — Ой, Станку... — ще намовляючи його, озвалась баба.

— Коли б мене турки пустили так, щоб я міг вернутись у свою школу, я був би радий; а коли я втечу, я буду пропаша людина; нехай же хоч не пропаду марно. Смерть дає життя. Коли б не один твій син, що пропав, і другий, що також пропав, було б у нас у Рущуці мертво, як у могилі. І ти сама, бабо...

— Ой! Так, так! — промовила Мокра. — Але сини мої не дивились смерті в очі так заздатегідь, як ти. Ой! Станку... зідхнула вона.

Вона взяла його голову руками й міцно щиро поцілувала його в чоло.

— Сину! — сказала вона.

— Майко! — відповів він.

Сльози набігли йому на очі.

Баба Мокра ще раз обняла Станка і, здержуючи

плач, швидко вийшла з тюрми. За дверима зустрів її доглядач.

— Що ж, цеї ночі? — спитав він.

Баба йому встромила в руку червінець і промовила тихо:

— Правда, що заптії наставлені, щоб зловити Станка, коли він прийде в мою хату?

— Як ти про все знаєш! — сказав той.

— Чекають від учора?

— Еге. Звідкіля ти знаєш про це.

— Від тебе.

— Добре ж ти мене підловила. Не видай же ти мене.

— Не бійся, — сказала вона, — не один день ми знаємось.

Про постанову Станка баба розказала Петрові. Це дуже зворушило його. Він зідхнув і сказав:

— Шкода його. Гарна душа.

При цій розмові були Анка та Іленка. І довго потім ще вони розмовляли з Петром про повстання народу і про ті права, які він повинен собі здобути. Петро старався передати свої думки дівчатам і багато в цьому йому допомогли поетичні твори Любена Каравелова, якого палкі вірші краще переконували, ніж всі докази розуму. Таким чином дівчата підготовлялись, щоб зрозуміти всю величність Станкової смерті. Сумно їм було. А той смуток найбільше стискав серце Іленки, бо вона знала, що до згуби Станка багато причинився її батько.

Але їм ще світила маленька надія. Вони ще не були певні, що його засудили на смерть. Дехто навіть розказував, що з Стамбулу прийшов наказ, щоб поводитись лагідніше. Отже вони чекали. Нарешті вийшов присуд.

Він засмутив всіх, а хаджі Хрісто навіть зблід, почувши про його.

— Станко! Станко! — белькотав він.

Іленка прибігла до Анки бліда, перелякана, впала на софу й у голос заридала. Під батьковою стріхою вона не сміла плакати.

У баби Мокри тремтіли уста й вона ворушила ними мов би шепотіла молитву.

І Петро ходив неначе не свій.

Кара на смерть відбулася другого дня.

Це був для рущуцьких болгарів день загального смутку. Ціле місто вийшло: майдан був повний народу, що зібрався в останній раз подивитись на тиху, покірну й корисну людину. Зійшлися румуни й турки. Їх привела цікавість подивитись на страшенних злочинців, яких ще світ не бачив. По думці турків, розбишацтва й грабунки гайдуків були дрібниця в порівнанні з діяльністю комітаджів. Це нове злочинство тим більше обурювало їх, що воно було нове.

Виведено було троє злочинців: Думітра, Граждана і Станка. Вони йшли повязані серед нізамів, а військова музика грала. Попереду верховні розганяли юрбу народу, за ними йшла піхота. Заптії очистили від народу майдан, в осередку якого були поставлені рядком три шибениці. Думітра і Граждана нізами вели під руки; а Станко йшов сам так спокійно, як тоді, коли бувало ходив зі школи у читальню. Він ішов, як завжди, шкутильгаючи на одну ногу й кланявся головою знайомим людям. В очах його і на обличчі світив той самий спокій і покірливість, з якою він завжди був радніший уступити кожному з дороги. Тільки туркам він не уступив. Болгарам, які тепер дивились на його, дух заперся у грудях. Дехто глухо застогнав, але ніхто не смів голосно виявити своє співчуття, бо боялись заптіїв.

Перед шибеницями троє „злочинців“ поводитися неоднаково: Думітра, дужий велетень, якого ніхто не міг побороти, неначе опам'ятався, почав пручатись і тяжко лаяв турків; Граждан немов нічого не розумів,

що круг його діється, і ще за життя був уже мов мертвий; Станко був спокійний, на обличчі його не видно було страху, уста його трохи ворушились і зде-рідка кивав головою, пращаючись зі знайомими. Він побачив у юрбі Петра, який був блідий і на превелику силу здержував сльози, кивнув йому головою й усміхнувся. Це був останній його усміх на землі.

Правий суд скінчився: на трьох шибеницях корчилось троє тіл; потім вони перестали корчитись і лиш трохи гойдались, а з часом і гойдатись перестали.

Турецьким звичаєм тіла повішених висіли непокриті три дні; на груди їм почепили білі дощечки, на яких були записані їхні провини й приложена судова печать. На грудях у Думітра було написано, що він явний бунтівник, бо зловили його, коли він верхи з ножем у руці їздив по вулиці і закликав народ до бунту. Гражданові була постановлена провина, що він помагав членові революційного комітету вбити турецького офіцера, коли той справляв свою службу, а у Станка на грудях було написано, що він член революційного комітету, який змагається похитнути й зламати державний порядок, що з волі Аллаха настановив падишах.

Ті написи були зроблені двома мовами: турецькою й болгарською. Турки приходили, читали їх, від ранку до вечора товклись перед шибеницями, сиділи у каварні, що була якраз напроти і стежили очима за болгарами, які, минаючи те місце, написів не читали, а тільки схиляли голови. Для турків це були злочинці, для болгар — невинні жертви.

II

Покаравши на смерть трьох безневинних людей, турецький уряд хотів залякати болгарів, але не так сталось: болгар не злякались, а тільки обурились і дивились тепер турки на християн, а християни на тур-

ків, як на ворогів. Не було б такого, коли б Станка були випустили й дозволили йому вернутись до старого діла у школу. Та турецький уряд, хотівши залякати болгарів, не зробив того.

— Пострах! пострах!

— Оце христіяни стали покірні! — казали собі турки.

Але христіяни не спокірніли, тільки притихли.

Правда, перелякались деякі поважніші та заможні, яким при турецьких порядках було добре жити. До таких належав батько Іленки. Смерть Станка гнітила його совість, але причини тієї смерти він не брав на себе, а складав на той рух серед болгарів, який почався і виріс за його пам'яті. Станко, на думку хаджі Хріста, загинув через той рух. І сам хаджі потерпів лиха від того руху, бо посидів у тюрмі. Хіба ж він не мав кайданів на ногах і руках? Хіба ж не стратив чотирьох меджідів?

Іленка часто була у баби Мокри, як коли, то й по двічі на день і всякий раз питала, чи нема яких звісток від них. — Вони — це був Стоян і Нікола. Спершу звісток не було довго; потім довідались, що вони щасливо перебрались у Румунію. Петро задумав поїхати в Букарешт, але треба було переждати трохи часу і придумати яку причину, щоб не звернути на себе уваги турецького уряду. Про цю подорож вмисне й прийшла довідатись Іленка.

— Коли ж? — спитала вона.

— Як тільки буде можна, — відмовив Петро.

— Вже я два тижні чую це.

— Невже ж ти хочеш, щоб мене зараз арештували турки, як тільки вернусь звідтіля?

— Ой, ні! — жахнулась дівчина, дивлячись на Петра.

— То потерпи трохи, — озвався він.

— Буду вже терпіти, буду...

Днів через кілька паша покликав до себе Петра. Паша, своїм звичаєм, прийняв його дуже привітливо.

— Я тебе сьогодні покликав, пане докторе, — озвався паша, — бо хочу просити тебе зробити мені одну послугу.

— Прикажуй.

— Чи ти поїхав би в Букарешт, коли б я тебе попросив? — спитав паша.

— Поїхав би.

— Щоб побачитись з комітетом.

— З комітетом?

— Еге, чи ти з ними в добрій згоді?

— Ні, не в добрій.

— Я хочу тобі дати доручення... чи візьмеш?

— Коли зможу, — озвався Петро.

— Мені треба тільки одно: щоб ти переказав комітетові мої слова точнісінько так, як я тобі скажу і так, щоб, він пойняв віру... Оце тільки...

— Добре. Це я можу зробити, — сказав Петро.

— Я маю звістки, що комітет хоче підняти бунт у Болгарії. Скажи ж від мене: нехай того не роблять. Нехай собі збирають болгарські загони у Сербії, нехай собі шукають дипломатичних шляхів, яких хочуть, але нехай не чіпають Болгарії, бо... тут паша почав говорити голосніше: — вони примусять уряд поводитись страшенно суворо. У кожне місце, де почнеться бунт, ми пошлемо силу башибузуків та черкесів і дозволимо їм купатись у крові.

І при цих словах очі паші блиснули, як у хижого звіря. Цивілізована європейська людина на одну хвилину зробилась тигром.

Петро дивився йому в очі і мовчав.

Паша вгамувався. Блиск його очей трохи пригас і він казав далі:

— Можеш зробити мені цю послугу?

— Добре.

— Я не хочу, щоб ти їх намовляв, тільки перестережи їх і впевни, що така постанова зроблена і буде виконана. Нехай же вони пожаліють бідний народ, який вони хочуть нібито визволити. Нехай вони собі орудують у Сербії і збирають там свої легіони, воно буде безпечніше і певніше. Скажи їм це докторе, не від себе, а від мене... здається я не вимагаю від тебе нічого неможливого.

— Так, — озвався Петро.

— Оце все, що я мав тобі сказати. Як вернешся і схочеш до мене зайти, буду радий, але кажу наперед, що нічогосінько не буду питать про цю справу, щоб ти не подумав, що я хочу щонебудь випитать від тебе. Мені це непотрібно, бо я маю зовсім певні звістки від моїх агентів, які сидять у тому комітеті.

Ці останні слова паші дуже прикро вразили Петра. Це значило, що у революційному комітеті були шпики, які сповіщали пашу про всі діла і заміри комітета. Всіх видатніших діячів Петро знав добре. Вертаючись додому від паші, він пригадував собі кожного з тих людей, міркував і думав:

— Це не він... Ні, це неможливо...

Але в душі Петра була якась непевність і чорні думки не покидали його.

— А що там? — спитала мати, зустрівши його.

— Погано, мамко! — озвався він. І розказав їй про всю розмову з пашею.

— Гм! гм! — промовила стара.

— Коли між ними є зрадники, тоді краще вже здатись на Божу волю і занехати всю справу на цей раз.

— Не кажи так, сину! — озвалась баба Мокра.

— До чого ж ми так дійдемо?

— Чи знаєш ти сину, чого він тебе посилає в Букарешт?

— За тим, щоб я їх перестеріг.

— Ой! ні! Знає він добре, що це для них дурни-

ця, бо вони турків знають. Те, що каже паша — не новина. Башибузуків і черкесів вже пускали на нас.

— Ну? — спитав Петро.

— Ти, сину, не знаєш турків. Паша посилає тебе за тим, щоб ти їм сказав його останні слова. Бо ці слова посиють між ними незгоду. Один про другого почав би думати: „це шпик“. Розумієш ти це синку?

— Невже? — озвався Петро, здивовано дивлячись на матір.

— Ти турків не знаєш... а я з ними довго прожила і багато лиха від них натерпілась. Навчили вони мене усміхатись, коли серце з жалю розривається. Ти кажеш: краще здаватись на Божу волю, 500 літ чекали і не дочекались нічого. А тепер, коли Сербія... Та що мені, бабі, про це говорити. Двох синів я вже поховала, а тебе не хотіла б втратити. Ти ж у мене один лишився, і я не хотіла б, щоб тебе підловив паша; він тебе посилає, щоб ти перестеріг комітет, а я перестережу тебе. Йому найважливіше, щоб переказав ті останні слова його, які він мов би нехотя, сказав тобі.

Петро задумався.

Тепер вже йому не треба було придумувати причини для своєї подорожі. Він почав збиратись у дорогу. Про це зараз довідалась Анка, а від неї й Іленка, як тільки прийшла.

— Ідеш? — спитала вона Петра.

— Іду.

— Коли?

— Через годину.

— Ой! — скрикнула вона, збираючись іти, — коли б я тільки встигла.

— Не скажеш мені: щасливої дороги?

— Скажу, як вернусь, — озвалась вона з порога.

— Що це з нею сталося? — спитав Петро сестру.

Анка здвигнула плечима.

Петро лагодив свій клунок у дорогу.

Коли вже все було готове, прибігла Іленка захихана.

Вона подала йому щось загорнуте у папір. Петро взяв. Папір, поквапно, абияк загорнутий, розгорнувся і Петро побачив там такі речі, які дуже здивували його: він звернув очі на Іленку, а вона спустила очі долі і зачервонілась.

— Що це? — спитав він.

— Це... це... — промовила вона.

— Намисто, перстні, перли, дукачі, — казав Петро, переглядаючи те, що було у папері.

Іленка стояла збентежена.

— Що ж мені з цим робити?

— Віддати, — сказала вона.

— Кому?

Дівчина збентежилась ще більше: не сміла підвести очей, придумувала, що сказати і, нарешті, зідхнувши разів кілька, промовила тихо:

— Йому.

— Кому? — знов спитав Петро.

— Їм... — сказала вона голосніше.

— Їм?.. комітетові?

Дівчина підвела на його очі і глянула, неначе з докором.

Петро, переглядаючи ті речі, казав помалу:

— Тут я бачу дорогі речі: золото, брильянти й правдиві перли. Це дуже піддержить їх касу, туди кожний з них дає, що може, дають і інші. Чи маю це віддати у касу, чи може кому з комітету?

— Віддай... — сказала Іленка.

— Кому ж саме?

Дівчина знов збентежилась.

— Може Стоянові, — спитав Петро, дивлячись їй в очі.

— Ні.

— Не Стоянові? — спитав Петро, — то може Ніколі?

— Еге! — сказала Іленка.

— Ніколі, — повторив Петро. Добре. Віддам йому при свідках.

Його здивувало, що вона віддає ті речі хлопцеві, хоч чесному, але не тямущому нічого у золоті, брилянтах та перлах. Він сказав про це Іленці, але вона промовчала і тільки зідхнула.

За її прикладом вийшла Анка, через хвилину вернула і подала Петрові клунок, загорнутий у папір.

— А? — озвався Петро. — І ти?

— Віддай це... — сказала вона.

— Кому?

— Стоянові.

— Так, це буде добре. Я доручу їм обом ваші дарунки. Стоян добре знається на дорогих речах.

Він заховав усе те у свій дорожний клунок і виходячи, сказав:

— Це добре, може вони таким чином помиряться.

III

Останні слова Петра дуже здивували дівчат.

„Може вони таким чином помиряться“. Виходить так, ніби Стоян і Нікола посварились.

— Чи ж вони посварились? — спитала Іленка Анку.

— Не знаю нічогосінько й не розумію.

— Ти ж бачила їх укупі?

— Еге. Укупі ж вони цілий день провели, у саду гуляли, укупі ж і сховались, коли трус почався.

— І не сварились?

— Крий Боже. Мов рідні брати.

— Як же могла вчинитися преміж них незгода або сварка? — дивувалась Іленка.

Анка нічого не знала й не розуміла. Довго міркували дівчата про цю справу, та нічого не доміркувались удвох. А кожна з них про себе подумала: „Чи не за мене, буває, посварились?“

Така думка промайнула в голові Анки, дарма, що бачила вона, як зустрілась Іленка з Ніколою в її господі. Очевидно було, що вони кохались. Анка пригадувала собі ту зустріч, пригадувала всі дрібниці, всі слова і доміркувалась, що мабуть Іленка тільки любить Ніколу, а він її — ні. Бо Нікола ніякого запалу й кохання не виказував, як годилось би. З другого боку знов пригадувала собі Анка той папірець, що мати її вкрала у Арістархі бея: там стояло, що Іленка любить Стояна. Отже виходить так, що Іленка любить разом двох. Навже ж вона їх двох баламутила?

Ще пригадала собі Анка, що Іленка не могла ніяк висловити Петрові, кому вона віддає свої дорогі речі.

— Ось я — відразу сказала Стоянові, та й годі, — думала собі Анка.

Думки Іленки складались інакше. Вона нічого не думала на Анку певного, а все ж таки дивувалась, чому це її приятелька завжди довідувалась і носила їжу Стоянові, а потім і обом хлопцям, коли вони сиділи у схованці й нікого туди не пускали, навіть її, Іленку. Чому це так? Нащо вона так робила? питала сама себе Іленка.

Кохання — почуття зрадливе. Часто воно з друзів робить ворогів, через його сваряться й ненавидяться брати, сестри, найщиріші приятелі.

Між Іленкою та Анкою ніякої незгоди не вийшло, а проте сталося так, що кожна з них сама собі нищечком доміркувалась, з чого могла вчинитись незгода між Стояном та Ніколою. А тимчасом між дівчатами стало якесь недовір'я.

Іленка аж три дні не приходила до Анки після того, як виїхав Петро. Навідавшись на третій день, вона спитала:

- Ще не вернувся?
- Ще ні.
- Коли ж вернеться?
- Не знаю.

І в питаннях, і у відповідях почувся якийсь холод, немов би після гарячого літа осінній вітрець, який сповіщає, що наближається зима. Анка спитала про здоровля хаджі Хрістіци.

— Чогось нездужала мати вчора, — відповіла Іленка. — А сьогодні, здається, нічого.

- Що ж їй було?
- У боці кололо.

Довго дівчата розмовляли про всякі справи. А про втікачів ні одна не згадала, наче б їх це зовсім не цікавило.

Іленка знов навідалась до баби Мокри аж через два дні. Раніше бувало, ходила туди по тричі на день, а тепер за цілий тиждень прийшла лише два рази. Та й то була б може не прийшла вдруге, коли б не довідалась, що вернувся Петро. Хаджі-Хрісто послав хлопця на пристань до пароплавів з якоюсь посилкою і хлопець, вернувшись, сказав, що бачив Петра. Почувши це, Іленка зараз поспішила до баби Мокри. Вийшло так, що якраз, коли вона підходила до воріт, з другого боку підійшов Петро з клуночком і дорожнім саком у руках.

Іленка привітала його й спинилася, а він попросив її йти вперед його. Перед дверима дому вони зустріли Анку.

Увійшовши в хату, Петро склав свій сак (клунок) під стінку, зняв шапку, і промовив:

- Щирі й сердешні привітання я привіз вам від

Стояна і Ніколи. Бачив їх обох і доручив їм ваші дарунки.

Анка озвалась:

— Мій Стоянові?

— Стоянові? — здивувався Петро. — Ні; Ніколі.

Анка нічого не відмовила, але з обличчя її видно було, що така помилка для неї дуже прикра. Так само скривилась і Іленка.

Петро, подивившись на дівчат, зрозумів, що помилився та й промовив:

— Та це все одно. Стоян зараз віддав своє у комітет, а за ним і Нікола теж віддав туди свій дарунок. Все ваше добро піде тепер на зброю для повстанців.

Іленка зідхнула, за нею зідхнула й Анка.

По їх обличчях можна було пізнати, що їх брала тривога й непевність за хлопців-утікачів, яким вони віддали свої серця. Петро і не гадав собі, як він наплутав з тими дарунками. Коли дівчата віддали йому свої скарби, він не запам'ятав добре, що Іленка дала свої для Ніколи, а Анка для Стояна, бо тоді його голова була заклопотана тою припорукою, яку дав йому паша. А тепер він не міг зрозуміти добре своєї помилки, бо дівчата йому нічого не сказали. Він дивився на Іленку зачарованими очима, бо вона йому дуже вподобалася, але не виявляв нічим свого почування, бо знав, що її серце зайняв інший. Не був він мрійник, ані зальотник-лабузник і міг силою свого розуму здержати у собі те, що почувало його серце. Іленка дуже подобалась йому своєю гарною вродою, а ще більше вдачею чесною й сміливою. Він знав добре, що вона вирятувала від смерті його і ще чотирьох товаришів, коли завзялася проти батька й матері і не видала їх.

Дівчата, дізнавшись, як Петро поплутав їх дарунки, похнюпились і мовчали. Прикро їм було, а проте вони не сміли нічого сказати Петрові. Довгу мовчанку перервав Петро.

— Не питаєте мене як маються і що роблять Стоян і Нікола?

Дівчата глянули на його з цікавістю.

— Один поїхав вже, а другий незабаром поїде.

— Куди? — спитали дівчата в один голос.

— Стоян поїхав у Сербію; там громадаються болгарські легіони. Буде з його добрий вояк!

— А Нікола? — спитала Анка, хотівши тим питанням відвернути увагу, щоб не примітили, як зворушила її звістка про Стояна.

— Нікола ще не поїхав.

— Як же воно... що ж воно... вояк? — питала несміливо Анка.

— Хіба ж ти не знаєш, не бачила? — дивувався Петро.

— Такий, значить, як турецькі аскери (салдати)?

— Такий, тільки вигляд інший. Одежа не така, змагання не такі. Аскери кривдять і гноблять народ, а наші вояки дуть визволяти народ з неволі. Болгари вишили й вигаптували їм хоругву.

Дівчата слухали Петра, притаївши дух, а далі спитала Іленла несміливо:

— І з Ніколи вояк буде?

— Буде.

— Чому ж і він не поїхав у Сербію?

— А ти туди поїдеш? — перехопила Анка.

— Поїхав би, — відмовив Петро, — коли б... і тут діла не було... може пізніше поїду й я.

— Я б не чекала! — скрикнула Анка. — Я б... я б... Ой, Боже мій милий! Чому я не хлопець?

— Можуть тепер дівчата і жінки знайти собі діло, — сказав Петро.

— Яке діло? — спитала Анка.

— Лагодьте тепер для наших вояків бинди, перевязки, шийте їм сорочки.

— А як же це їм передати?

— Пошлемо в Кладову.

— Де ж тая Кладова?

— В Сербії.

— Де ж саме? — спитала Іленка, яка досі слухала мовчки.

— Над Дунаєм, туди... вище, — сказав Петро.

— За Сістовою?

— Гой-гой! за Сістовою, за Роговою, Лом-Паланкою, за Ваддином та Радувцем...

— Так далеко?

— Далеко. Два дні пароплавом треба їхати, а по залізниці можна скоріше, по румунській стороні.

— А вони як поїхали? — спитала Анка.

— Залізницею.

— Поспішали?

— Ні, не тому. Якби їхали Дунаєм, могли їх турки перейняти.

— Турки їх перейняли б? Ова! Та ж вони вояки. Що їм турки?!

Петро усміхнувся і почав вияснити дівчатам, яка велика різниця між сильним турецьким військом, муштрованим, добре озброєним, з гарматами й невеликими „четами“ повстанців охотників, які тільки що зібрались і, якто кажуть, ще пороху не нюхали.

— Важка буде боротьба з турками, — закінчив Петро. — Поляже наших вояків чимало, багато буде ранених, багато й у полон заберуть їх.

Вислухавши Петра, дівчата збентежились і зажурились. Вони думали, що болгарських вояків ніяка сила не перемаже; що їх, як тих характерників, ні шаблі, ні списи, ні кулі не беруть. Петро розвіяв їх мрії, відкрив їм холодну, сувору правду. Вони засипали його питаннями, і він, як знав, задовольняв їх цікавість.

Матері Петро розказував всю правду. Почав він з того, що примітив якусь ворожнечу між Ніколою та

Стояном, бо про них власне у першу голову спитала баба Мокра.

— З якого ж приводу ворожнеча?— спитала баба.

— Не знаю й не догадуюсь. Коли я їм віддав дарунки від Анки та Іленки, то примітив, що Нікола так люто та запекло глянув на Стояна, немов би хотів зараз його вбити.

— Побюються колись.

— Розійшлися тепер. Стоян поїхав у Сербію, а Нікола піде на Балкани?

— Підуть значить „чети“ на Балкани?

— Ні. Коли чети переходять з Румунії у Болгарію, народ не пристає до них, бо чекає, що з того вийде. А виходить те, що турецьке військо розбиває чети і народ не ворухиться. Тому то тепер комітет постановив підіймати народ без чет, висланих з Румунії.

— У цілій Болгарії.

— Було б добре, коли б у цілій, та ба! не можна.

— Наші посланці-провідники ходили скрізь і з того, що вони виходили, показується, що коли б хоч в одному місці народ піднявся й пощастило йому хоч з початку, тоді за ними піднялась би вся Болгарія. Треба добре підпалити в однім місці і коли займеться, як слід, пожежа піде скрізь. Так постановив комітет.

— А як не пощастить з самого початку?

— То станеться те, що казав паша: напустять черкесів і башибузуків і заллють кровю весь край.

— Турки не жартують, — зідхнула баба Мокра.

— Так то, так! — зідхнув і Петро. — А пробувати треба, бо без того ми ніколи нічого не дочекаємся.

— Пробували греки, пробували чорногорці, пробували серби та герцоговинці. Невже ж ми тільки маємо сидіти, згорнувши руки й дождатись, чи не полізуть самі галушки в рот? Що ж то, хіба ми гірші від греків, чорногорців, сербів та герцоговинців?

— Пробувать треба... пощастить добре, а не пощастить... ой, тяжке лихо буде, пекельне лихо... таке лихо, що від нашого болю здригнуться другі народи. І коли за нас ніхто не заступиться, ніхто не допоможе, той біль перейде до дітей, до внуків наших і підійме їх на боротьбу, розбудить з віковичного сну... Пятьсот літ спимо ми, мамко, треба добре сіпнути, щоб розбудити з такого сну.

— Так, синку, так, — озвалась баба. — Не виспимо собі нічого... Треба будити, треба вставати... Так... За моєї памяти вже багато дечого перемінилось. Хаджі-Хрїсто жаліється, стогне, нарікає на ті переміни, але це, мабуть, через те, що не мав він синів, які своїми головами заплатили б за ті переміни й я не нарікаю, не ремствую, а благословлю їх, благословлю те святе діло... вставаймо сину, вставаймо, годі спати! Де ж воно почнеться?

— По той бік Балканів.

— Чому ж не по цей бік? Не в Рущуці?

— Бо в Рущуці, мамко, багато турецького війська, багато турків, а мало наших, край рівний, відкритий і народ у нас спить твердішим сном, ніж по тім боці; не підуть наші у перший вогонь. А по тім боці й народ сміливіший, зағони споконвіку там ведуться. Наші провідники найбільше надій покладають на тогобічний народ. Стоян, Нікола й інші, що ходили понад Дунаєм, майже нічого не зробили. Такі то справи, мамко.

— А що ж ті шпики, у Румунії? — спитала баба.

— Ет! Дурниця, мамко, — оззався Петро. — Наслав їх туди Арістархі-бей силу велику, але всіх їх там пізнали. Доносять вони йому про те, чого ніхто не таїть, про що всі говорять. Ось тепер донесли про легіони повстанців-охотників, які прилюдно збирались і по залізниці поїхали в Сербію.

Баба Мокра не зрозуміла слово „легіони“, і Петро вияснив їй.

— Нащо ж вони розділяють свої сили, — спитала вона: — і легіони послають, і потім боці Балканів повстання лагодять?

— Це для того, щоб відвернути увагу турків.

— То нам, виходить, треба сидіти тут і чекати, поки черга дійде до нас тут?

— Еге.

— Та й так сидітимем, згорнувши руки?

— Ой, ні! — скрикнув Петро.— Коли б я встиг половину того, що мені припоручено, то й так мав би діла аж через голову.

— Що ж робити? — спитала баба.

— Треба довідуватись про всі прикази, що приходять у конак з Царгороду й про всі доклади, які посилають з конака туди. Одно слово: треба знати все, що турки думають робити.

— Я тобі поможу в цій справі, — сказала баба.

— Як?

— У конаці багато є таких, що за „бакшіш“ душу свою продадуть, та я і без грошей обійдуся: у мене в крамниці є така „мастика“, що хоч кому язик розвяже. Ти вже не клопочись про це, я розвідаю все, що треба. А про що ж в першу голову треба розвідать? — спитала баба.

— Про тих власне шпиків, яких висилають в Румунію.

— Добре. Розкажуть мені про це писарчата. Це вже моє діло. А ще що треба зробити?

— Треба перебалакати з Петом, меганджієм з Кривени. Треба йому передати привітання від сина й одну справу від комітета. Діло таке, бачите, що треба буде переводити людей з Румунії на Балкани. Петова мегана стоїть якраз у такому місці, що там зовсім безпечно можна переводити людей з того берега Дунаю на цей і з цього на той. Пето людина зовсім певна і,

як ми бачили на останній судовій справі, він дуже добре умів з турками ладити.

— Пето? — сказала баба Мокра й задумалась. — Було б краще перебалакати з ним, закликавши його сюди, та ледачий він і тяжкий дуже... Нічого не вдієш, треба мені самій до його поїхати.

— Стоян казав мені, що його сестра дуже добра, розумна й певна дівчина. Вона й батька свого здвигне і сама може пригодиться.

— Побачимо... Дівчина — річ певна.

— А Іленка, мамко? — сказав Петро.

— Іленка? таких, як вона, не багато на світі. Коли б — сказала баба Мокра, — у нас все добре скінчилося, то була б я найщасливіша мати у світі, якби могла взяти Іленку за невістку під свою стріху!

— Ой мамко! — зідхнув Петро: — її серце зайняв вже інший.

— Дівоче серце, синку, міняється. Сьогодні займає його один, хто гарний, а завтра другий, хто кращий. Поки дівчина не стала жінкою, вона вибирає, передумує. Коли б Іленці довелося вибирати: чи Стояна, чи тебе...

— Я б не хотів такого вибору, — перехопив Петро.

— Чому? — здивувалась баба Мокра.

— Чому? А бо це була б з мого боку зрада, нечесна зрада. Стояна нема, він пішов воювати за Болгарію, життя своє віддає за рідну справу, а я мов злодій, вкрався б до його дівчини?

— Він вкрався у те серце, коли тебе не було. Та що казати! Ця справа не твоя й не його. А думка моя така, що Хаджі-Хрісто і його жінка з роду-віку не віддадуть Іленку за Стояна, хоч би він до них прийшов у золоті, хочби вона за ним на смерть пропадала. Коли ж ти не хочеш вкратись в її серце, то вийде так,

що не візьмеш її ні ти, ні Стоян, а візьме хтось третій і не буде з того добра ні тобі, ні Стоянові, ні Іленці.

Петро нічого не сказав на це матері, але думки свої не перемінив. З Іленкою він поводився просто, як приятель і нічим не показував їй, що вона йому вподобалась більше, ніж приятелька. Він ніколи навіть не дивився їй в очі й балакав з нею байдуже, спокійно. Лиш коли вона сама дивилась в іншу сторону, він затопляв в неї очі, в яких світилося шире кохання. Ніхто не знав про це; не знала й сама Іленка, догадувалась лиш баба Мокра, але також мовчала. Та й ніколи їй було тепер про це думати, бо, крім своїх звичайних торгових справ, вона взяла на себе й політичні справи, які займали увесь її час, усі думки. А Іленка не часто й приходила до їх господи й приходила здебільшого тоді, як не бувало дома ні Петра, ні баби Мокри.

Баба Мокра тим часом вигадала собі якусь торгову справу у Сістові й поїхала туди, а їдучи назад додому, звернула у мегану в Кривені.

Мегана стояла собі по-давньому, так само, як тоді, коли зайшов до неї турецький офіцер з солдатами. Так само не було в ту пору нікого ні на дворі, ні у мегані, так само жеврів під попелом жар у печі, стояла посуда й вся справа до кави, на полиці й у поставці, так само куняв собі Пето, сидючи на стільці при печі й деколи обганяючи мух, що не давали йому спокою.

Баба Мокра ввійшла в мегану, хоч звичай не дозволяв жінкам входити туди, де збираються чоловіки. Але у мегані, крім Пета, не було ні душі, й така зневага звичаю не могла вразити нікого. Увійшовши, баба Мокра привітала Пета. Він відповів на те привітання неохоче, не повертаючи голови.

— Давненько ми вже бачились,— сказала баба.

— Не знаю, може ми й зроду ніколи не бачились,
— промовив, не здвигнувшись Пето.

— Та подивись бо на мене, — сказала Мокра.

Пето підняв голову й подивився.

— А-а!.. Правда, давно ми бачились, — сказав він.

— Я привезла тобі привітання від сина.

Пето трохі ожив.

— Від Стояна? — спитав він.

— Він поїхав у Сербію, в легіони... на війну, — сказала баба Мокра.

— А... що ж! Добре діло, — зідхнув він. — Аби тільки зносив голову. Бо він, здається, про свою голову не дбає, мов би вона не його, а чужа. Та вже мабуть інакше не можна, коли взявся за таке непевне ремесло.

— Переказує син до тебе прохання.

— Ну?

— З того боку Дунаю будуть переправлятися у Балкани комітетчики (Пето гірко скривився, почувши це слово). Треба, щоб ти їм помагав.

— Гм... протяг Пето. — Конче треба?

— Конче.

— А чи не могли б вони переправлятися собі іншими шляхами? — торгувався Пето.

— Будуть і іншими, будуть і сюдою

— А багато ж їх буде?

— Спочатку один; він перепливе з того боку сьогодні, або завтра й сховається в лозах; треба його виглядати й цієї ночі, й завтра.

— Невже ж я маю стояти, як чорногуз, над лозами? — спитав Пето.

— Казав Стоян, що твоя дівчина...

— А! — Протяг Пето й висунувшись у двері, гукнув: — Марійко!

На цей поклик увійшла відома нам дівчина — сестра Стояна, й вклонилась бабі Мокрі, що сиділа на лаві.

— Слухай, що буде баба казати. Маєш виглядати комітетчиків у лозах — сказав Пето.

Дівчина, почувши ті слова батькові, цікаво подивилась на бабу Мокру. Баба розказала, що треба дождитись у лозах комітетчика, який вночі перепливе Дунай і подасть знак умовленим гаслом, на яке йому треба подати відповідь знов таки умовленим знаком і провести його лісовою стежкою на Балкани, та обережно, бо скрізь тепер ходить турецька погранична сторожа.

— Памятай же дочко, все, як казала баба, промовив Пето. — А тепер бабо,— звернувся він до Мокри — перейди у тую господу, попоїж та випий, чим хата багата й розкажи моїй жінці все, що знаєш про Стояна.

IV.

Іленка не часто ходила до дому баби Мокри, а як ходила, то найбільше у таку пору, коли баби й Петра не бувало дома.

Раз колись трапилось так, що вона застала Петра але він до неї не вийшов.

Вона посиділа з Анкою, побалакала з нею, все оглядаючись на двері, а далі спитала:

— Чи Петра нема дома?

— Є, — відмовила Анка.

— Де ж він?

— У своїй хаті. В таку пору він буває дома.

— Що ж він робить?

— Читає, пише. У його така сила книжок! Ціла стіна заставлена.

Іленка не питала більше. Вона посиділа ще трохи, потім встала, але не взяла на себе яшмака та ференжі і вийшла. Це значило, що вона виходить на вулицю. Анка не здивувалась, бо звикла, що Іленка була в них,

як у себе дома. Іленка перейшла другу світлицю, третю, вийшла в сіни й подалась у кімнату Петра.

Ця світлиця була убрана по-європейському: кріселка, круглий стіл з часописами посередині світлиці, лямпи та малюнки по стінах, поставці й полиці з книжками й великий стіл під вікном, увесь завалений паперами. Петро сидів коло того стола й щось писав, коли почув, що рипнули двері. Іленка ввійшовши спинилась, озирнулась по хаті, здивована тою обстановою, якої вона досі не бачила, бо всі болгарські дома мають вигляд східний, не європейський.

Дівчина оглядалась і мовчала.

Озвався перший Петро, який з зачудуванням дивився на гарну дівчину, на її очі що з такою цікавістю розглядалась по його хаті.

— Здорова була Іленко. Вітаю тебе в своїй хаті.

Іленка здригнулась і, немов з переляком, подивилась на його.

— Мабуть, ти щось хотіла мені сказати, спитати?

Іленка почервонівши й спустивши очі несміло промовила тихим голосом:

— Хотіла б я побалакати з тобою.

— Сідай же... сідаймо, — відповів Петро, подаючи їй стілець.

Дівчина збентежена й зачервонівшись, як мак, сіла несміло на край стільця. А глянувши перед себе на велике зеркало, що висіло на стіні, збентежилася ще більше, побачивши там себе на стільці: досі вона звикла була сидіти по-турецькому, на низеньких канапах, з ногами, підбравши їх під себе. Було їй якось дуже незручно й незвично сидіти на краю стільця.

— Про що ж ти хотіла зо мною говорити? — питав Петро.

— Про Червоний Хрест.

— — Червоний Хрест?

— Еге, — відповіла вона спустивши очі.

— Про той Червоний Хрест, що дбає про ранених на війні?

— Не знаю, — озвалась дівчина.

— Чого ж тобі, власне, треба? — питав ласкаво Петро.

— Я чула, що є такий Червоний Хрест, де жінки допомагають і служать раненим, обходять їх. Чула я та не знаю добре.

— Та й хочеш, щоб я тобі про це розкавав?

— Розкажи.

— Добре.

З тим словом Петро підійшов до свого стола й почав шукати поміж своїми паперами. Тим часом Іленка пробувала сісти зручніше на стільці. Але пружини стільця зігнулись під нею і здавалось їй, що вона кудись валиться. Аж облапавши гарненько стілець руками, вона перевірилась, що сидіти там можна безпечно й усілась вигідніше.

Тим часом Петро знайшов якусь книжечку й вернувшись до Іленки, почав її розказувати про те, як заступалися Женевська конвенція й Червоний Хрест. Як той Хрест заводив шпиталі та лікарні з перев'язочними пунктами на війні, показував з книжечки малюнки фургонів для ранених, розказував, як їх забирають і зносять з поля бойовиська на перев'язочні пункти й далі. Іленка уважно слухала Петра, але ані разу не почувала й слова про те, що там роблять жінки. Насмілившись трохи вона спитала:

— А жінки?

— Ти хочеш знати що вони роблять для ранених на війні?

— Еге.

— Вони доглядають хворих і ранених у шпиталях, допомагають лікарям при операціях та перев'язках. Такі жінки звуться милосерні сестри.

— І я могла б піти за милосерну сестру на війну?

— Чому ж ні!

— Зроби так, — зідхнула важко Іленка, — зроби так, щоб я пішла в Червоний Хрест.

У голосі її чулося прохання, благання, Петро подивився на неї здивованим поглядом.

— Зроби! просила дівчина. — Адже наші вояки у Кладові?

— У Кладові, — промовив Петро заклопотаний її бажанням,

— Зроби так, щоб я поїхала в Кладову.

— Гм! — протяг Петро. — Не так воно легко.

— Ти ж виправив Стояна і...

Вона мов би забула друге ім'я. Петро додав: Ніколу.

— Ти виправив їх, так само відправ і мене на той бік Дунаю, а там я сяду на залізницю й поїду в Кладову. Нехай і я прислужуся хоч трошки.

— Ти вже віддала свої скарби, вирятувала семеро людей від смерти... ти вже багато зробила, більш, ніж яка інша жінка. Ти вже послужила, — доказував він.

— Нехай... що там? казала вона. — Я ще хочу послужити... у Кладові.

— Це трудно... дуже трудно.

— Попробуй, — просила дівчина.

— Це трудно, — казав Петро. — Коли ти хочеш бути корисною, то можеш прислужитись яким іншим чином.

— Я бо... почала Іленка тремтучим голосом, — я скажу тобі, скажу по правді, чого я хочу їхати в Кладову

Петро мовчав, сподіючись, що Іленка скаже йому про Стояна, про їх кохання.

— Я хочу в Кладову, — казала дівчина, спустивши очі на свої руки, бо... бо не можу вижити дома. Батько... мати... я їх люблю щиро... але я хотіла б зійти їм з очей, на довго, аж поки скінчиться все те... вони мене не розуміють... вони не такі люди.. Якраз добре

було б для мене піти в Червоний Хрест, бо там приймають жінок. Відправ мене в Кладову.

— Ні в Кладові, ні в Сербії цілій нема Червоного Хреста, — сказав Петро.

Іленка здивовано глянула на нього.

— Нема, — казав він. — Червоний Хрест є лиш у тих державах, які пристали на Женевську умову й підписали її. В таких державах при війську є Червоний Хрест. А в Сербії — нема.

— Нема! — сумно промовила дівчина, зідхнувши.

— Нема, кажу тобі правду.

— Що ж мені робити, куди податись? — спитала Іленка, підводячи очі на Петра.

Він увесь час дивився на неї й тепер їх очі зустрілись. В очах дівчини був лише смуток та жаль, очі Петра світилися коханням; він рад був би сказати: у мене, в моїй хаті ти знайшла б спокій, щиру любов; тут тебе зрозуміли б добре, та не сказав нічого. Мовчали обоє.

— Шкода, — зідхнула Іленка, встаючи з крісла. Петрові жаль було її, жалко, що розбились ті щирі її бажання та надії.

— Почекай, — озвався він. Покажу тобі дещо... Покажу, як живуть люди в інших землях. — Він достав альбом з краєвидами Німеччини, Швейцарії.

— Бачила таке? — спитав він.

— Ні... зроду...

Іленка дуже зацікавилась альбомом, вона переглядала краєвиди, Петро розказував їй. Він підсунув їй знову крісло, вона сіла біля його й так розглядали вони малюнки, сидячи одно поруч другого.

— Яке воно гарне, цікаве! — сказала дівчина.

— Гарне? — озвався Петро. — Та й у нас не гірші місця на Балканах на берегах наших рік. І наші легенди не гірші від німецьких, але про це ніхто не знає, не чує, не бачим...

— Чому? — спитала Іленка.

— Бо сліпі ми, темні раби... пригнітило нас чуже ярмо, й ми свого добра не знаєм, чужими очима на все дивимось... Колись, як скінчиться те що тепер почалося, як буде воля, будуть і в нас такі альбоми.

Там були портрети письменників та людей всякої науки. Про кожного з них Петро розказував дещо.

Перед Іленкою відкрився новий світ, якого вона досі не знала, не чула. Це була наче відповідь на питання, яке вона задала Петрові; вона побачила, що безмірно більше добра можна зробити людям мирною, науковою та письменницькою працею, а не зброєю. Іленка дуже зацікалилась тим альбомом і про кожний портрет давала свої питання, окрім того, що розказував Петро.

Портрети були розложені в такому порядку, що кожний народ був окремо.

Переглянувши французів, німців, англійців, італійців і нарешті, на одній сторінці, Петро промовив „славяни“.

Переглянувши кілька портретів, Іленка спинила свій погляд на одному: просте сільське лице, з довгими густими вусами, у чорній смушевій шапці, під портретом вона прочитала: Тарас Шевченко.

— Великий поет український, славянський — сказав Петро.

— Болгарин?

— Ні, українець.

— Інженер?

— Ні, поет, письменник, художник.

За болгара вона прийняла Шевченка, бо трапляються й у них прізвиська на „ко“: Славейко. Вона приглядалась ще до того обличчя.

— З купців мабуть? — спитала вона.

— З селян, — відповів Петро, — з простих, убогих, невільників кріпаків.

— З селян... з простих... убогих... повторила Іленка, зідхнувши й хитаючи головою.

Петро розказав їй про кріпацтво селян, яке було за тих часів у Росії, розказав, як Шевченко писав проти тієї неволі, співав про волю, братерство любов до всіх бідних, нещасних. пригноблених.

— Я не думала, — промовила дівчина, не відводячи очей від портрета, — що він такий великий... З простих... убогих.

— Тим він і великий, — озвався Петро, — що власною силою й таланом вибився з темряви й неволі, здобувши собі велику славу, не відцурався бідного народу, а всю душу поклав за нього.

Так вони переглядали альбом з портретами й не спостереглись, як минав час. Іленка вже більше години просиділа у Петра. Не почули вони за тими розглядинами, як увійшла в хату Анка; увійшла й стала біля порога здивована, побачивши так несподівано їх укупі. Іленка сиділа на стільці при столику над альбомом, а Петро нахилився над нею і розказував їй. Вони були дуже близько одно від одного, обличчя їх майже торкались...

V.

Недавні ті часи: роки 1877 та 1878; для Болгарії це була дуже важна пора: неначе при тяжкій хворобі, коли невідомо чи жити буде хворий, чи ні. Всі були в непевності, мов у гарячці, і ті, що нічого не робили, дожидаючись, що доля сама дасть, і ті, що давно вже літ десять невтомно, невпинно працювали всякими способами, щоб здобути кращу долю для рідного краю. Почалося повстання на Балканах: народ зрозумів, чого йому треба та й ішов на одчай, щоб здобути собі волю заплативши за неї дорогою ціною, — ціною крові.

І полилась кров болгарського народу широкою

річкою і здригнулась вся Європа. Здригнулись і родичі-слав'яни і заходились помагати болгарам.

А Туреччина завзялась втопить у крові всі змагання болгарів до волі та кращої долі. Здійснилось те, що казав Петрові рущуцький паша, коли виряжав його послом у Букарешт до революційного комітету.

— Відхочеться болгарам любити свій край, — говорили турки.

Башибузуки й черкеси різали старих і малих, жінок і дітей, грабували, що можна було, палили те, чого загарбати не могли й переводили в руїну болгарські села. Хто встиг з селян — розбіглись у гори і пристали до чет повстанців. Обезлюдів тихий край; по руїнах та пожарищах хазяїнували ворони та вовки-сіроманці..

Не первина була туркам так тяжко і жорстоко розправлялись з своїми підданими: такі самі побойовиська, катування людей, пожари й руїни бували й раніше. Але тоді Туреччина була сильна й могутня й не сміли інші держави втручатися у її справи.

Тепер настали інші часи: сила турецька падала й падала, а сусідні держави росли й дужчали, — тож і відкликались вони на турецькі звірства щораз голосніше.

Дійшла звістка про криваві балканські події й до Рущука і серце болгарського люду стиснулось від болю за братів; жінки плакали, чоловіки ходили сумні й мовчазні.

Петро, прочитавши в газеті коротеньку звістку про ті криваві події, зблід як мрець. Саме тоді ввійшла до сина баба Мокра і глянувши на його обличчя, зрозуміла, що правду чула вона від людей на вулиці. Якийсь час стояли вони мовчки, мати й син, і дивились один на одного. Баба Мокра зідхнула й промовила.

— Що ж... нещастя...

Петро хотів їй щось відказати, але вона мовила далі:

— Я казала те саме, коли згинув брат твій старший і коли згинув брат молодший. То були нещастя мені, а тепер більші, та все одно. Що ж? — спитала вона.

— Мамко! — сказав Петро. — Тяжко мені, сумно й совість докоряє, чому я тепер не у Старій Загрі, а тут сижу.

— Не кажи так сину, — озвалась баба; — прийде й на тебе черга.

— Хіба прийде?

— А то ж як? Жаліємо тих, що погинули, але треба подумати й про тих, що живі покищо.

Петро схилився й поцілував матір у руку, а вона пригорнула його голову до грудей і сказала:

— Може настануть ще гірші часи, ніж тепер. А поки що треба робити те, що можеш.

Так говорила проста, неписьменна баба й навчала свого вченого сина. Та не всі так думали, як вона. Не встигла вона вийти від сина, як прибігла Іленка, бліда й задихана, немов перелякана. Петро встав до неї на зустріч, а вона заламавши руки, промовила тільки одно слово:

— Адрес!..

Це слово лякало чесних і порядних людей в Болгарії від року 1868. Тоді болгари підписували „добро-вільно“ адрес до уряду з подякою за те, що вирізали й покатували турки чету повстанців під проводом хаджі Дмитра. За що ж тепер дякувати турецькому урядові? За те, що вирізано й зруйновано кілька тисяч мирних і беззбройних селян, жінок та дітей?

— Адрес! — скрикнула Іленка, — батько.. він іде до тебе... зараз буде... і вийшла до Анки, лишивши Петра самого.

У Русук назначений був новий паша, а старого перевели в друге місце. Той старий був розумний, хитрий, просвічений і знав, як поводитись з людьми. Багато

дечого робив він так обережно й розумно, що виходило, неначе це не він робив. І адрес він провів би так хитро, неначе б то самі болгари його бажали подати. Але новий паша поведився зовсім інакше.

Він послав до хаджі Хріста ад'ютанта з приказом, щоб зараз був готовий „добровільний“ адрес, а власне звернувся він з таким приказом до хаджі Хріста, не до кого іншого, бо відомо було, що той сам придумав петицію до султана, щоб було позакривано школи та читальні.

Почувши такий наказ, хаджі Хрісто навіть зрадив, бо подумав, що це знак великої віри і шаноби для його від турецького уряду. Він і сам думав, що в такі страшні часи розрухів і нелюдських кар найкраще буде й найбезпечніше впасти ниць перед урядом, покоритись і відцуратись від тих „божевільних злочинців-повстанців“.

Отже ж він з щирою душею вислухав наказ від ад'ютанта.

— Добре, ефенді, — сказав він. — Я напишу адрес і подам його на громаду.

— Дурниця, — озвався ад'ютант. — На громаді сидять турки, які не бунтують проти падишаха. Бунтуєте тільки ви, болгари, то й мусите проміж себе зробити це діло. Ти напиши адрес до полудня, а тоді я пришлю до тебе жандарів і вони допоможуть тобі збирати підписи.

От така була справа, що пригнала Іленку до Петра.

Петро вийшов у гостинню світлицю й недовго довелось ждати йому гостя.

Хаджі Хрісто, увійшовши й привітавшись зараз виклав Петрові все діло.

— Пиши адрес, — сказав він.

— Ні, хаджі, — відповів Петро. — Такого я не зроблю.

— Чому ?

— Бо до цієї балканської роботи я сам приклав рук. Хаджі Христо аж відступив назад, розвів руки, роззявив рота і витріщив здивовані очі на Петра.

— А я... а я... — бубонів він: — думав за тебе Іленку віддати... і все добро моє...

— Спасибі тобі за це, — ознався Петро, — але...

— Але... знаєш що? — перехопив хаджі Христо: напиши адрес, підпишись під ним, то турки і в думку не візьмуть, що ти приклав рук до того... до тої справи. Скінчиться все добре, настане знов спокій і я віддам за тебе дочку. Все буде добре. Про це я не давничко говорив з жінкою. Га?

— Ні, хаджі, ні — відрікся Петро.

— Ти знаєш, скільки грошей я дам за дочкою?

— Не знаю.

— Двадцять тисяч меджідів.

— Хоч би й так.

— Більше хочеш?

— Ні за які гроші не напишу я адреса й не підпишу його, — рішуче сказав Петро.

— Це твоє останнє слово?

— Останнє.

— Що ж! — зідхнув хаджі Христо, встаючи. — Не скажеш принаймні, що я не хотів тобі добра зробити.

Хаджі розказав жінці та Іленці про свою розмову з Петром і потім вернувся до дотми.

— І що ж це йому сталося, що він не хотів ані тебе, ані грошей? Покинь вже ходити до баби Мокри, бо над їх домом якесь нещастя заснувалося.

Дівчина дуже стривожилась за Петра, не минуло й пів години, як вона сиділа вже з крамниці баби Мокри й тихенько розказувала їй про те, що казав батько. Баба Мокра вислухала й задумалась.

— Треба добре сховати Петра, — сказала Іленка, — коли б турки схотіли зробити йому яке лихо.

— Де ж його сховати?

— В комірці у нас, — сказала Іленка. — У нас трусу не буде, річ певна, а я його переховую.

— Може й так якось обійдеться покищо, — сказала баба Мокра.

Воно й справді обходилося якось покищо, — поки Росія не обьявила війну Туреччині. А як тільки війна почалася, турки зараз заходились ловити всіх непевних болгарів. У Рущуці в першу голову забрали декількох із тих, що не підписались під адресом. Петра не взяли, бо він часто бував у консулів і до якогось часу турецький уряд не хотів його брати.

Але далі чогось нещастило туркам з арештами: раз-у-раз зезали кудись дивним чином ті люди, яких намірялись забрати в тюрму. Ось ось був, всі його бачили, а як прийдуть було жандарі арештувати — нема його, мов у землю пішов. І так мало не щодня.

Арістархі-бей ходив, мов несамовитий: і шпиків наставляв, і сам стежив, та нічогосінько не знайшов. Зезали непевні люди й ніяк не давались у руки. А закордонні шпикки сповіщали рущуцький уряд, що велика сила втікачів збирається за Дунаєм у Румунії, і російські та румунські офіцери муштрують їх до військової справи.

Очевидно було, що хтось дуже розумний та дотепний орудує цією справою у Рущуці; гадали всі на Петра, але доказу на його ніякісінького не було. Петро сидів у крамниці, або дома, нікуди не виходив, хіба що тільки деколи до знайомих консулів. Баба Мокра часом ходила в конак, коли бували які справи там; іноді заходили до неї деякі писарчата з конаку. Кого чаркою, кого грішми вона вмiла задобрити й деколи звістки витягала з них. Часом забiгала Іленка у крамницю до баби Мокри і.. в деяких дорученнях помагала бабі.

Так зезали з Рущука непевні болгари й вирина-

ли за Дунаєм у Румунії. Велику службу служила кри-
ниця баби Мокри.

Та незабаром цій роботі прийшов край.

Коли російське військо дійшло до Дунаю і поста-
вивши на румунському березі гармати, почало обстрі-
лювати Рушук, турки побачили, що старих валів, шан-
ців, башт — не досить: колись вони були неприступні,
але за довгий час пообсовувались, підупали. Проти но-
вих гармат, що били даліше й сильніше, треба було
сипати нові й кращі вали та шанці.

Турецькі інженери обходили рущуцькі кручі над
берегами, міряли, міркували. Зайшли вони і в сад баби
Мокри.

Баба зараз прибігла до сина в його світличку на
другому поверсі. Петро стояв біля вікна й крізь бінокль
дивився в сад, уважно стежучи очима за інженерами.

— Що? — спитала баба Мокра.

— Погано, мамо, — озвався Петро, — дуже по-
гано.

— А що?

— Турецькі інженери хіба сліпі будуть, як не по-
бачать, що в нашому саді найкраще місце для шанців.

— Може не побачать, — сказала баба Мокра.

— Ледве чи так. Автім побачимо, що буде. Я не
знаю, які гармати думають ставити турки.

— Хіба не однаково?

— Не однаково, мамо. Ріжні бувають гармати,
ріжні й шанці для них потрібні.

— А ти ж хіба знаєш, які до чого шанці бувають?

— Знаю, мамо.

— Головонько ти моя розумна, світла, єдина, —
казала баба, обіймаючи голову сина й цілуючи її, а
сльози виступили на її очах.

Другого дня, після цієї розмови у двір баби Мокри
ввійшло чоловіка з шість турецьких офіцерів та інже-
нерів, а за ними ціла валка салдатів з жердками, ла-

тами, кілками, шнурами, триножниками, столиками та якимись скриньками. Попрямували вони в сад.

Петро крізь бінокля бачив, як вони забивали кілки і жердки, міряли шнурами, щось записували на паперах і радились між собою. Петро нахмурився, зідхнув і промовив сам до себе: „Погано!“

Увечері того ж дня він сказав матері, що турки будуть насипати батарею в їх саді й неминуче доберуться до тайника в криниці, бо землі їм треба буде багато.

— Що ж? — озвалась баба Мокра. — Скажем, що ми нічого не знали.

— В тайннку багато заборонених книжок та газет. Знайдуть їх.

— Треба їх зараз забрати.

— Пізно вже, мамо. Робота вже почалась, а при ній поставлено варту.

Баба Мокра сплеснула руками.

— Втікати самим треба, — сказав Петро, — поки нас не забрали в тюрму. Та чи втечеш тепер?

Задумались обоє.

— Мені, старій, тікати нічого, — мовила баба. — Що мені зроблять? Я стара, дурна, темна, нічого не знаю... подержать та й пустять. На що я їм здалася? А ти сховаєшся.

— Сховаюсь? — спитав Петро. — Та куди?

— У хаджі Хріста.

— У хаджі Хріста? — здивувався Петро. — Що ти вигадала, мамо?

— Еге, в хаджі Хріста, кажу. Там тебе й не подумають шукати: там захист добрий, безпечно тобі буде.

— Та...

— Не журись. Іленка тебе переховає у комірці; ніхто, крім неї, і знати не буде.

— Ні, мамо, — сперечався Петро. — Не хочу я до хаджі Хріста.

— Не змагайся, синку. Його ти не підведеш, бо у турків він такий певний, як ніхто. А знати про те буду лиш я та Іленка.

Петро ходив по хаті, задумавшись, а баба Мокра тим часом пішла до Іленки. Другого для турки при роботі в саду баби Мокри докопалися до тайника, обійшли його, витрусили все, що там було.

Кинулись у господу, — там крім челяді нікого не було.

Баба Мокра сиділа у своїй крамниці, а Петро щез невідомо куди, — ніхто не знав і не міг сказати. Анки також не було, бо переховали її у себе добрі люди.

Бабу Мокру забрали в тюрму, челядь її розігнали в господу зруйнували, як тільки могли: повалили стіни позривали помости, порозбивали шафи, скрині, — все шукаючи Петра; та все дурнісінько: Петра не знайшли.

Все майно баби Мокри сконфісковано, а за голову Петра назначено ціну: двадцять п'ять тисяч гурушів.

Сконфісковано було все добро баби Мокри: двір її крамницю, капітали, що були в банкові. Вона встигла забрати з собою тільки невелику суму грошей.

Бабу Мокру з тюрми повели у військовий суд, але нічого не могли від неї допитатись, не могли нічого їй доказати. Так і випустили стару.

Тих грошей, що їх вона встигла забрати з собою, ледве вистачило їй, щоб найняти собі невеличку комірку у людей, абияк проживати вбого з дочкою Анкою.

А на Петровій голові ніхто й шага не заробив, бо не знав ніхто, крім баби Мокри та Іленки, куди він подівся.

Анка плакала й побивалась за втраченим добром і достатками й журились, що такі злидні настали. Баба

Мокра розважала її, як знала, та не могла ніякої надії певно дочці подати.

— Чекаймо, — казала баба, — кінця-краю дождимо.

— Мені, мамко, хіба один кінець: у монастир піти.

Нічого більше, справді, не лишалося, як чекати; бо що ж могли вони робити; коли Рущик облягало кругом: російське, військо, виходу ніякого не було та навкруги війна йшла.

То ж і дожидали вони і діждалися таки того щасливого дня, якого баба Мокра не сподівалася й для правнуків своїх.

Настав той день щасливий несподівано й почався він для баби Мокри страхом: у хатинку їх убогу несподівано увійшов Петро. Побачивши його, і мати, і дочка з переляку мов скаменіли.

— Петро! чи ж так можна? — аж сплеснула стара руками.

— Що, мамко? — спитав він.

— Твою ж голову оцінювали у двадцять п'ять тисяч гурушів:

— За мою голову, мамко, тепер і одного не дають.

— Як?.. Чому?..

— Бо... мамко... бо... ми вже вільні, — промовив, плачучи від щастя, Петро.

Більше він не міг нічого сказати, бо той плач стиснув йому горло. Він рад би й сміятись і говорити, скакати з радощів, та не міг. Одно слово повторював він тільки:

— Вільні... вільні.—А сльози так і бігли йому по лиці.

І довга хвилина минула, поки Петро вгамувався. Й заспокоївся та міг розказати матері й сестрі, що зайшов уже мир між Росією та Турцією, що Болгарія вже визволена з під турецької неволі і що військо турецьке

починає виходити з Рущука, а на його місце входить російське.

Трохи заспокоївшись, почав Петро розказувати, як він переховувався в домі хаджі Хріста.

— А що ж хаджі Хрісто? — спитала Анка.

— І в думці мене не мав.

— Переховала тебе... вона?

— Вона.

— А як ти виходив сьогодні, що казав хаджі? — спитала баба.

— Він не бачив мене. Та й я не хотів йому показуватись на очі: одно—задля Іленки, а друге — тому, що він тепер дуже заклопотаний: удвох з Арістархі-беєм вони складають адресу до російського царя та так обоє захопились цією справою, що й не почули мене, як я проходив біля них повз гостинну світлицю. Від якої двері були відчинені так, що я їх бачив.

— Бачиш, сину, в якому добрі ти нас застав? — озвалася баба Мокра, показуючи рукою на своє вбоге селище.

— Знав я про це, — сказав Петро. — Будемо працювати, — якось на прожиток собі заробимо.

— Ой, доленько наша! — озвалася, зідхнувши Анка. — Нічого мені більше не лишається, як у монастир піти.

— Прийдуть незабаром наші вояки, — сказав Петро у відповідь на зідхання сестри.

— Коли? — спитала вона.

— Не знаю.

Анка задумалась й спустила очі на роботу, що лежала перед нею, а Петро почав з матір'ю розмову про торгівлю, яку можна було знов розпочати, бо була надія, що знов оживуть всі торгові справи, які була припинила війна. У баби Мокри лишилась деяка копійчина, та й Петро взяв був з собою трохи грошей, тоді, як востаннє покидав свою хату, — отже хоч і небагато

того капіталу лишилося в них, але було за що, як то кажуть, руки зачепити.

— Шкода мені велика за крамницею нашою, — сказала баба Мокра.

— А мені ще більша шкода за хатою нашою і за моїми книжками, — додав Петро.

— Але Болгарія вільна.

— Правда, мамо! — сказав Петро. — Це саме за всі наші шкоди найважливіше.

— Чи вояки наші ті самі, що були в легіоні в Кладові? — спитала Анка.

— Не знаю... мабуть... — відповів Петро. — Знайдуться там і чужі, а будуть певне й наші.

— А пригадай собі, що я казала тобі, як ти показував мені карту Болгарії на стіні? — мовила Анка.

— Що з Балканів почнеться наше визволення? А так воно й сталося.

— Бо наші злидні росли і росли, — озвалася баба Мокра, — і переросли вже через край, через міру всяку... а не дждались би ми нічого, коли б сиділи, згорнувши руки так, як батьки й діди наші сиділи... і кров наших людей, що на Балканах пролилася, волю нам купила.

— Кров людей наших волю нам купила! — зідхнув Петро.

Задумались усі, згадавши страшні недавні події.

Того ж таки дня Петро пішов на місто пошукати недорогої хатини, щоб найняти її під крамничку. А найнявши, почав зараз невеличку торгівлю бакалією. Сам він був і за хазяїна, і за прикащика, і за робітника.

Тим часом всі власті турецькі забралися з Рущука а на місце їх прибули російські тимчасові власті, які повинні були порядкувати, поки буде вибраний болгарський уряд.

Нетерпляче ждали болгари, коли прийде у Рушук їх військо. Минуло більш тижня і нарешті стало відомо, що національний болгарський легіон вже надходить.

Як комашні висипало народу на вулиці й майдани до тих воріт, якими мали увійти вояки.

І оце почулася військова музика і вступили у Руцук перші ряди болгарського справжнього війська. П'ятьсот літ не бачила Болгарія свого рідного війська й нарешті діждалася побачити його.

Гарно вимуштрованими рядами ввійшло те військо в місто, а попереду його виступала військова старшина. Між нею пізнали люди свого доброго знайомого — Стояна Кривенова. Гучними й радісними криками вітали болгари своїх вояків, а ті взаємно вітали своїх виволених братів.

На городському майдані зібралися для привітання найповажніші люди з міста й тимчасовий російський уряд. Між представниками міста поважно виступав хаджі Христо. У перших рядах публіки стояла між іншими хаджі Христиця з Іленкою. Баба Мокра з Петром і Анкою стояли собі оддалік, замішавшись в юрбу.

Коли болгарський легіон дійшов до майдану, депутація поважніших городян привітала військову старшину хлібом-сіллю, а хаджі Христо, побачивши між тою старшиною Стояна в офіцерському мундурі, кинувся обіймати його, зрадівши, як найщиріший приятель.

— До мене! Ти до мене! Я тебе нікому не віддам. Ти мій! — казав хаджі Христо, тягнучи Стояна за собою.

— А де ж баба Мокра? — спитав Стоян.

— Що там баба Мокра! — скрикнув хаджі Христо. Баба Мокра перевелась ні на що, по чужих кутках тиняється, вона тепер не мала б чим прийняти тебе як слід. Що тепер баба Мокра, тепер ніхто й не згадує про неї. Ходім до мене.

Стоян покорився й пішов до хаджі Христа. Інші городяни розібрали до себе в гостину всіх інших вояків.

Сидячи у господі хаджі Хріста, Стоян знов почав розпитувати його про бабу Мокру.

— Мало не з торбами пішла вона, — казав хаджі Хрісто. — Та що ж? сама собі винна: в непевну справу влізла, водилася з якимись... пройдисвітами та шибениками. Турки знайшли у неї в садку підземну схованку, а в ній витрусили велику силу тих чорт-зна яких бунтарських газет та книжок... усе добро її сконфісковано а Петра присудили розстріляти.

— Петра розстріляли? — жажнувся Стоян.

— Ні, втік він і переховався десь, хто його зна де. Бо за голову його було назначено двадцять п'ять тисяч гурушів, то й дивуюсь я, що не знайшлося нікого, хто б його ждав. Переховався десь, кажу, а тепер об'явився знов... завів там собі крамничку, поганеньку таку, що й п'ятьсот гурушів не дав би я за неї...

Тимчасом, як розбирали городяни вояків до себе по господах, один молодий хорунжий з легіону почав розпитувати людей, як би йому знайти бабу Мокру. Люди бачили, що вона десь тут таки на майдані була й почали гукати її:

— Бабо Мокро! Бабо Мокро!

Баба вийшла з юрби.

— Ось-ось вона, — казали люди й повели до неї хорунжого.

— Маю листа до Петра, до сина твого... та й так маю дещо йому розказати, — сказав він.

— То йди ж, сину, попереду до кого з заможніших людей, спочинь, хай тебе там нагодують, а тоді прийдеш до мене. Бо хоч і рада б я тебе найщирішим серцем привітати, та нічим тебе гостити і частувати. Вбога я...

Хорунжий здивованими очима дивився на бабу Мокру.

— А мені ж казав Нікола, — озвався він, що ви багаті люди, що маєте дім, крамницю й грошей без ліку.

— Було все та нема тепер...

— То я листа тобі віддам, а на розмову прийду згодом.

І хорунжий добув з-за пазухи листа помятого та замащеного й подав бабі Мокрі.

Баба Мокра пішла до дому. Незабаром вернувся й Петро.

Взявши листа, він прочитав його й здивований здвигнув плечима.

— Від Ніколи лист, — сказав він. — З Габрови, з лікарні... писаний вже місяців зо три тому... та так я з його міркую, що писав Нікола, не маючи надії жити на світі.

— Що ж він пише? — спитала баба Мокра й Анка в один голос.

— Та дивне щось, — мовив Петро. — Доручає мені таку справу, якої я зробити не можу. Хоче, щоб я смазав Іленці, щоб вона не йшла заміж за Стояна, бо коли вийде за його, то він, Нікола і у могилі спокою не матиме.

— Чому ж ти не можеш того сказати Іленці? — спитала Анка.

— Бо чудацьке таке бажання.

— Коли ти не можеш, то я скажу Іленці, — сказала Анка.

— І не думай і не смій! — скрикнула баба Мокра. Чого тобі втручатись в цю справу? Стоян варт того, щоб Іленка за його вийшла; пара добра. І як схочуть подружитись, то хаджі Хрісто і його жінка пристануть на це.

— Ой, пристануть! — простогнала Анка. — Мамо, одправте мене швидше у монастир.

Баба Мокра і Петро переглянулись здивовані, а потім баба ладно сказала Аяці:

— Підожди ще, дитино, почекай.

Незабаром прийшов і молодий хорунжий болгар-

ського легіону. Кинулись розпитувати його про Ніколу й довідались, що він справді вже вмер.

Нікола, дійшовши на Балкани, з другими товаришами підняв там повстання, а потім поступив охотником у болгарський легіон. Він був дуже хоробрий і сміливий вояка. Під Шипкою він ліз у самий вогонь, в найнебезпечніші місця і був поранений кількома кулями. Його одвезли у Габрову в лікарню і там він лежав з тим хорунжим, який також був ранений.

— Вкупі, рядочком лежали ми, — розказував хорунжий. — Він не мав надії видужати, бо тяжко був поранений. Написав того листа, а через три дні після того вмер. Перед самою смертю він ще раз просив мене, щоб я неодмінно віддав листа Петрові.

— А з Стояном чи зустрівся він? — спитав Петро.

— В однім батальйоні служили вони.

Коли хорунжий скінчив своє оповідання, на порозі хатини з'явився Стоян. Він щиро й сердешно привітався з бабою Мокрою й з Петром. Анка, побачивши Стояна, зблідла. Він підійшов до неї й голосно, при всіх, спитав її.

— Ждала ж ти мене, моя люба?

Анка зомліла...

— —

Оце й край нашому оповіданню. Досвітня пора для Болгарії перемінилася в ясний день, бо засіяло над нею сонце волі. І ми вийшли б за межі того, що там діялося „вдосвіта“, коли б почали розказувати про весілля Анки й Стояна й про те, як обурились і лютували хаджі Хрісто і його жінка, коли Іленка рішуче сказала їм, що не вийде ні за кого іншого, як за Петра, за того Петра, що втратив усе своє добро і був тепер зовсім убогий.

Кінець.

